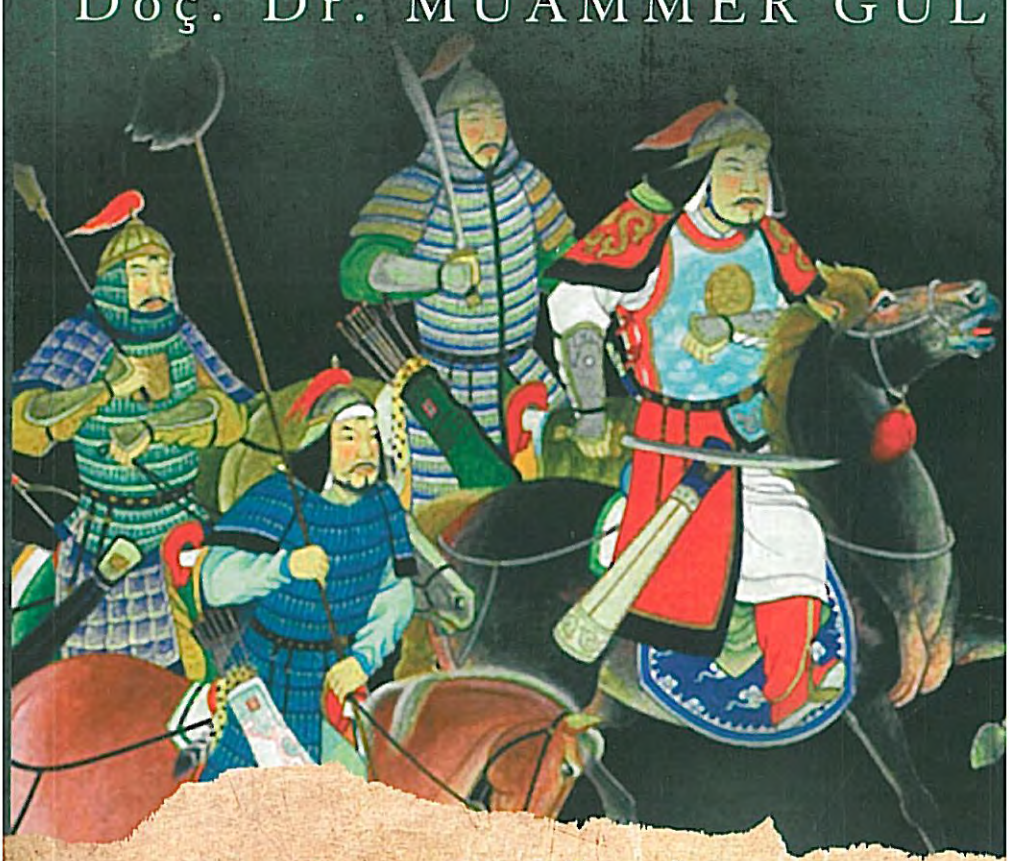
Doç. Dr. MUAMMER GÜL

Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu

(Tarihî Arka Plan ve XIII- XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)

BİLGE KÜLTÜR SANAT

ORTA ÇAĞLARDA
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU

YAYIN NO: 349

ORTA ÇAĞLARDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU
Doç. Dr. Muammer Gül

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 0507-34-008622

1. Basım, Ocak 2010

ISBN: 978 - 605 - 5715 - 425 - 49 - 6

Yayın Yönetmeni	:	*Ahmet Nuri Yüksel*
Baskı	:	*Yaylacık Matbaası (0212) 612 58 60*
Kapak Baskı	:	*Şekil Ofset*
Cilt	:	*Yedigün Mücellithanesi*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 3 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: (0212) 520 72 53 - 513 85 04 Fax: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

ORTA ÇAĞLARDA
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU

(Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)

Doç. Dr. Muammer Gül

(Genişletilmiş ve Geliştirilmiş İkinci Baskı)

BİLGE
KÜLTÜR
SANAT

İÇİNDEKİLER

İkinci Baskıya Önsöz 7
Birinci Baskıya Önsöz 9
Kısaltmalar 12
Kaynaklar ve Araştırmalar 13
I- Yayınlanmış Belgeler 13
II- Vekayinâmeler 14
1- Özel Vekayinâmeler 14
2- Genel Vekayinâmeler 16
III- Hristiyan Vekayinâmeleri 17
IV- Coğrafyaya Dair Eserler 18
V- Seyahatnâmeler 19
VI- Araştırmalar 19
Giriş 21

BİRİNCİ BÖLÜM
ORTA ÇAĞLARDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'NUN TARİHİ VE COĞRAFÎ ARKA PLANI

I- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Tarihî ve Coğrafî Arka Planı 29
II- Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İdarî Taksimatı ... 60

İKİNCİ BÖLÜM
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA MOĞOL HÂKİMİYETİ VE SUTAYLILAR

I- Yakın Doğu ve Anadolu'da Moğol İstilası 85
1- Moğol İstilası Öncesinde Yakın Doğu ve Anadolu'nun Siyasî Tablosu 85
2- Moğolların Öncüleri Harezmlilerin Yakın Doğu ve Anadolu'daki Rolleri ve Tesirleri 88

II- Moğolların Kafkasya'yı İstilası 97
III- Moğolların Anadolu'yu İstilası ve Selçukluların İlhanlı Devleti'nin Hâkimiyetine Girmesi 104
IV- İlhanlı Devleti'nin Yıkılması ile Ortaya Çıkan Siyasî Teşekküller ... 120
1- Çobanlılar 122
2- Celayirliler 135
3- Eretna Devleti 145
V- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Bir Moğol Hanedanı: Sutaylılar .. 151
1- Sutay Noyan 153
2- Barımbay 160
3- Hacı Tugay ve İbrahim Şah 161
4- İbrahim Şah ve Sutaylı Şeyh Hasan 167
5- Pir Muhammed 169
VI- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki İlhanlı Valileri 171

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA SOSYAL, KÜLTÜREL, ETNİK VE KABİLEVÎ TESİRLERİ İLE MOĞOL İZLERİ

I- Anadolu'ya Gelen Moğol Kabileleri 177
1- Uyratlar 178
2- Celayirler 188
3- Sulduzlar 189
4- Sünitler 190
5- Tatarlar 191
II- Anadolu ve Ön Asya'da Moğol Nüfusu 193
III- Anadolu'da Moğolların İskânı ve Türkleşmeleri 200
IV- Yer, Aşiret ve Boy Adlarında Moğol Unsurlar ve Anadolu Etnolojisinde Moğol Tesirleri 209
V- Anadolu Kültür Tarihinde Moğol Tesiri ve Mimarî Eserler 221

Sonuç 237

Bibliyografya 241

Haritalar 259

Dizin 262

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu eserin ilk baskısı bundan dört yıl önce yapılmıştı. Amacımız Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Orta Çağlarda bilhassa Moğol dönemindeki genel çerçevesini ortaya çıkarmak ve bugüne ışık tutmaktı. İlk baskısı *XIII ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti* adlı ile çıkan eserimizin bu ikinci baskısı yapılmadan evvel, baştan sona kadar yeniden gözden geçirilerek, gerek ifade ve gerekse üslup olarak, ortaya çıkmış olan eksiklik ve hatalar tashih edilmiştir.

Bu gözden geçirmenin yanında bu baskıda çalışma genişletilerek ve geliştirilerek hazırlanmıştır. Bilhassa ilk baskıda iki başlık altında toplanan Giriş, genişletilmiş ve daha da geliştirilerek Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Tarihî ve Coğrafî Arka Planı adıyla Birinci Bölüm olarak bir bölüm haline getirilmiştir. Burada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihî, coğrafî, siyasî, dinî, etnik ve kabilevî yapısı; bölge ve topluluk isimleri ile kimlik yapısı ele alınmıştır. İkinci Bölüm ve bilhassa Üçüncü Bölüm de yeni kaynak okumaları ve değerlendirmelerin ışığında geliştirilmiştir. Bütün bunlarla birlikte, çalışmanın adını da *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu* olarak ve *XIII ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti* alt başlığı olarak değiştirdik. İlk baskıda iyi bir şekilde hazırlanamayan haritaları da bu baskıda yeni haritalarla yeniden düzenledik.

Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu adıyla çıkan bu çalışmanın, yeni haliyle, sadece tarihî bir dönemi değil, bugünü de anlamamızda daha faydalı olacağına inanıyorum. Haritaların hazırlanmasında yardımını esirgemeyen kıymetli meslektaşım Yard. Doç. Dr. Bahattin Çelik'e teşekkür ederim.

Doç. Dr. Muammer GÜL

Şanlıurfa 2009

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu araştırmanın amacı, XIII-XIV. yüzyıllar arasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Moğol hâkimiyetini incelemektir. Bizi bu çalışmaya yönelten sebeplerden biri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun, Ön Asya ve Türkiye tarihinde önemli bir yere sahip olmasıdır. Zira Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyası, en eski zamanlardan beri, jeopolitik, jeostratejik ve jeokültürel bir fay hattı üzerinde bulunmasından dolayı bölge tarihinin ve meselelerinin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir.

Diğeri ise, birincisine bağlı olarak farklı zamanlarda ve farklı yönlerden, özellikle Kafkasya ve Arabistan coğrafyasından olmak üzere, bölgenin göç ve istila hareketlerinin bir kesişim alanını teşkil etmesidir. Dolayısıyla her yeni nüfus hareketi bölge tarihi ile Türkiye tarihini derinden etkilemiştir. XI. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Oğuz göçü, Yakın Doğu ve Türkiye tarihini nasıl etkilemişse, XIII. yüzyılın başlarındaki Moğol istilasının Ön Asya ve Anadolu'ya sürdüğü Türk-Moğol topluluklarının da bölge üzerinde, hem daha önceki Oğuz göçünü tamamlayıcı olarak hem de getirdiği yeni unsurları ile, önemli rol oynayacağı tabiî idi.

Bu iki noktanın ışığında bizi bu çalışmaya yönelten asıl husus ise, Moğol istilasının Türkiye ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerindeki tesirlerinin hemen hemen hiç çalışılmamış olmasıdır. Modern Türk tarihçiliğinin öncüsü Fuat Köprülü, Türk tarihinin ve tarihçiliğinin meselelerini ele alırken, muhtelif çalışmalarında Moğol istilasının Anadolu'nun

siyasî, sosyal, dinî, kültürel ve demografik yapısı üzerinde etkili olduğunu ve bu meselelerin araştırmaya muhtaç olduğunu söylemiştir. Moğol istilasının Türkiye tarihi üzerindeki tesirlerine dair çalışmalar, O. Turan, F. Sümer ve İ.H. Uzunçarşılı gibi tarihçilerimiz tarafından başlatılmışsa da, bunların devam ettirilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca bugün Türkiye'nin en hassas bölgesi olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol hâkimiyeti hakkındaki çalışmalar ise birkaç makaleyi aşamamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin esas meselelerinin çözümünde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihî, coğrafî, kültürel ve demografik arka planının bilinmesi gibi bir mecburiyetinin olduğunu hemen herkes teslim etmektedir. Bütün bunlardan dolayı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile tarihî ve coğrafî bakış açısından onun tabiî bir uzantısı olan Irak'ın kuzeyinin, Moğol istilası ve sonrasındaki yapısını araştırmaya çalıştık.

Bu çalışmanın Irak'ın kuzey bölgesini de kapsamasının sebebi, bu bölgenin Orta Çağlarda önce *el-Cezire* ve daha sonra İlhanlılar döneminde *Diyarbekir* eyaleti adı ile aynı idarî taksimat ve geleneğin içerisinde bulunmasından dolayıdır. Aslında sadece idarî taksimat açısından değil; siyasî, coğrafî ve kültürel açıdan da Irak'ın kuzeyinin tarihini Türkiye tarihinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bundan dolayı okuyucu bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Orta Çağlarda daha geniş bir pencereden bakmak durumundadır. Yaptığım bu çalışma muhakkak ki eksikliklerden ve yanlışlıklardan muaf değildir. Dolayısı ile okuyucunun tenkit ve izahlarına her zaman açık olduğumuzu, yapılacak tenkit ve izahların hem çalışmamıza hem de tarihin daha iyi anlaşılması zemininde Türkiye'nin meselelerinin çözümünde katkı sağlayacağına inanmaktayım.

Aynı zamanda bir *tarihî coğrafya* denemesi olarak görülebilecek olan bu çalışma, Giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. Giriş'in birinci kısmında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tabiî, coğrafî, jeopolitik, jeostratejik ve

jeokültürel konumundan bahsettik. İkinci kısmında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Orta Çağlar boyunca idarî geleneği ve idarî taksimatı üzerinde durduk. Birinci Bölüm'de, Moğolların Yakın Doğu'daki istilası ile ilişkili olan ve Moğolların Abbasîler, Selçuklular, Eyyubîler ve Memlûkler ile olan ilişkilerini etkileyen Harezmlileri, Moğol istilası, İlhanlılar ve onlardan sonra ortaya çıkan Celayirliler, Çobanlılar, Eretnalılar gibi siyasî teşekküller ve bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinde hâkim olan *Sutaylıları* ele aldık. İkinci Bölüm'de ise, Anadolu'da sosyal-kültürel, dil, etnik ve kabilevî tesirleri ile Moğol izlerini araştırdık.

Bu çalışmam boyunca bana katlanmak durumunda olan herkese teşekkür ederim. Ayrıca çalışmamın yazılması ve bilgisayar işlemlerindeki yardımından dolayı Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi Efe Durmuş'a teşekkür ederim.

Doç. Dr. Muammer GÜL

Şanlıurfa 2009

KISALTMALAR

age	Adı Geçen Eser
agm	Adı Geçen Makale
a.mlf.	Aynı Müellif
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Cografya Fakültesi
Bkz.	Bakınız
Başk.	Başkanlık
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
EI	Encyclopedia of Islam
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİF	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Ktp.	Kütüphane
M.	Miladi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİFY	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
nd.	Nolu dipnot
s.	Sayfa
S.	Sayı
TC	Türkiye Cumhuriyeti
TCKB	Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı
TD	Tarih Dergisi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
THİTM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümen Mecmuası
Trk. Trc.	Türkçe Tercüme
Vol.	Volume
Yay.	Yayınları
Vd.	Ve devamı

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinin Orta Çağları hakkında akademik olarak fazla bir çalışma yapılmamıştır. Osman Turan'ın *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Faruk Sümer'in *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türkmen Beylikleri* ile *Kara Koyunlular* adlı eserleri dışında belli başlı çalışmalar sınırlıdır. Bu sebeple XIII-XIV. yüzyıllarda bir bütün olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinin Moğol hâkimiyeti dönemini sadece siyasî cephesi ile değil bilhassa nüfus unsuruna dayanan etnik-kabilevî yapısı ve kültürel yapısı bakımından da ele almaya çalıştık. Bu çerçevede Harezmlilerin son kalıntıları, Moğolların muhtelif boyları ve daha sonra siyasî birer teşekkül olarak ortaya çıkan Sutaylılar, Celayirliler, Çobanlılar, Uyratlılar ve Eretnalıların bölgedeki varlığı üzerinde durduk.

I- Yayınlanmış Belgeler

Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyi hakkında genel anlamda yayınlanan belgeler içerisinde, Ahmet Temir'in *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur ed Din'in Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, T.C. İçişleri Bakanlığının *Köylerimiz*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, Osman Turan'ın yayınladığı *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*'i, Cevdet Türkay'ın *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşîret ve Cemaatlar* ile Hrand Andreasyan'ın yayınladığı *XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar* adlı çalışmalarda Anadolu ve çevresinin Moğol döneminin siyasî, kültürel, etnik ve kabile yapısı ile şahıs ve yer adlarına ait bilgileri bulabilmekteyiz.

II- Vekayinâmeler

1- Özel Vekayinâmeler

Özel vekayinâmeler içerisinde Memlûk devrinin bürokrat asıllı tarihçilerinden İbn Şeddad'ın, *Baypars Tarihi* adlı eseri Türkiye Selçukluları-Harezmliler-Moğollar-Eyyubîler-Memlûklüler ilişkileri kapsamındaki Doğu ve Güneydoğu Anadolu tarihi açısından ilk zikretmemiz gereken eserdir[1]. İlhanlı tarihçisi Ata Melik Cüveynî'nin, *Tarih-i Cihangüşâ*'sı Moğolların Harezmlilerle olan ilişkileri, Harezmşahların son dönemleri ve Moğolların Yakın Doğu'ya hâkimiyeti açısından çalışmamıza kaynak teşkil etmiştir[2]. Reşideddin'in, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazanî, Destan-ı Gazan Han*'ının dönemin İlhanlı iç gelişmeleri ve Anadolu hadiseleri açısından önemli bir yeri vardır. Ayrıca Reşideddin'in *Camiü't-tevarih* adlı eserinin birinci cildinin Fuad Abdulmuti es-Seyyad tarafından yapılan Arapça tercümesinden istifade ettik. Gazan Han dönemini kapsayan bu ciltte Anadolu'ya gelen Moğol kabileleri ile onların Çoban, Sutay gibi liderleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır[3]. İlhanlı-Memlûk ilişkileri açısından başvurduğumuz bir eser de Kıpti asıllı Memlûk tarihçisi Mufaddal b. Ebi'l-Fezail'in Circis b. Amid'in *el-Mecmu el-Mübarek* adlı eserine zeyl olmak üzere yazdığı ve 1250-1358 yılları arasındaki olayları ihtiva eden *en-Nehcü's-sedid* adlı eseridir[4]. Mufassal bir

1 İzzeddin Muhammed ibn Şeddad, *Baypars Tarihi*, Terc. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yay., İstanbul 1998, s. 152-153.

2 Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1999; Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler–*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 219-240; Şeşen, *age*, s. 165-166.

3 Reşid al-Din Fazlullah bin İmadü'd-devle ebu'l-Hayr, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani Destan-ı Gazan Han*, Tashih: Karl Jahn, İngiltere 1358/1940; *Camiü't-Tevarih Tarih-i Gazan Han*, C. 1, Arapça Tercüme: Fuad Abdulmuti es-Seyyad, Kahire 1420/2000; Günaltay, *age*, s. 260-300; Şeşen, *age*, s. 234-237; Zeki V. Togan, "Reşid-üd-Din Tabîb", *İA*, C. 9, s. 705-712.

4 Mufaddal b. Ebi'l-Fedail *en-Nehcu's-Sedid ve ed-Durr el-Ferid fima Ba'ad Tarih İbn Amid*, Tahkik: E. Blochet, *Histoire Des Sultans Mamlouks*, C. I-III, Belçika 1983.

Eyyubîler Devleti tarihi olan İbn Vasıl'ın *Müferric al Kurub* adlı eseri de Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye'nin kuzeyine kadar olan bölgedeki Harezmliler ve Moğol istilaları açısından başvurduğumuz kaynaklar arasındadır[5].

XIV. yüzyıl Türkiye tarihi ve Anadolu'daki Türk-Moğol toplulukları açısından Esterebadî'nin *Bezm ü Rezm*'i aynı zamanda Eretnalılar dönemi açısından en geniş bilgileri ihtiva etmektedir[6]. Burada, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk-Moğol topluluklarının İç Anadolu'ya hareketlerini takip etmek mümkün olduğu gibi, Memlûk-Anadolu ilişkilerine dair önemli malumat da bulunmaktadır. Yakın Doğu'daki Moğol hâkimiyeti, İlhanlılar ve bilhassa İlhanlıların dağılmasından sonraki siyasî tablo ile Celayirliler dönemi için en fazla müracaat ettiğimiz eserlerden biri Ebu Bekr Kutbî el-Ehrî'nin *Tarih-i Şeyh Üveys* adlı eseridir[7]. Eser Celayirliler ve Çobanlıların mücadelelerini geniş olarak ihtiva ederken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinden Bağdat'a kadar uzanan bölgelerdeki mücadeleler ve bilhassa buradaki Sutaylılar ve Uyratlar için de ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu çalışmamızda önemli bir yeri olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyindeki İlhanlıların Olcayto ve Ebu Said Hanlar dönemleri ile ondan sonraki Gölge Hanlar dönemi için Hafız Ebru'nun *Zeyl-i Camiü't-Tevarih Reşidî* adlı eseri Reşideddin'i tamamlayıcı niteliktedir ve bizim çalışmamız açısından önemlidir[8]. Ayrıca Timur ve onun sülalesinin tarihini yazan Nizameddin Şamî'nin *Zafernâme*'si ile yine aynı nitelikteki bilhassa Şerefeddin Ali Yezidî'nin *Zafernâme*'si XV. yüzyıl başlarına kadar olan Timur dönemindeki siyasî hadiseler, idarî taksimat ve Türk-Moğol

5 Cemaleddin Muhammed b. Salim İbn Vasıl, *Müferric al Kurub fi Ahbar-ı Beni Eyyub*, Cüz 4, Matbaat-ı Daru'l Kütub 1976; Şeşen, *age*, s. 154-155.

6 Aziz b. Erdeşiri Esterebadî, *Bezm ü Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1990; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin ve Devleti*, Ankara 1970.

7 Ebu Bekr Kutbî el-Ehrî, *Ta'rikh-i Shaikh Uwais*, By J.B. Van Loon, Mouton 1954.

8 Şehabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid Hafız Ebru, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih-i Reşidî Zübdetü't-Tevarih*, Haz. Dr. H. Beyani, Tahran 1317; Şeşen, *age*, s. 242-243.

topluluklarına dair önemli bilgiler vermektedir[9]. XIV. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyıl ortalarına kadar olan dönem ile öncesindeki gelişmeler ve Moğol tesirlerine dair Ebu Bekr-i Tahranî'nin *Kitab-ı Diyarbakriyye Akkoyunlular Tarihi* adlı eseri ile Şeref Han'ın *Şerefnâme* adlı eserinden kısmen istifade edilmiştir.

2- Genel Vekayinâmeler

Genel vekayinâmeler içerisinde bir dünya tarihi niteliğinde olan İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i, XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemdeki Harezmli ve Moğol istilası açısından, diğer kaynakların da esas kaynağı olması noktasında, önemli bir yere sahiptir[10]. İbn Bibi'nin, *el-Evamirü'l-Ala'iyye* adlı eseri Türkiye Selçukluları-Harezmli ve Moğol istilası açısından faydalandığımız mühim bir eser niteliğindedir[11]. Aksarayî'nin *Müsâmeretü'l-Ahbâr* adlı eseri, 1323 yılında İlhanlıların Anadolu Umumî Valisi Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş Noyan adına yazılmıştır. Eser Türkiye Selçukluları-Harezmliler-İlhanlılar-Memlûkler arasındaki ilişkiler ve Anadolu'da Moğol izleri açısından başvurulacak temel kaynaklar arasındadır[12]. Memlûk devri tarihçileri içerisinde önemli bir yere sahip olan ve aynı zamanda Ayıntab doğumlu bir Türk olan Aynî'nin *Ikd al-Cuman* adlı eseri Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinde yoğunlaşan Türkiye Selçukluları-İlhanlılar-Memlûkler arasındaki ilişkiler ve bu bölgedeki Türk-Moğol toplulukları hakkında verdiği önemli bilgileri kendisinin de bu bölgeden olması hasebi ile daha bir önem arz etmektedir[13].

9 Şerefeddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, Prepared by A. Urunbayev, Cumhur-ı Şuruy-ı Sosyalist-i Özbekistan, Taşkent Yıl 1982; Nizameddin Şami, *Zafernâme*, Farsçadan Çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1987; Günaltay, *age*, s. 371-379; Şeşen, *age*, s. 243-244.

10 İbnü'l Esir Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 10-11-12, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1985; Günaltay, *age*, s. 151-163.

11 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, I-II, Haz. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1996.

12 Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.

13 Bedreddin Mahmud b. Ahmed El-Aynî, *Ikd al-Cuman fi Tarih ehl ez-Zaman*, I-IV, Nşr. M. Muhammed Emin, Kahire 1987; Şeşen, *age*, s. 217-219; Günaltay, *age*, s. 349-350.

Makrizî ve Aynî'nin ölümünden sonra Mısır'ın en meşhur tarihçisi olan İbn Tagribirdî'nin *en-Nücûmu'z-Zâhire* adlı eseri Mısır'ın fethinden 1453 yılına kadar olan dönemi ihtiva etmektedir. *Nücûmu'z-Zâhire*, İlhanlı-Memlûk münasebetleri ve Anadolu'daki gelişmeler hakkında kıymetli bir eserdir[14]. Memlûklerin devlet teşkilatı hakkında en geniş bilgileri veren bir eser de; münşi, ansiklopedist ve tarihçi olan Kalkaşandî'nin *Subhu'l-A'şa* adlı eseridir. *Subhu'l-A'şa* bu hususiyetlerinin yanında aynı zamanda Orta Çağ Türk ve İslam dünyası hakkında bilgi veren genel bir eserdir[15]. Memlûkler devri tarih yazıcılığının en önemli isimlerinden Makrizî'nin *Kitabu's-Süluk* adlı eserinde Anadolu, Suriye ve Mısır coğrafyasındaki gelişmeleri takip etmek mümkündür[16]. Bunların yanında, Belâzurî'nin *Fütûhu'l-Büldân*'ı da İslamiyetin yayılma döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve çevresinin nüfus yapısı ve nüfus hareketleri hakkında faydalandığımız eserlerden biridir[17].

III- Hristiyan Vekayinâmeleri

Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu için Hristiyan kaynaklar, bilhassa Moğol istilası söz konusu olunca, daha bir dikkat arz etmektedir. Bunlardan Süryanî asıllı Ebü'l-Ferec (Bar Hebraeus)'in *Ebü'l-Ferec Tarihi* ve *Tarihu muhtasari'd-düvel*'ini zikretmemiz gerekiyor. *Muhtasar*'ın Arapçasını esas almakla birlikte Ş. Yaltkaya'nın Moğollar kısmının tercümesinden de istifade ettik. Eser İlhanlı-Memlûk ilişkileri ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki gelişmeler hakkında değerli bilgiler sunmaktadır[18].

14 Cemaleddin Ebi'l Mehasin Yusuf İbn Tagribirdî, *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk Mısır ve'l Kahire*, Tahkik: İ. Ali Tarhan - M. Mustafa Ziyadet, 16 Cild, Mısır 1392-1972; Şeşen, *age*, s. 219-221; Günaltay, *age*, s. 390-393.

15 Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l A'şa fi Sına'tü'l İnşa*, Şerh. Muhammed Hüseyin Şemseddin, C. 14, Beyrut 1407/1987; Şeşen, *age*, s. 205-207.

16 Takiyu'd-Din Ebi'l Abbas Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitabu's-Süluk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Müluk*, Tashih ve Haşiye: Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1941, Türkçe tercüme: Zakir Kadiri Ugan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar. Şeşen, *age*, s. 356; Günaltay, *age*, s. 208-212.

17 Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belazurî, *Fütuhu'l Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

18 Abû'l-Farac, Gregory, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Çev. Ö. R. Doğrul, TTK Ankara 1987; a.mlf., *Tarihu Muhtasaru'd Düvel*, Dar el-Lübnan, Beyrut H. 1403 - M. 1983; a.mlf, *Tarihu Muhtasarü'd-Düvel*, Türkçe çev. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941.

Ayrıca doğrudan Moğol istilasına muhatap olmaları hasebiyle Ermeni kaynaklarının Moğol istilasının tasviri, Moğol emirleri, sayıları ve etkileri hakkındaki bilgileri oldukça önem arz etmektedir. Bu münasebetle Müverrih Vardan'ın *Türk Fütuhat Tarihi*, Aknerli Grigor'un *Moğol Tarihi*, Genceli Kiragos'un *Moğol İstilası Tarihi*, Hatum'un *Vekayinâmesi* faydalandığımız başlıca Ermeni kaynakları arasındadır[19].

IV- Coğrafyaya Dair Eserler

Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak ve Suriye'nin kuzey bölgeleri olan el-Cezire coğrafyasının, idarî yapısı ve geleneği açısından Memlûk devri tarihçileri arasında yer alan Eyyubî hanedanına mensup Hama emiri tarihçi ve coğrafyacı Ebü'l-Fida'nın *Takvim-i Buldan*'ı en önemli kaynaklarımızdan biridir[20]. Aynı zamanda İlhanlı devlet adamı olan Hamdullah Müstevfî'nin *Nüzhetü'l-kulub*'u İlhanlı resmî bilgileri ve bakışını yansıtması açısından başvurduğumuz ikinci bir kaynaktır. Bu eserden bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun idarî yapısı ve geleneği noktasında istifade edilmiştir[21]. Yine yukarıda zikrettiğimiz İzzeddin İbn Şeddâd'ın el-Cezire ve Şam tarihini özetlediği bu bölgenin topoğrafisini, sanat, kültür ve iktisat tarihini anlattığı *el-A'lâkü'l-Hatire* adlı eseri de çalışmamız için oldukça kıymetli bir eserdir[22]. Faydalandığımız bir diğer eser tarih yazıcılığının en

19 Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İÜEF Yayınları, İstanbul 1954; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası Tarihi (1220-1265)*, Türkçeye Çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar. Sayı: 27; Gorigos Senyörü Hatum, *Gorigos Senyörü Hatum Vekayinamesi (1076-1307)*, Türkçeye Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1946, TTK Ktp. Daktilolu Tercüme Eserler.

20 İmad ed-Din İsmail b. Ali Ebu'l Fida el-Hamavî, *Kitab-ı Takvim-i Buldan*, Ed. Fuad Sezgin, Haz. Farid Benfeghoul - C. Ehring - E. Neubauer, Frankfurt 1992, (Eser, J.J. Reinaud ve William Mac Guckin de Slane'nin hazırladığı Paris 1840 baskısından tıpkıbasımdır.); Günaltay, *age*, s. 204; Şeşen, *age*, s. 178-180; C. Brockelman, "Ebülfida", *İA*, C. 4, s. 78.

21 Hamdullah el-Mustavfî, *Nuzhat al-Qulub*, Translated by G. Le Strange, Leyden: E.J. Brill, London 1919; Şeşen, *age*, s. 240-242.

22 İzzeddin Muhammed ibn Şeddad, *el-A'lâk el-Hatîra fi Zikri Ümeraü'ş-Şam ve'l-Cezire; Tarih-i Lübnan ve'l Ürdün ve Filistin*, C. 1, Tahkik. Sami Dahhan, Dımaşk M. 1962 / H. 1382.

önemli isimlerinden biri olan İbn Haldun'un, eserine yazdığı *Mukaddime* adlı eseridir. İbn Haldun tarihine yazdığı bu *Mukaddime* ile tarihte sorgulama, tenkit ve olaylar arasında sebep-sonuç münasebetlerini araması ile aynı zamanda modern tarihçiliğin öncüsü olmuştur[23]. Makrizî'nin Memlûk dönemi coğrafya ve tarihî topoğrafyasına dair *Hıtât* adlı eserinde İlhanlı-Memlûk ilişkileri ve Anadolu'ya yerleşen Moğol kabilelerinden olan Uyratlar hakkında diğer kaynaklarda fazla bulunmayan önemli bilgiler bulunmaktadır[24].

V- Seyahatnâmeler

Faydalandığımız seyahatnâmelerden Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi,* Klaviyo'nun *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*'i, Marco Polo'nun *Geziler Kitabı,* Nasır-ı Hüsrev'in *Sefernâme*'si ve İbn Battuta'nın *Seyahatnâmesi*', ayrıca Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat,* Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri,* İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara,* adlı seyahat notlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyi hakkındaki tasvirlerinde bu dönemle ilgili şahıs ve yer adları, topluluklar ve onların nüfus yapıları çerçevesinde Moğol hâkimiyeti ve onların izlerine dair az da olsa önemli bilgiler bulunmaktadır.

VI- Araştırmalar

Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinde Türkiye'de ve Türkiye dışında birçok araştırma yapılmasına rağmen Orta Çağ sahasına gelindiğinde bunun oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Faruk Sümer ve Osman Turan istisna edildiği takdirde bölge ile ilgili araştırmalar yok denecek kadar azdır. Oysa bu bölgede Moğol hâkimiyeti söz konusu edildiğinde ise durum daha sıkıntılı olmaktadır. Spuler'in *İran Moğolları* adlı eseri, İlhanlılar hakkında

23 Ebu Zeyd Abdurrahman İbn Haldun, *Mukaddime I-III,* Çev. Z. Kadiri Ugan, MEB Basımevi, İstanbul 1986; Günaltay, *age,* s. 336-344; Şeşen, *age,* s. 259-263; Alfred Bel, "İbn Haldun", *İA,* C. 5/II, s. 738-744.

24 El-Makrizî, *Kitab el-Mevâiz ve'l İ'tibâr bi Zikr el-Hıtat ve'l Asâr,* C. 2, Dar-ı Sadr Beyrut, Bulak 1370.

temel bir çalışma olmasının yanında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzey bölgesi için de önemli bir başvuru eseridir. D'ohsson'un *Moğol Tarihi* ile Howorth'un *Moğol Tarihi* adlı eserlerinin yanında batıda Barthold, Ayalon ve Amitai-Preiss'in çalışmaları konumuz açısından önemlidir.

Türkiye'de F. Sümer'in *Oğuzlar, Kara-Koyunlular* ve *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türkmen Beylikleri* adlı eserlerinin yanında "Anadolu'da Moğollar" adlı bu sahada temel olan çalışması ve "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler", "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar" adlı makaleleri bu alandaki araştırmaların başında gelmektedir.

İ.H. Uzunçarşılı'nın *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri* adlı eseri ile "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti" adlı makaleleri, Z.V. Togan'ın "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti" ve "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar" adlı makalelerini konumuz açısından zikretmem gerekiyor. A. Yuvalı'nın *İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri)* adlı eseri ile "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dinî Yapısı Üzerindeki Etkileri" gibi çalışmaları dışında çok fazla bir çalışma mevcut değildir. Bunların bir kısmının da doğrudan doğruya Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile alakalı olmadıkları göz önüne alınırsa durumun daha iyi anlaşılacağını tahmin ediyoruz. Ancak burada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun idarî geleneği ve idarî taksimatı açısından en önemli çalışma Tuncer Baykara'nın *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı* adlı eseri olduğunu belirtelim.

Son olarak Musul, Kerkük, Diyarbekir, Mardin, Halep, Van, Ahlat, Hınıs, Malazgirt ve Adilcevaz başta olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyindeki önemli şehirlerin Osmanlı arşivlerine dayalı eyalet ve sancak çalışmalarında bölgenin yer ve şahıs adları, bu bölgelerde yaşamış olan aşiretlerin ve muhtelif toplulukların kimliği ve sayılarının tespiti hakkında, XIII ve XIV. yüzyıllardaki durumu aydınlatacak değerli bilgiler bulunmaktadır.

GİRİŞ

Orta Çağ olarak ele aldığımız ve en geniş hali ile Miladî 500-1500 yılları arasındaki zaman dilimi, Eski Dünya için bilhassa Avrupa ve Yakın Doğu İslam coğrafyası açısından, büyük bir yere sahiptir. Bugünkü Avrupa siyasî ve beşerî coğrafyası, dilleri, dinleri, etnik yapı ve milletleşme evreleri, sosyal-kültürler yapıları açısından nasıl tamamen Orta Çağ zaman diliminde şekillenmişse, bugünkü Yakın Doğu coğrafyası da çağın ilk yarısında İslam-Arap yayılması, ikinci yarısında ise, Türk yayılması ve hâkimiyeti ile siyasî, sosyal, kültürel, din, mezhep, dil, etnik yapı ve milletleşme evrelerini geçirerek bugünkü halini almıştır. Anadolu'da Türk Milletinin oluşması, İran'ın bin yıllık Türk hâkimiyetine rağmen, Fars-Şiî kimliği içerisinde kalması ve Kuzey Afrika, Mısır, Filistin, Suriye, Irak coğrafyalarında Arap milletinin şekillenmesi büyük ölçüde Orta Çağların bugüne bıraktığı bir çerçevedir.

Orta Çağlardaki bu yeniden yapılanmayı daha dar ölçekli coğrafyalarda da gözlemlemek mümkündür. Bu açıdan bugün Türkiye'nin içinde bulunduğu Orta Doğu bölgesinin merkezinde yer alan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin etnik ve kabile yapısı, dil ve kültür yapısı, din ve inanç sistemleri açısından şekillenmesi de büyük oranda Orta Çağlarda başlayan bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Dolayısı ile, Türkiye'nin kendi iç ve dış gündemini sağlıklı takip edebilmesinin yanında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin doğru bir mantıkla anlaşılması, tarihî ve coğrafî olarak gerçek yerinin tespit edilebilmesi için Orta Çağlarda bu bölge ile ilgili çalışmaların yoğun bir şekilde yapılması gerekmektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu, tarihin en erken dönemlerinden beri kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinden bir geçiş bölgesi özelliğine sahip olmuştur. Bundan dolayı İlk Çağlardan bu yana birçok topluluklar buradan geçmişler, yerleşmişler ve kaynaşarak bu bölge halkını meydana getirmişlerdir. İslamiyet öncesinde İskitler, Kimmerler, Hunlar nasıl bu bölgeye gelerek tarihî rollerini oynamışlarsa, Oğuz Türkleri de X. yüzyılın sonlarından itibaren beş asır boyunca Anadolu'ya akarak burayı Türkiye yapmışlardır. Bu göçlerin sonuncu büyük dalgası çalışma konumuzun önemli bir kısmını teşkil eden Moğollardır. Bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Kürtler de, bir kısmı Oğuzlardan önce olmak üzere, daha çok Oğuz göçleri ile birlikte ve sonrasında Zagros Sıradağları'nın ve bilhassa Cibal bölgesinden Anadolu'nun doğu bölgesindeki dağlık ve yüksek yayla kısımlarında ve sonraki yüzyıllarda batıya doğru kır ve şehirlere göçerek yerleşmişlerdir.

XIII. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'yu istila etmeye başlayan bu Moğolların en önemli özelliği Anadolu'ya büyük miktarda Türk ve Moğol topluluklarını da getirmeleridir. Moğolların göçebe hayata daha uygun olmasından dolayı istilaların ilk dönemlerinde özellikle yerleştikleri, yurt tuttukları Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Irak'ın kuzeyi âdeta Moğol kabilelerinin en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bilhassa Uyratlar, Tatarlar, Celayirler, Çobanlılar, Sutaylılar gibi önemli olanlarını dikkate almak yeterlidir kanaatindeyim. Bunlar içerisinde Erzurum'un güneyinden Kerkük bölgesine kadar olan sahada yarım asır hâkim olarak *Sutaylılar Hanedanını* kurmaları bölgenin kimliği, Moğol ve Türk kabilelerinin tesirini göstermesi açısından önemlidir. Ne yazık ki, bugüne kadar bu Moğol bakiyeleri üzerine yeterli araştırma yapılmamıştır. Bunlar da Karakeçili, Begdili, Sarıkeçili, Balak, Alişiroğulları ve Döger gibi Orta Çağlar boyunca birer Türkmen boyu olarak bilinen yapılarından sosyolojik bir değişim süreci içerisinde başkalaşmışlardır. Bu çalışmada, Diyarbekir bölgesine yarım asır hâkim olan *Sutaylılar* en geniş şekilde ele alınmış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Moğol tesirleri şahıs isimlerinde, yer isimlerinde, kabile isimlerinde, maddî ve mimarî eser kalıntılarında tespit edilerek Doğu ve

Güneydoğu Anadolu'nun kimliği ve tarihî arka planının ne olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bugün Türkiye'nin en hassas bölgesi olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol hâkimiyeti hakkındaki çalışmalar ise, bir kaç makaleyi aşamamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin esas meselelerinin çözümünde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihî, coğrafî, kültürel ve demografik arka planının bilinmesi gibi bir mecburiyetinin olduğunu hemen herkes teslim etmektedir. Bütün bunlardan dolayı, bu çalışmamızda Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile tarihî ve coğrafî bakış açısından onun tabiî bir uzantısı olan Irak'ın kuzeyinin, Moğol istilası ve sonrasındaki yapısını araştırmaya çalıştık.

Bu çalışmanın Irak'ın kuzey bölgesini de kapsamasının sebebi, bu bölgenin Orta Çağlarda önce *el-Cezire* ve daha sonra İlhanlılar döneminde *Diyarbekir* eyaleti adı ile aynı idarî taksimat ve geleneğin içerisinde bulunmasından dolayıdır. Aslında sadece idarî taksimat açısından değil, çalışmamızda da görüleceği gibi, siyasî, coğrafî ve kültürel açıdan da Irak'ın kuzeyinin tarihini en erken çağlardan bu yana Türkiye tarihinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bundan dolayı okuyucu bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Orta Çağlarda daha geniş bir pencereden bakmak durumundadır. Bugün de Irak'ın kuzey bölgeleri sosyal, ekonomik, demografik ve bütün insanî unsurları ile Anadolu'dan çok da ayrı olmadığı ortadadır. Bu arada Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunun *Kürdistan* kavramı etrafındaki spekülasyonlara dahil edilmesinin tarihî ve coğrafî açıdan mümkün olup olmadığı da sorgulanacaktır. Bugün bazı sorulara veya problemlere cevap bulmak için, tarihî bir geçmiş elde etmek ya da inşa etmek adına bazı isimlere yüklenen çağdaş etnik değerlerin bu kelimelerin geçmişte farklı özellikler taşımalarından dolayı tarihî gerçeklerle uyuşmadığını birçok başkalarında olduğu gibi Kürt ve Kürdistan gibi tanımlamalarda da göreceğiz. Biz bu çalışmada bir bölgenin adlandırılmasının bilimsel anlamda ancak iki temel kritere bağlı olduğunu gösterdik:

1- Bir bölgenin ya da topluluğun aldığı adların o çağın mantığı içerisinde ve çağın dili ile tanımlamak gerekir.

2- Bir bölgenin adlandırılması ya da kimliğinin tespitinde o bölgenin tarih boyunca sahip olduğu *idarî geleneğin* ve o bölgenin tarihî süreç içerisinde geçirdiği *idarî taksimat*'ın esas alınması gerekir.

Bu çalışmada da gösterdiğimiz gibi gerek Arapça, Farsça, Türkçe gibi doğu dillerinde gerekse batı dillerinde yazılan seyahatname, tarih, coğrafya ve malî vergilendirmeleri esas alan kaynaklarda Orta Çağlar itibariyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile bugün Irak'ın kuzeyinin Anadolu hinterlandına dahil olduğu, Kürdistan denilen bölgenin esasen günümüzde İran'ın orta batı sınırlarındaki el-Cibal denilen dağlık bölge olduğunu, dolayısı ile bugün Türkiye sınırları içerisinin ise, Diyar Mudar, Diyar Rebia, Diyar Bekr, Sökmenabad, Etrak-i Vilayet-i Erzen-i Rum ve Artuklu-İli gibi isimler aldığını ortaya koyduk.

Bu çalışma; bir giriş, üç ana bölüm, sonuç, harita, bibliyografya ve indeksten meydana gelmektedir.

Birinci Bölüm'ün ilk kısmında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tabiî, coğrafî, jeopolitik, jeostratejik ve jeokültürel konumundan bahsettik. Burada Türkiye'nin tarihten gelen ve coğrafyasında mevcut olan bir fay hattı ile çevrili olduğunu, bu fay hattının bugün Irak'ın kuzeyi ile Suriye'nin kuzeyini Türkiye'nin hinterlandına dahil ettiğini ancak bu durumun birtakım riskleri de beraberinde getirdiğini vurguladık. İkinci kısımda ise, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun erken çağlardan başlayarak bilhassa Orta Çağlardan Yeni Çağlara kadar sahip olduğu idarî gelenek ve buraya hâkim olan devletlerin uyguladıkları idarî taksimat üzerinde durduk. Bu çerçevede *Kürdistan* kavramının Orta Çağlarda neresi olduğu ve Kürt adının neyi ifade ettiğini tartıştık.

İkinci Bölüm'de, Moğolların Yakın Doğu'daki istilası ile ilişkili olan ve Moğolların Abbasîler, Selçuklular, Eyyubîler ve Memlûk devletleri ile olan ilişkilerini etkileyen Harezmlileri, Moğol istilası, İlhanlı Devleti'nin kuruluşu ve onlardan sonra ortaya çıkan Türk-Moğol topluluklarına dayanan Celayirliler, Çobanlılar, Eretnalılar gibi siyasî teşekküller ve bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinde hâkim olan *Sutaylıları* ele aldık. Bu siyasî teşekküller Türk ve Moğol kabileleri tarafından kurulmuş ancak kısa bir süre içerisinde Moğol unsurlar Türkleşmişlerdir.

Üçüncü Bölümde ise, Anadolu'da sosyokültürel, etnik ve kabilevî tesirleri ile Moğol izlerini araştırdık. Bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki köy adlarında, dağ, tepe, bağ, yayla gibi yer adlarında Moğol izlerinin yanı sıra Moğol şahıs adlarının da bölgede önemli izleri dikkati çekmektedir. Bu çerçevede Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya gelen ve yerleşen Moğol kabileleri olan Tatar, Uyrat, Celayir, Sulduz, Sünit boyları ve onlar tarafından bırakılan maddi kalıntılar üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu bölümde Anadolu'ya gelen Moğol nüfusu üzerinde bir değerlendirme yapılarak Anadolu'nun insanî unsurunun şekillenmesinde Moğol ve onlar ile birlikte gelen Türk kabilelerinin rolü ön plana çıkarılmıştır. Sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun değil, Anadolu'nun tabiî hinterlandı içerisinde olan Irak'ın kuzeyinin insanî unsurunun oluşmasında da burada yerleşen özellikle Uyrat, Celayir ve Sulduzların önemli rolleri olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞLARDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'NUN TARİHÎ VE COĞRAFÎ ARKA PLANI

I- DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'NUN TARİHÎ VE COĞRAFÎ ARKA PLANI

Zaman ve mekân, insanoğlu ve onun meydana getirdiği medeniyetleri içinde barındıran iki sihirli kavramdır. Mekânsız bir zaman algılaması nasıl bir şey ifade etmiyorsa, zamansız bir mekân algılaması da hiçbir şey ifade etmez. Medeniyet tarihi açısından daha özel bir kavramlaştırma yaptığımızda, *tarih* ile *coğrafya* iki ayrı varlığı değil, *insanoğlu* ile birlikte âdeta bir bütünü ifade etmektedir. Bu üç kavramın oluşturduğu bütünün etken unsuru, yani öznesi insanoğlu olduğuna göre medeniyet de onun tarihinden ibarettir. Dolayısı ile tarih boyunca medeniyetlerin gelişmesi dikkate alındığında bu gelişmelerin bazı umumî kanunlara dayandığı görülmektedir. Bu umumî kanunlar *fizikî çevre / coğrafya, insan* ve *din*dir.

Gerçekten de insanoğlunun serüveni coğrafya üzerinde geçmektedir. İnsan, coğrafyanın üzerinde taşıdığı bütün canlı ve cansız varlıklar gibi, onun bir parçasıdır ve ondan ayrı olarak düşünülemez. Yer altı ve yer üstü zenginliği, iklimi, bitki örtüsü, havası ve suyu ile bir bütün olarak bakıldığında, her türlü canlı-cansız varlığın coğrafya ile bir paralellik ve uyum içerisinde olduğu ve herhangi bir coğrafyanın farklı unsurların kendi üzerinde yaşamasına pek müsaade etmediği bilinmektedir. Hayvanlar ve bitkiler âleminin bile esasta coğrafya ile olan bir bütünlüğünden bahsedilirken, insanoğlu ve onun meydana getirdiği medeniyet açısından coğrafyanın rolünün belirleyici olabileceğini kabul etmek gerekir. Ve şunu da kabul etmek gerekir ki, *eğer bir uygarlığın ilk gerçeğinin coğrafî beşiğinin ona dayattığı mekân ve bazen de sınırlar olduğu sonucuna varamayacaksak hangi*

sonuca varabiliriz? Uygarlıklar mekânlardır, bölgelerdir ve buralar insanları zorlayan ve sürekli olarak onlar tarafından işlenen coğrafyalardır[25].

Daha genel anlamı ile ifade edilmesi gerekirse, her medeniyet idraki aynı zamanda bir coğrafya idrakine dayanmaktadır. Bu sebeple medeniyetler en eski zamanlardan beri, üzerinde kuruldukları coğrafyaları merkez alarak, çevreye daha doğrusu dünyaya bakan bir coğrafî tanımlama ile ifade edilmiş, her coğrafî mekân bir medeniyetin veya medeniyetlerin havzasını teşkil etmiştir. Bu tanımlamada kimi zaman çöl, bozkır, bir nehir, tarla veya bir iç deniz, kimi zaman ise, okyanus veya semavî dinlerin tasvir edildiği coğrafyalar merkez rolü oynamıştır. Bu coğrafyalardan kastımız ise, XX. yüzyılın ortaları gibi çok yakın bir zamana kadar, insanoğlunun serüveninde, medeniyet mücadelesinde daha öncelikli bir rol oynayan fizikî coğrafyalardır[26]. Bugün bu

25 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 2, Çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 83.

26 Fizikî coğrafyanın tarihî hadiseler üzerindeki belirleyiciliğini göstermesi açısından XVI. yüzyıl, dünya haritasında çok köklü değişikliklerin olduğu bir çağın başlangıcıdır. 1500'lü yıllarda Batılı denizciler dünyayı birleştirmek için seferler düzenlediler ve insanlık tek bir toplum halinde birleşti. Ancak bu dünyayı tek bir merkezde birleştirme girişimi hiç de yeni değildir. XVI. yüzyıl başındaki Avrupa tecrübesine gelinceye kadar birçok tecrübeler yaşamıştır. XV. yüzyıl başında dünya hâkimiyeti düşüncesi hâlâ geleneksel *kara mantığı*na dayanan Timur, Osmanlı hükümdarı Yıldırım Beyazıt'ı küçük düşürmek için "*kayıkçı Türkmen oğlu*" tabirini kullanırken yerkürenin karalarına hâkim olmakla dünya hâkimiyetini kuracağına inanıyordu ve Osmanlı'nın aynı gaye için bunu denizlere teşmil etmesini anlayamamıştır. Ancak Osmanlı İstanbul'u payitaht haline getirip denizciliği devletin esas dayanaklarından biri haline getirmekle birlikte eski dünyanın iç denizlerini aşamamış ve okyanuslara açılmamıştır. Böylece Yeni Çağ'ın açılmasında pay sahibi olan Osmanlılar bu çağa ve geleceğe damgasını vuramamıştır. Bu çağa asıl damgasını vuran okyanuslarla dünyayı birleştiren ve uluslararası ticareti karalardan ve iç denizlerden okyanuslara kaydıran Avrupa olmuştur. Batının okyanuslardan dolaşarak Müslüman âlemini ve dünyayı arkadan çevirmesi karşısında Osmanlı aydınlarının haykırışları Osmanlı Devleti'ni büyük projeleri gerçekleştirmeye itmiş ise de ne yazık ki bunlar ancak proje safhasında kalmıştır. Bunlar Osmanlı'nın kaçırdığı büyük fırsatlar hanesine yazılırken aynı zamanda Osmanlı'nın Yeni Çağ'ı ıskalaması anlamına da gelmekteydi.

belirleyicilikte fizikî coğrafyanın yerini beşerî coğrafyaya bıraktığı anlaşılmaktadır[27].

Şöyle bir geriye dönüp baktığımız vakit Eski Yunanlılar Ege merkezli bir bakış açısına sahip iken, Roma İmparatorluğu Akdeniz'e, Türkler ve Moğollar ok atan toplulukların coğrafyası olan bozkırlara dayalı bir mekân idrakine sahip olmuşlardır. Büyük İskender ise, Mezopotamya-Mısır-Hint coğrafyasının sentezinin oluşturduğu bir coğrafî idrake sahip idi. Persler, Avesta'yı esas alan bir coğrafyayı esas alırken Çinliler "orta vaha devleti" dedikleri bir coğrafyayı esas almışlardır. Tarih boyunca Sami topluluklarında ve onların son temsilcileri olan Araplarda medeniyet idraki açısında nasıl *çöl* belirgin bir role ve tesire sahip olmuş ve bu yüzden tarihte bir *çöl medeniyeti* nitelemesini hak etmişlerse, bugün Amerika Birleşik Devletleri açısından da, "açık kapı" politikalarının dayandığı "açık denizler", Arapların çölüne benzer bir

XVI. yüzyıl başındaki Batılı deneyimine denk düşenlerden biri de Timur'un yolundan giden İmparator Babür'ün dünyayı bir merkezden yayılarak birleştirme düşüncesiydi. XVI. yüzyıl sonuna kadar *step*, insan ilişkilerinde tuzlu denizden çok daha iyi bir ulaşım yoluydu. Bu susuz denizin step-kalyonları *develer*, step-kadırgaları *atlar*, step-limanları ise karavan *şehirler*iydi. Bunlar XVI. yüzyıla kadar dünyayı birleştiren araçlardı. Buna göre Babür'ün Fergânas'ı merkezî noktadaydı.

Oysa Batılılar dünya haberleşmesinin ana ortamı olarak step'in yerine okyanusu kullanarak büyük bir devrim yaptılar. Step limanları, atın ve devenin yerini alan okyanusta yüzebilen gemiler sayesinde kullanılmaz bir hale geldi ve daha Babür'ün hayatında bu merkez ani bir atlayışla Sevilla, Lizbon ve Londra'ya kayacak, daha sonra da New York'ta karar kılacaktır. Günümüzde ise, uçaklar okyanusta seyahat edebilen gemileri gölgede bıraktı. Artık Londra'dan New York'a kayan merkez okyanus çağı ulaşımını gölgede bırakmıştır. Çünkü artık insanlığın ilişki sağlama ortamının ne step, ne okyanus, fakat hava olduğu bir çağa girdik. Hava çağında beşerî olayların odak noktası okyanuslar, denizler, stepler, çöller, nehirler, dağ silsileleri, geçitler ve boğazlar gibi fizikî coğrafya ile değil, beşerî coğrafya ile tespit edilebilir. Bkz. Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 57-64., 82-83.; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1981, s. 126-128.

27 Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, s. 62-83.; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2000, s. 78.

role sahip olmuştur[28]. Ve yine çöller nasıl tarih boyunca Arapların yayılma ve savunma sistemlerinde bir rol oynamışsa, bugün ABD'nin *Yeni Dünya Düzeni* projelerinde de açık ve kapalı bütün deniz havzalarının ABD için açık olması esastır. Çünkü ABD'nin küresel hâkimiyetinin yayılma, müdahale ve savunma sistemi bu açık ve kapalı deniz havzalarına dayanmaktadır.

Dinler açısından da farklı bir tablo söz konusu değildir. Her dinin veya inancın bir coğrafyası olduğu gibi her coğrafyanın da bir dini veya inancı olmuştur. Musevîlik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dinler de ortaya çıktıkları coğrafyayı merkez alan ve oradan dünyaya bakan bir coğrafya idrakine sahip olmuşlardır. İslam coğrafyası, Yahudi coğrafyası, Hristiyan coğrafyası, Budizm coğrafyası, Konfüçyüs coğrafyası, Şintoizm coğrfaysı, Ortodoks coğrafyası, Katolik coğrafysı, Şiîlik coğrafyası vb. olarak sınırlanabilecek, tanımlanabilecek coğrafyaları göstermek mümkündür.

Milletlerin kendi eksenlerinde oluşturdukları bu mekân algılaması, bütün medeniyetlerde ortak bir payda olan, *ben* ve *öteki* ayırımı ile ifade edilmiştir[29]. F. Hegel'in Dünya tarihini Avrupa merkezli tanımlaması ile birlikte bugün Avrupa'nın dışındaki eski dünyanın Orta Doğu, Yakın Doğu, Uzak Doğu ve Merkezî Asya olarak adlandırılması Batı medeniyeti merkezli bir mekân algılamasının hâlâ devam ettiğini göstermektedir. Burada şu farkı söylemek lazımdır ki, Batı'nın *öteki*'ni tanıma ve tanımlama gibi bir çabası varken İslam dünyasında, seyyahlar ve coğrafyacılar tarafından, mükemmel bir mekân olarak tasvir edilen *memleket*'in yani darü'l-İslam'ın dışındaki dünyayı tanıma ve tanımlama geleneği oluşmamış, öteki sorgulanmamıştır. Ancak Müslüman dünyasının da var olan böyle bir mekân algılamasında siyasî mekânın merkezi Bağdat şehridir. Öyle ki, Bağdat XI. yüzyıldan sonra

28 Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 78; Muammer Gül, "From the Window of Local History Turkish-American Relationships: Harput and Rahika Novels", *The History of American-Turkish Relations: 1833-1989*, İstanbul - Şanlıurfa, 5-8 Haziran 2006, s. 9.

29 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 97-98; Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, s. 62-65; Lev N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 40-41.

dinî, siyasî ve medeniyet merkezi olma özelliğini kaybetmesine rağmen XIV. yüzyıl ortalarında seyahatnamesini yazan İbn Batuta'ya kadar hâlâ İslam'ın başkenti, cennet şehri, halifelerin evi ve âlimlerin mekânı olarak tasvir edilmektedir[30]. Roma'nın Mare Nostrum'u, Yunanlıların Megalo İdea'sı ve Yahudilerin Arz-ı Mevud'u da böyle bir mekân algılamasının ifadesidir. Aslında sadece ben merkezli tarihi yorumlamada değil aynı zamanda ve onunla birlikte harita çizimleri ve haritacılıkta da bu anlayışın hâkim olduğu bilinmektedir[31].

Yerküremizin haritasını çizenler her dönemde merkez olarak kendilerini almışlar, coğrafyaları adlandırma ve tanımlamayı da kendi medeniyet dairelerine göre yapmışlardır. Bundan dolayı bugün coğrafyaların kimliğinin bir yönüyle aldıkları adlarda gizli olduğunu ve her coğrafî adın bir kimliği ya da bir medeniyete aidiyeti temsil ettiğini söyleyebiliriz. Öyle ki, coğrafyaların aldığı isimler ve bazen bu isimlerde yapılan değişiklikler uluslararası rekabet ve ilişkilerin konusu olabilmektedir. İran ile Arabistan Yarımadası'nı birbirinden ayıran Basra Körfezi'nin, Fars Körfezi mi yoksa Basra Körfezi mi olacağı, Makedonya Cumhuriyeti'nin kurulması ile Yunanistan'ın bu ismi tanımaması, Çin'in Doğu Türkistan'ın ismini Sincan olarak değiştirmesi ve son olarak bugün Irak'ın ABD tarafından işgalinden sonra oluşturulan yeni yapıda Irak'ın kuzeyindeki mahallî idarenin Kürdistan ismini kullanmasının Irak'ın komşularında başta Türkiye olmak üzere bir rahatsızlık meydana

30 Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000, s. 316; Houari Touati, *Ortaçağda İslâm ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, Çev. Ali Berktay, YKY, İstanbul 2004, s. 242-244.

31 Yerbilim haritacılığının başlangıcı XVIII. yüzyılda Fransa ve Britanya'dır. Ve o günden bugüne buna ilgi duyanlar güçlü devletler olmuştur. Afrika'da haritacılığın geliştiği bölgeler ise, İngiliz ve Fransız sömürge topraklarıdır. Haritacılığın başlangıcında Britanyayı temel alan sınıflandırma, dünyaya neredeyse emperyalist bir tavırla dayatıldı. Yerküreyi bir tür imparatorluk, her haritası yapılan bölgeyi sanki imparatorluğa katılan bir bölge olarak gören bir anlayış hâkim olmuştur. Bu konuda Bkz. David Oldrayd, *İnsan Düşüncesinde Yerküre*, Çev. Ülkün Tansel, Tübitak, Ankara 2004, s. 111, 165-188; Mustafa Armağan, *Osmanlı İnsanlığın Son Adası*, Da Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 94-112.

getirmesi gibi daha örnekleri çoğaltılabilecek meseleler coğrafya ile aldıkları isimler arasındaki ilişkiyi ve bunun tarihî hadiseler üzerindeki tesirini göstermesi açısından önemlidir.

Aslında coğrafyaların insanların yapısı, renkleri, dilleri ve ırkları üzerinde etkili olduğu ve cemiyetlerin tekâmülünün de, insanın çevreye en iyi şekilde fiilî uyum sağlaması olarak açıklayabileceğimiz *coğrafî davranış*[32] ile veya coğrafya ile doğrudan alakalı olduğu X. yüzyıldan beri bilinmektedir[33]. İnsanoğlunun meydana getirdiği siyasî örgütlenmenin ve medeniyetin en üst halkası olan devletin canlı bir organizma olarak görülmesi[34] ya da "*özellik ve yeteneklerini toprağından ve bölgesinden alan coğrafî bir organizma, mekânda beliren bir hayat şekli*"[35] olarak tanımlanması da bu açıdan insan-coğrafya ilişkisinin tarihî gelişme üzerindeki belirgin rolünü vurgulamaktadır. Braudel, İslam Medeniyetinin oluşumunu izah ederken, "*haritalar gerçek öyküyü anlatır*" diyerek coğrafyanın tarihî olaylar üzerindeki belirleyiciliğini öne çıkarmaktadır.[36]

Tarihî olaylar ile tabiî olaylar arsındaki ilişki, tarihî olayların izahında, tabiat kanunlarının tarihe tatbiki ya da tabiat kanunlarından istifade yolu ile daha doğru teşhisler yapmamızı sağlamaktadır.[37] Tarihî olaylar ile tabiî olaylar arasındaki ilişkiyi ya da tabiî olayların tarihî olaylar üzerindeki belirleyiciliğini en açık olarak müşahede edebileceğimiz bir bölge, bu çalışmamızda üzerinde duracağımız, insanlık tarihinin en eski ve köklü medeniyetlerini ortaya çıkaran Mezopotamya'nın yukarı kısımları olan ve Orta Çağlarda el-Cezire olarak adlandırılan Anadolu'nun doğu ve güneydoğusu ile Irak'ın kuzey bölgeleridir.

32 Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 11.

33 Mes'udi, *Müruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapça Çev. ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 56-57, 79-80; İbn Haldun, *Mukaddime I*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Basımevi, İstanbul 1986, s. 126-215.

34 Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, s. 203.

35 Ahmet Özcan, *Derin Devlet ve Muhalefet Geleneği*, Bengisu Yayınları, İstanbul 1996, s. 17.

36 Fernand Braudel, *A History of Civilazitions*, New York, Penguin 1993, s. 55 vd.

37 Coğrafya-Tarih ilişkisinin genel bir izahı için Bkz. Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1999, s. 32-58.

Bugün Türkiye sınırları içerisinde bulunan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi, Asya-Avrupa-Afrika ana kıtalarının kesişim alanlarının teşkil ettiği Orta Doğu coğrafyasının merkezini oluşturmaktadır. Anadolu'nun doğu sınırı, esasında tabiî-coğrafî bir sınır olarak eski zamanlardan beri Anadolu ile İran'ı birbirinden ayıran kuzey-güney yönünde önemli bir kuşağı oluşturmaktadır. Doğuda ya da batıdaki devletler bu hattı aştıkları zaman daha rahat bir şekilde karşı tarafın merkezî alanını da içine alan hatta daha ileri gidebilen geniş çaplı istilalar gerçekleştirebilmişlerdir. Anadolu-İran jeopolitiğinde İran'daki merkezî imparatorluklar İlk Çağlardan beri Anadolu'ya hâkim olmak istemişler[38] ancak ne İlk Çağ ve erken Orta Çağ ne de Selçuklular, İlhanlılar, Timur, Akkoyunlular, Osmanlılar ve Safevîler gibi geç Orta Çağ ve Yeni Çağ devletleri bunda başarılı olabilmişlerdir. Anadolu yaylası ile İran platosu arasındaki hat, yani Kafkaslardan güneye doğru uzanan Zagros Sıradağları, İran'a Anadolu üzerinde bir üstünlük vermediği gibi Anadolu'ya da İran üzerinde bir üstünlük vermemiştir. Bu Zagros Sıradağları İran ve Anadolu'yu âdeta iki ayrı dünya olarak şekillendirmiştir. Bu süreci Roma-Pers, Bizans-Sasani, İskender'in istilası, Büyük Selçuklu-Bizans, İlhanlı-Memlûk ve hareketli göçebe toplulukların esneklik kazandırdıkları bir ara dönemden sonra Osmanlı-Safevî, Türkiye-İran ilişkilerinde müşahede edebiliriz

XIV-XVI. yüzyıllardan itibaren İran coğrafyasında Fars-İslam-Şia ekseninde, Anadolu'da ise Türk-İslam-Sünnî ekseninde homojen birer sosyolojik zeminin oluşması[39] ile iki coğrafya bir kez daha farklılaşmış ve daha önceleri tabiî, coğrafî ve jeopolitik unsurların ağır bastığı sınır jeokültürel bir unsurun da eklenmesi ile, yani İran'ın Şiî, Anadolu'nun ise Sünnî bir coğrafya olması ile, daha da farklılaşmıştır. Anadolu ile İran arasında sınırın daha da belirginleşmesine sebep olan bu durum, Osmanlı-Safevî

38 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, 5. Baskı, İstanbul 2004, s. 37.

39 Anadolu ile İran coğrafyalarının farklı bir kültürel ve sosyolojik zemine oturmasının genel bir mukayesesi için Bkz. Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, Milliyet Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1999, s. 27-28, 35, 58, 70, 137, 211-212.

mücadelesinde, 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile hukukî sınır olarak kabul edilince,[40] her iki taraf açısından makul ve kalıcı bir barış getirmiştir. Bu antlaşma sadece iki devlet arasındaki bir antlaşma olmaktan öte belki daha çok her iki coğrafyanın ötekine üstünlük sağlayamamasının bir belgesidir. Yaklaşık dört yüzyıllık bir süredir Türkiye-İran sınırlarının, Orta Doğu'daki genel hareketlilik ve istikrarsızlıklar göz önüne alındığında, bir istikrar hattı olması bununla ilgili olmalıdır. Ve belki de Türkiye ve İran, bugün ve gelecek için ilişkilerinde bu gerçeği göz önünde tutmak gibi bir zorunluluk içerisinde olacaklardır. İşte bu durum aynı zamanda coğrafyanın tarihî hadiselere damgasını vurması anlamına da gelmektedir.

Aslında Anadolu ile İran coğrafyalarının tabiî hudutlarının bir ifadesi olması açısından, İran'ı Türkiye'den ayıran ve kuzeyden güneye doğru uzanan Zagros Sıradağları'nın yukarı kısmında bulunan *Urmiye Gölü* önemli bir simgesel mana ifade etmektedir. İlk Çağlardan beri Urmiya, Ormiya, Urumi, Urumiye veya Rumiye şekillerinde okunan bu isim, hangi okunuş esas alınırsa alınsın, İranlılara göre yeni bir ülkenin, yeni bir coğrafyanın yani Roma ülkesinin veya Rum İli (Anadolu)'nin başlangıcını ifade etmekteydi ve âdeta İran ile Anadolu'nun tabiî hudutlarını bize işaret etmektedir[41].

Ancak Doğu Anadolu sınırlarında tabiî, jeopolitik ve jeokültürel hatlar ile hukukî sınırların örtüşmesinin getirdiği bu siyasî istikrarı Anadolu'nun güney sınırları için söyleyebilmek pek mümkün görünmemektedir. Buna rağmen yine de, tarihî ve coğrafî perspektiften bakıldığında, Anadolu'nun güney hudutları aynen yukarıdaki Urmiye örneğinde olduğu gibi dışarıdan ve bilhassa güneyden Anadolu'ya bakanlar tarafından işaretlenmiş gibidir. İlk Çağlardan beri Mısır ile Anadolu arasında bir mücadele alanı olan Suriye kıtasının kuzeyindeki Fırat Nehri bir tabiî hudut olarak görülmüş olmalıdır. Orta Çağlardan itibaren Zengî, Eyyubî ve Memlûklerin kuzey ya da Anadolu hudutlarını teşkil eden Fırat

40 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, TTK, Ankara 1982, s. 248-250.

41 Urmiye ismi hakkında Bkz. V. Minorsky, "Urmiye", *İA*, C. 13, MEB, İstanbul 1986, s. 59 vd.

üzerindeki *Rumkale* (Kala't-ı Rum)[42] ismi artık Anadolu sınırları içerisine girildiğini ve bundan ötesinin Mısır ve Arabistan'dan bakanlar için yeni bir ülke, yeni bir coğrafya; yani Rum İli (Anadolu) olduğunu simgelemektedir. Nasıl Urmiye Gölü Fars coğrafyası ile Anadolu'yu ayıran bir simge ise, *Rumkale* ismi de çöl coğrafyası ile Anadolu bozkır coğrafyasını ayıran bir simge olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, Zengî, Eyyubî ve bilhassa Memlûkler döneminde Rumkale bu devletlerin kuzeydeki bir üssü, bir tutunma noktası konumundadır. Bunlar âdeta Anadolu kıtasının doğuda ve güneyde tabiî sınırlarını gösteren *tarihî işaret taşları* gibidir.

Buna rağmen bugün Türkiye'nin, güney komşuları Irak ve Suriye ile olan ilişkilerinin iyi olmamasının sebeplerinin başında, İlk Çağlardan bu yana, kuzey ve güney Mezopotamya'da yer alan siyasî otoritelerin sınırlarının tabiî ve coğrafî bir sınır çizgisi ile ayrılmamış olması gelmektedir. Daha doğrusu Zagros Sıradağları'nın oluşturduğu tabiî-coğrafî hat, Osmanlı-Safevî rekabetinin oluşturduğu siyasî ve Sünnî-Şiî rekabetinin oluşturduğu mezhebî bir farklılaşma gibi her iki coğrafyayı farklılaştıran daha derin bir sürecin güneyde yaşanmamış olmasıdır. Yani en eski zamanlardan beri güneyden gelen toplumların ve devletlerin Toroslara kadar hâkim olması ve bundan daha fazla olarak Anadolu merkezli devletlerin, Roma, Bizans, Osmanlı vs., Arabistan'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan hâkimiyetleri Anadolu'nun güney hatlarını daha esnek, daha geçişken ve bilhassa siyasî-kültürel açıdan daha belirsizleştirmiştir. Bunun bir diğer anlamı da tarih

42 M. 855 yılında III. Salmanassar tarafından kurulduğu tahmin edilen Rumkale, tarih boyunca Urumia, Kal'a Rhomeyta, Kal'atü'r-Rum, Urumkala gibi adlar almıştır. Orta Çağlarda Bizans eyaletleri Müslümanlar tarafından "*Bilad er-Rum*" olarak bilinmekteydi. Rum kelimesi, Romaioi ya da Romans'tan türemiştir. *Romalıların ülkesi* anlamına gelen bu ifade genel olarak Müslüman sınırlarına en yakın Hristiyan bölgeleri için kullanılmış, Küçük Asya'yı karşılayan ortak bir isim olmuştur. Genel olarak Müslümanlar ve daha sonra da Türkler tarafından Hristiyan kesimi tanımlamak için kullanılmıştır. Roma kimliğinin kültürel bir yansıması olan bu Rum ismi etnik olmaktan çok coğrafî ve kültürel bir tanımlamadır. Hele bugünkü Rumlarla hiç ilgili değildir. E. Honigmann, "Rumkale", *İA*, C. 9, MEB, İstanbul 1986, s. 777-780; G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London 1966, s. 127.

boyunca Irak ve Suriye coğrafyalarının özellikle kuzey hatlarının daha çok Anadolu hinterlandı içerisinde olmasıdır.

Dolayısı ile bugün tabiî olmaktan çok siyasî-hukukî olan güney sınırlarımız kuvvetli bir jeopolitik ve jeokültürel kuşak ile örtüşmemektedir. Bu durumun bir sonucu olarak, bugün Türkiye'den kopan Irak'ın kuzey bölgesi, yani tarihte *el-Cezire* olarak tanımlanan, yeni zamanlarda ise, daha çok Musul vilayeti olarak anılan bölge, hiçbir zaman kendi içerisinde bir jeopolitik bütünlük oluşturamamıştır. Bunun sebebi bu bölgenin Anadolu'dan kopmasının yanı sıra doğrudan bir deniz bağlantısının olmaması ile kapalı ve parçalı bir yapı ortaya koymasıdır. İbn Haldun'un, birçok uruğ ve asabiyetlerin yaşadığı coğrafyalarda kuvvetli ve devamlı bir devletin kurulmasının zorluğunu anlatırken Mezopotamya ve Musul bölgesini, bitmez tükenmez derecede çok ve asabiyetleri çeşitli olan unsurları ile buna örnek olarak göstermesi bu açıdan dikkate değerdir[43].

Gerçekten de Irak'ın kuzeyi, tarih boyunca etnik, dinî ve kabilevî çeşitliliğinden dolayı kendi içerisinde bir bütünlük oluşturamamıştır. Bunda bölgenin kuzey-güney yönünde bir geçiş alanı üzerinde olmasının önemli bir etkisi vardır. Bunlardan dolayı tarih boyunca bu bölgede kuvvetli bir güç temerküzü oluşmamış, oluştuğu zaman ise bir merkez kayması ile kendisini Anadolu, Suriye ve Mısır'a nakletmiş, böylece Irak'ın kuzeyi coğrafî olarak Yakın Doğu'nun merkezinde olmasına rağmen bir güç temerküzünün oluşumu açısından *kenar*da kalmıştır.

Bütün bunlar göstermektedir ki, bugün Irak'ın kuzeyinde Arap, Kürt veya Türkmen unsurlarından birine dayalı olarak ya da buradaki tüm dinî ve etnik-kabilevî unsurları ihtiva edecek bir devlet, tarihî ve coğrafî bakış açısından; etnik, siyasî, sosyolojik, psikolojik, jeopolitik ve ekonomik dayanaklardan mahrum olacaktır. Böyle bir teşebbüsün bölgeyi nasıl bir istikrarsızlığa sürükleyeceğini tahmin etmenin zor olmadığı da ortadadır. Böyle bir oluşumun kaderi ise, nihaî olarak, Irak veya Türkiye'ye dayanmak ya da bu iki devletten biri ile bütünleşmeyle sonuçlanacaktır. Bu bölgede *Bağdat'a sırtını dönen herhangi bir siyasî oluşumun*

43 İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 417, 419.

yüzünü döneceği bir tek yer vardır, o da Ankara'dır. Ankara ve Bağdat'a dayanmadan ya da bunlardan biri ile bütünleşmeyen bir oluşumun burada uzun süre ayakta kalması, *mahallî* nitelikte de olsa, mümkün değildir.

Tarih boyunca Zagros Sıradağları'nın doğu, batı ve güney eteklerinde beylik, emirlik, hükümet adı altında mahallî nitelikli ve kısa ömürlü idareler olmuştur. Tamamı ile *konjonktürel* olan ve "*etek devletler*" olarak tanımlayabileceğimiz bu durumlardaki mahallî idarelerin kaderi her zaman Anadolu, Bağdat ve İran merkezli olarak yeniden düzenlenmek durumunda kaldığı gibi, yine her zaman, bu merkezlerden birine bağlanmak zorunda da kalmışlardır. Bugün Irak'ın kuzeyinde "*mahallî*" olma niteliği ile var olan siyasî yapıya benzer bir şekilde, tarihte de, özellikle Zagros Sıradağları'nın eteklerinde, mahallî yapılar var olmuştur. Ancak tarihte bu statünün ilerisine gidilemediği gibi bugün de bu statünün ilerisine gitmek yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı mümkün görünmemektedir. Zira bugün "*mahallî*" niteliği ile bile Irak içerisinde uluslararası konjonktürden dolayı bir kabul görmüş görünüyor olsa da, komşuları nazarında, İran, Türkiye, Suriye ve genel olarak Müslüman Orta Doğu'sunda bir rahatsızlık unsuru olduğu açıktır[44]. Diğer taraftan bugün Atlas Okyanusu'nun ötelerine dayalı bir var oluş da, bu tür oluşumlar için çok daha büyük bir risk ve daha kırılgan bir yapı oluşturmaktadır.

Gerçekten Irak'ın kuzeyi, tarih boyunca Yakın Doğu'daki güç temerküzünün oluşumu açısından İran-Fars, Anadolu-Türk ve Arapların çöl coğrafyaları arasında ancak bir sınır, bir kenar olma konumundan daha ileriye gidememiştir. Bu manası ile bölge, siyasî-coğrafî-kültürel olarak üç farklı kuşağın kesiştiği bir alan olmuştur. Aslında daha genel bir bakışla, Zagros Sıradağları'nın doğu, batı ve güney etekleri boyunca uzanan bölge, jeopolitik

44 Bugün Irak'ın kuzeyindeki Bölgesel Kürt Yönetiminin, idare ettiği bölge için Irak Kürdistanı adını kullanmasını sadece komşuları değil, Irak'taki Türkmenlerin yanında Şiî ve Sünnî Araplar da kabul etmeyeceklerini söyleyerek bu bölgeye Kuzey Irak diyeceklerini ilan etmişlerdir. Türkiye'de de, bu bölge için Irak'ın kuzeyi veya Kuzey Irak mı yoksa Irak Kürdistanı mı denilmesi gerektiği tarihi bir bakışın dışında âdeta bir magazin hadisesi anlayışı ile tartışılmaktadır.

kanunların bir sonucu olarak, hiçbir zaman tamamen Anadolu veya tamamen İran ya da çöl coğrafyasının bütünlüğü içerisinde de yer almamıştır. Bazen Türklerin, bazen İranlıların, bazen Arapların hâkimiyetinde kaldığı gibi bazen da bu üç kuşak arasında kalmıştır[45]. XV. yüzyıl ortalarında Tahranî'nin düştüğü not, o dönemi yansıtmaktan öte, bu coğrafyanın bütün zamanları için geçerli durumunu yansıtması açısından önemlidir. Tahranî, bütün bu bölgelerde batıda Cizre, Bitlis ve Muş'a kadar olan yerlerdeki beylerin, emirlerin ve o diyar halkının büyük sultanlara muti ve bağlı olduklarını, onlara itaat ettiklerini âdeta bir sosyal kanun olarak ifade etmektedir[46].

Orta Çağlar boyunca Abbasî Halifeliğinin zayıflamasından sonra Musul ve çevresinde ortaya çıkan, tamamen kabile asabiyetine dayanan, Hamdanî, Ukaylî ve Mirdasî gibi bölgedeki son Arap emirliklerinin kurulduktan hemen sonra kendi merkezlerini el-Cezire ve Suriye'ye naklederek bir açılım kazanmak istemeleri bölgenin bu kapalı ve parçalı jeopolitik boşluğundan kaynaklanmaktadır. Erbil'de kurulmuş olan Erbil Atabeyliği gibi mahallî idareler veya emirlikler bu kapalı coğrafyanın kurbanı olarak tarih sahnesinden silinirken, Musul'da kurulmuş olan Zengî Atabeyliği (1127-1175), daha atabeyliğin kurucusu olan İmadeddin Zengî ile birlikte, el-Cezire ve Kuzey Suriye yönünde genişlemeyi temel bir politika haline getirmişti. İmadeddin Zengî'nin ölümünden hemen sonra ise, atabeylik Musul ve Halep merkezli olarak iki kola ayrılmıştır. Aslında atabeyliğin başkenti, hazinesi ve topraklarının büyük kısmı Musul'daki Seyfeddin Gazi'ye bağlı olmasına rağmen Zengî Atabeyliği adına siyasî bütünlüğü sağlayan Halep'teki kolu temsil eden Nureddin Mahmud Zengî olmuştur[47]. Zengîlerin Musul kolu ise, kapalı bir yapı içerisinde kalarak zayıflamıştır. Daha önce Musul'da ortaya çıkan Hamdanîler de

45 15. yüzyıldaki tablo için Bkz. Walther Hıntz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt*, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara 1992, s. 39.

46 Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye*, Çev. M. Öztürk, KBY, Ankara 2001, s. 328, 329.

47 İbnü'l Esir, Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed el-Cezerî, *El-Kamil fi't-Tarih*, C. 11, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 127-128.

Halep'i ele geçirdikten sonra iki kola ayrılmış[48], Halep kolu Musul'a tabi olmakla birlikte hâkimiyetini Suriye'de İhşidlere, kuzeyde Ermeni ve Gürcü reislerine hatta Azerbaycan işlerine karışacak kadar ileri giderken onları daha önemli kılan Bizans'a karşı Abbasîlerin kaybettiği Arap ruhu ve İslam'ın cihat görevini yeniden diriltmek gibi bir misyonu üzerlerine almışlardı. Hamdanîlerin Musul kolu geri planda kalırken Halep kolu kültür ve medeniyet açısından da dikkate değer bir çıkış yapabilmişlerdi[49]. Musul hâkimi Şerefüddevle Müslim el-Ukaylî de aynı şekilde Halep'e göz dikmiş ve oraya hâkim olmuştu[50]. Atabeylikten devlete yükselen Zengîlerin bu yükselişinde ve Hamdanîlerin Halep kolunun gelişme istidadı göstermesinde bu iki coğrafya arasındaki farkı görmemiz gerekmektedir.

Musul bölgesi, bir güç temerküzü açısından, kapalı, kör bir noktayı temsil ederken, Halep bölgesi batıya, denize ve gazaya açık olması ile büyüme istidadı gösterebilecek bir konumdaydı. Böylece Zengîler merkezlerini kuruldukları Musul'dan önce Halep'e oradan da Şam'a nakletmişlerdir. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da, *Musul ile Halep'in birlikteliğinin âdeta coğrafî bir zorunluluk olarak el-Cezire'nin yukarı bölgesi ile yani bugünkü Güneydoğu Anadolu bölgesi ile sağlanabiliyor olmasıdır.* Onun içindir ki, Zengîlerin kurucusu İmadeddin Zengî'den sonra oğlu Nureddin Mahmud Zengî, Selahaddin Eyyubî ve Mısır Memlûkleri'ne kadar gelen devletlerin kuzey politikaları, yani Anadolu'ya bakışlarında temel politika; el-Cezire'nin elde tutulması

48 Miladi 944 yılında Halep'i ele geçiren Seyfuddevle, kardeşi Hamdanî emiri Nasır'dan Halep emirliğinin kendisine verilmesini istediği zaman Nasır ona: "*Şam önünde ve seni ondan alıkoyacak hiçbir güç yok*" diyerek bu isteği kabul ederken aslında kendi isteğini bildirmekten ziyade sanki Halep'in Musul'a göre konumunu ortaya koymaktaydı. Bkz. İbnü'l Adim, *Zubdetu'l Halep min Tarihi Halep*, (thk: Halil Mansur), Beyrut, Daru'l-Kütübi'l İlmiye, 1417/1996, s. 67.

49 Kemaleddin İbnü'l Adim, *Zubdetu'l Halep min Tarihi Halep*, s. 67, 72-75; İbnü'l Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, C. 8, s. 381-382, 391, 412, 447-8, 459, 463; Nadir Özkuyumcu, "İhşidiler", *Türkler*, C. 3, Ankara 2000, s. 363; Hamdi Alaslan, *İhşidiler Devleti (Siyasi Tarih, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1989, s. 338-339.

50 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C.10, s. 110-111.

olmuştur. Bu üç devletin, kuzey veya Anadolu politikalarında, Torosların güney bölgelerini ya da Fırat'ı tabiî bir sınır görecek şekilde Çukurova-el-Cezire hattını kendi etki alanlarında görmeleri bu bölgenin Musul ile Halep'i ya da Irak ile Suriye'yi birbirine bağlayan bir *kilit coğrafya* olması ile alakalıdır. Gerçekten İslam fetihleri ile birlikte, el-Cezire'nin; stratejik, ticarî, bir tarım ve yerleşim bölgesi olmasının yanında Irak ile Suriye arasındaki başlıca bağlantı olduğu ileri sürülmektedir[51].

Zengîlerin ve Eyyubîlerin Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan ile sürtüşmelerinin arkasındaki esas sebep bu olduğu gibi, Mısır Memlûkleri'nin İlhanlılar ve daha sonra da Anadolu siyasî birliğini sağlayan Osmanlılar ile olan mücadelelerinde de Çukurova-el-Cezire hattı bu kilit role sahip olmuştur. El-Cezire'yi elde tutamayan Bağdat, Şam ve Kahire merkezli güçlerin Irak ve Suriye'yi bir bütünlük içerisinde elde tutmaları mümkün olmamıştır[52]. Çünkü Güneydoğu Anadolu, gerçekten Irak-Suriye bütünlüğünün *çatısını* teşkil etmektedir. Suriye eski devirlerden beri Anadolu hinterlandı içerisinde bulunmaktaydı. Anadolu ve Suriye, tek bir devletin sınırları içerisinde olduğu dönemlerde Suriye ekonomik menfaat sağlamış, ancak İslamiyet ile birlikte Anadolu ile Suriye arasına, Bizans'ın varlığı süresince, bir sınır çekilince Suriye Anadolu pazarlarını kaybetmiş ve ekonomisi zayıflamıştır[53]. Suriye kıtası tarih boyunca ekonomik olarak Anadolu'ya bağlı kalmıştır.

Güneydoğu Anadolu bölgesine sahip olan bir Türkiye'nin her zaman Irak ve Suriye üzerinde söyleyecekleri olmuştur ve olacaktır. Tarih boyunca Irak ve Suriye'yi aynı ekonomik-kültürel bütünlüğün içinde tutan Anadolu el-Cezîresi, yani bugünkü Güneydoğu Anadolu, istikrarlı siyasî yapı ve güçlü ekonomik-kültürel yapısı ile gelecekte de Irak ve Suriye üzerinde söz sahibi olacaktır.

51 Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, Çev. Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 27-28.

52 Muammer Gül, "İlhanlı-Memlük Rekabetinden Osmanlı-Memlük Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", *Belleten*, C. LXX, S. 259, Aralık 2006, s. 845-862.

53 Ira M. Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi*, C. 1, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, 3. Baskı İstanbul 2005, s. 90.

Bu iki coğrafyanın dünyaya açılmaları, istemeseler de Türkiye'nin önüne büyük fırsatlar sunacaktır. Bugün henüz kapalı bir kutu olmaktan çıkamamış bir Suriye'nin dünyaya açılması ticaret, ekonomi, eğitim, kültürel, teknolojik vb. hemen her alanda Türkiye'yi öncelikli konuma sokacaktır. Yine bugün Irak'ın kuzeyinde oluşturulan mahallî yönetimin de Türkiye'siz ayakta kalması zordur. Aslında bu sadece Irak'ın kuzeyi ile sınırlı da değil, Türkiye'nin komşusu daha küçük devletlerin tamamı için geçerlidir. Bunlardan Türkiye'ye karşı olumsuz bir politika takip eden Ermenistan kendiliğinden bölgesel ve uluslararası ticarî-ekonomik bağlantıların dışında kalabilmektedir. Bu Türkiye'nin bu ülkelere emperyal bakış açısından değil, tam tersine coğrafyanın tarih üzerindeki belirleyiciliğinden kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin etrafındaki ülkeler yeni siyasî oluşumlar şeklinde ufaldıkça Türkiye'ye daha bağımlı hale gelecekler ve Türkiye'nin bölgedeki gücü daha belirgin olacaktır. Her ne kadar bu siyasî ufalmalar her zaman için aynı zamanda bir siyasî istikrarsızlık potansiyeli taşısalar da güçlü bir Türkiye'nin sınırlarının ötesindeki gücünü daha da artıracakları muhakkaktır.

Bütün bunlardan sonra bu tarihî bakış da göstermektedir ki, coğrafî zorunluluklar Irak'ın kuzeyindeki siyasî teşekküllerin sadece kuzey-batı doğrultusunda bir açılım yapabileceklerini göstermiştir. Gerçekten bugünkü Musul bölgesinde kurulan ve tarihte ilk imparatorluk olarak anılan Asur İmparatorluğu (MÖ 1900-610) MÖ 9. yüzyılın sonlarında Kral *II. Aşşur-nasir-apli* döneminde genişlemesini kuzey-batı Fırat doğrultusuna yöneltmesi ile sadece Anadolu, Suriye ticaret yolları üzerinde bir hâkimiyet kurmakla kalmamış aynı zamanda bu açılım, Halep ve bütün Suriye kıtasını hâkimiyetlerine alarak onu Akdeniz dünyası ile buluşturmuş ve arkasından da MÖ 671 yılında Mısır'ı ele geçirerek büyük bir imparatorluk kurmasını sağlamıştır[54]. Aslında Irak'ın kuzeyi sadece siyasî yapısı ve geleneği açısından değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal hayatı açısından da tarih boyunca Anadolu'ya bağlı olmuştur. En eski zamanlardan beri, ilk olarak MÖ 2350-2150 yılları arasında hüküm sürmüş olan Akadlar

54 Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, TTK, Ankara 1991, s. 8.

çağından[55] ve daha sonraları Asurların Anadolu'da kurdukları ticaret kolonilerinden beri[56], Musul bölgesinin ekonomik ilişkileri daha çok Anadolu ile bağlantılı olmuştur[57]. Bugün de Irak'ın kuzeyinde ortaya çıkan mahallî idarenin bu haliyle bile yaşamasının tek kaynağı Anadolu kapısının açık olmasıdır. Bu kapının çok kısa bir süreliğine bile olsa kapanması buradaki siyasî yapıyı kendi başına bir varlık olmaktan çıkaracaktır. Dolayısı ile, Irak'ın kuzeyi tarihin her döneminde olduğu gibi bugün de yarın da Anadolu hinterlandı içerisinde yer alacaktır.

Burada şu tespiti de kaydetmemiz gerekiyor ki, o da Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinin insanî unsurudur. Bu coğrafyada Toroslardan Zagroslara uzanan hattın güneyi sıcak iklim kuşağını temsil eden bir Arap-Samî coğrafyası olarak nitelendirilebilir. Oysa çöllerin hemen bittiği bölgeler, Kafkasya'dan ve İran üzerinden gelen bozkır ve dağ halklarının meydana getirdiği muhtelif Türk, Kürt, Moğol, Acem ve Kafkasyalı toplulukların meydana getirdiği yoğun ve sürekli göçler ile kaynaşmış, hareketli ve renkli bir yapıya bürünmüştür. Bundan dolayı Orta Çağlardan beri bu bölgede muhtelif Türk devletlerinin idaresinde

55 Ekrem Memiş, "Eski Çağda Irak-Anadolu İlişkileri", *İkinci Ortadoğu Semineri Dünden Bugüne Irak Bildiriler II*, Elazığ 2006, s. 417-427.,

56 MÖ XIX ve XVIII. yüzyıllarda Asur'dan gelen tüccarlar, Anadolu'da yaygın bir ticaret ağı kurmuşlardır. Bu ticaret yoğun olarak Karum adı verilen şehirlerde Asurlular tarafından yapıldığı için bu dönem *Asur Koloni Çağı* olarak adlandırılmaktadır. Asur ile İç Anadolu arasında oldukça geniş bir yol ağı yer almaktaydı ve ticarî mallar bu yollar üzerinde kervanlarla götürülmekteydi. Mezopotamya'dan Anadolu'ya getirilen kalay ile Anadolu'dan Mezopotamya'ya götürülen gümüş değiş tokuş edilen malların sadece en önemlileriydi. Çoğunlukla Asur kökenli olan bu tüccarlar, güvenli bir ticaretin sağlanması için de Anadolu beylerine belli bir vergi ödemekteydiler. Bkz. Harita I.

57 Sevin, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, s. 7-15; Hüseyin Sever, "Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında Yerli Halk ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler", *Belleten*, 1995, C. LIX, S. 224; Cahit Günbattı, "Kültepe Tabletleri'ne Göre, Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi*, 1999, C. I, s.191-200; Sebahattin Bayram, "Taşınmaz Mallar Hakkında Yeni Kültepe Vesikaları", *Belleten*, 1991, C. LV S. 231, s. 297-314; Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984, s. 3-37.

yaşamış olan Türk, Kürt, Arap, Süryanî, Moğol vb. toplulukların oluşturduğu bu insanî tablo ya da demografik tablo açısından da Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyi daha çok Anadolu hinterlandı içerisindedir. Bu bölgede yaşayan insanî unsurun esasını teşkil eden Türkler ve Kürtler sıcak iklim kuşağının değil soğuk iklim kuşağının bozkır ve dağ topluluklarıdır. Her ne kadar en eski zamanlardan Orta Çağlara kadar güneyden Samî ve daha sonra İslamiyetle birlikte onların bir devamı olan Araplar Anadolu ve Kafkasya'ya yayılmışlarsa da siyasî ve askerî olduğu kadar insanî unsur olarak da çöllerin ötesinde veya Torosların ötesinde bir etki bırakamamışlardır.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi bu sebeplerden dolayı Zengîler, el-Cezire üzerinden Halep'e hâkim olduktan sonra merkezlerini Şam'a oradan da Yakın Doğu'daki üç önemli güç merkezlerinden biri olan Mısır'a yerleştirmeye çalışmışlardır[58]. Ancak bunu Zengî hanedanının içinden çıkan ve onların bir devamı niteliğinde olan Eyyubîler gerçekleştirmişler ve bu şekilde merkez Irak'ın kuzeyinden Mısır'a kaymıştır. Zengîleri ve Eyyubîleri, Hamdanî, Ukaylî ve Mirdasî gibi emirliklerinden ayıran husus veya onları bir emirlikten imparatorluk seviyesine çıkaran şey; kuzey-batı doğrultusunda yaptıkları çıkışta başarılı olarak Irak'ın kuzeyindeki kapalı yapıyı aşabilmiş olmalarıdır[59]. Zira bu kapalı ve parçalı yapıyı aşamayanlar birbirleri ve çevreleri ile mücadele içerisinde

58 Irak'ın kuzeyinde kurulmuş olan atabeyliklerin genel bir tablosu için Bkz. Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, AÜ Yay., Erzurum 1978; a.mlf, Musul Atabegliği (Zengiler), DGBİT, C. 7, ed. H. Dursun Yıldız, İstanbul 1988; Gülay Ö. Bezer, *Begteginliler, Erbil'de Bir Türk Begliği (526-630/1132-1253)*, İstanbul 2000; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK, 4. Baskı, Ankara 2000; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, C. 2, Çev. Salih Tuğ, Marmara Ünv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.

59 Bugün Irak'ın kuzeyinde mahallî nitelikteki aşiret yapısına dayalı birtakım siyasî grupların, çizdikleri hayali haritalarda, Irak'ın kuzeyini Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye ile birlikte İskenderun Körfezi'ne ve daha kuzeyde ise Karadeniz'e bağlamaları bu açılımın bir zorunluluk olduğunu bilmeleri ile ilgilidir. Yoksa sadece Irak'ın kuzeyinde kapalı bir yapıdan ibaret olan bir siyasî yapılanmanın değil devlet olarak bir varlık olarak yaşaması bile imkânsızdır.

kalmakta; bu durum ise, bölgeyi bir istikrarsızlık alanına çevirmekte ve bölgeyi âdeta yerküremizin *karadelik*lerinden biri durumuna sokmaktadır[60].

Aslında bu tablo, Mezopotamya'da erken dönemlerden beri görülen bir durumdu. Daha Akadlardan beri kentlerin özerkliklerini sürdürme eğilimleri hiçbir zaman bu coğrafyada kırılmamıştır. Her bir kralın Akad'da tahta geçmesi esnasında kentler ayaklanmış, halkın işgalci göçebelere karşı bir araya gelmesi durumu gerçekleşememiştir. Tüm ülke, tarihi boyunca benzer durumlarla karşılaşmıştır. Kentler kendi başlarına yerel kaygılarla işgalcilerle iş birliği yapmışlardır. Yerel kaygılar her zaman millî kaygıların üstünde olmuştur[61]. İlk ve Orta Çağlardaki bu tablo bugün de homojen-standart bir kültürel zeminin oluşmamasından dolayı aynı sebeplere dayalı olarak hâlâ devam etmektedir.

Diğer taraftan Doğu ve Güneydoğu Anadolu, eski zamanlardan beri Anadolu-Mısır-İran arasında sürekli bir mücadele alanı ve bu merkezler arasındaki mücadelenin sınırlarını oluşturmuştur. Tarihî kökleri Hitit-Asur-Mısır, Bizans-Selçuklu-Fatımî, Osmanlı-Safevî-Memlûk ilişkilerine kadar götürülebilen bu tabloyu bugün de İslam âleminin üç büyük gücü olan Türkiye-İran-Mısır ülkelerinin oluşturdukları dengede görmek mümkündür. Türkiye Selçukluları'nın 1243 Kösedağ Savaşı sonucunda Moğolların hâkimiyeti altına girmesi ve İran'da İlhanlı Devleti'nin kurulması ile Yakın Doğu'daki bu tarihî denge, güç merkezlerinin İran ile Mısır'a kayması üzerine bozulmuştur. Yeni oluşumda kısa bir süreliğine Anadolu eski önemini kaybedip saf dışı kalırken güç

60 Uzay-zamanda bir bölge olarak *karadelik* sözcüğü ilk olarak 1968 yılında Amerikalı fizikçi Jhon Wheeler tarafından kullanılmıştır. Evrende *karanlık* (kara) ve *dar* (kompakt), dış dünya ile hiçbir iletişimi olmayan, ancak yüksek yoğunluğu ve yerel düzensizliği ile tanımlanan bir bölge olan karadelikler sanki yerküremizdeki bazı coğrafyaları tanımlar gibidir. Belki bu tanıma en uygun bölge ise, İran, Anadolu ve çöl coğrafyası arasında kalan Irak'ın kuzeyi görünmektedir. Karadelikler için Bkz. Alikram Aliev, "Evren ve Karadelikler", *Bilim Konuşmaları*, Tübitak Yayınları/Bilgi Dizisi, Ankara 2001, s. 17-26.

61 Henri Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, Çev. Alaaddin Şenel, V Yayınları, Ankara 1989, s. 114.

merkezlerinin İran-Mısır ekseninde oluştuğunu görüyoruz[62]. Ancak İlhanlı-Memlûk mücadelesinde üçgenin üçüncü ayağı, Bizans'ın İznik'ten İstanbul'a yeniden nakli ile, Bizans'a kaymış ve böylece Anadolu'da mevcut olan boşluğu Bizans bir ölçüde doldurarak denge yeniden kurulmuştur. İlhanlı-Memlûk mücadelesinin de yine Doğu ve Güneydoğu Anadolu-Kuzey Irak-Kuzey Suriye hattı üzerinde cereyan ettiğini görmekteyiz[63].

Doğu Anadolu, tarih boyunca Kafkas kültürleri ile İran-Fars kültürlerinin oluşturduğu bir sahanın etkisinde kalmıştır. İslamiyet öncesinden ve İslamiyetin ilk yayılma devrinde Torosları aşamayan Arap göçleri[64] bir istisna kabul edilirse, tarih boyunca Anadolu güneyden kalıcı bir istila ve göç hareketine maruz kalmamıştır. Bu arada şunu belirtmek lazımdır ki, VII. yüzyılda Azerbaycan ve Kafkasya'nın fethini müteakip bu bölgeye, daha çok Kûfe, Basra ve Şam bölgesinden olmak üzere, 649-650 yıllarında Kûfelilerden 6000 ve Benu Tağliblerden 2000 aile Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Kafkasya'ya kadar uzanan bu Arap nüfusun iskânı sonraki yüzyılda da devam etmiştir[65]. Ancak Torosları aşmayan Arap nüfusunun yerleşmesinde olduğu gibi, burada da Arap nüfusun yerleşmesi bir istisna olarak kalmış ve yerli unsurlar arasında asimile olmuşlardır[66]. Bu Arap nüfusunun Gürcistan,

62 İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 31, Ankara 2000, s. 8. Esasen Kuzey Suriye, gerek jeomorfolojik şartlar ve gerekse kültür birliği bakımından Anadolu ile devamlı bir bütünlük arz etmiştir. Bkz. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya 1989, s. 3.

63 Gül, "İlhanlı-Memlük Rekabetinden Osmanlı-Memlük Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", s. 845-853.

64 El-Belazurî, *Fütuhu'l Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 246, 263 vd.; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1960, s. 29-30.

65 M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihi*, I, İstanbul 1919, s. 267-286; Said-ed-Deveci, *Tarihu'l-Mevsıl*, Musul 1402/1982, s. 86; Zeki V. Togan, "Azerbaycan", *İA*, C. 2, MEB, İstanbul 1979, s. 95-6; Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 36; Muammer Gül, "Önasya'da Bir Türk Devleti: Eyyubiler (1175-1250)", *Türkler*, C. 5, İstanbul 2002, s. 77-78.

66 Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi*, s. 91.

Kars, Ani ve Azerbaycan'a iskânının izlerine İbnü'l-Ezrak'ta rastlamak mümkündür[67].

İstila ve göç hareketleri daha ziyade Kafkasya ve İran üzerinden güneye doğru gerçekleşmiştir. Hatta bu durum burada kurulmuş olan devletlerin dış politikalarının da belirleyici unsuru olmuştur. Zira İlhanlılar Kafkasya'da ve doğu bölgelerinde, Horasan-Maveraünnehr hattında sürekli savunma halinde bulunurlarken, Doğu Anadolu-Suriye hattı üzerinde sürekli bir yayılma siyaseti takip etmişlerdir[68]. Büyük Selçuklu sultanları da kuruluşundan yıkılışına kadar Maveraünnehr üzerinde Türkmen göçebe topluluklara karşı âdeta nöbet tutarlarken, bir taraftan da Türkmen kitlelerini bu nüfus hareketlerinin tabiî mecrası içinde İran ve Kafkasya üzerinden Anadolu'ya nakletmişlerdir. Zaten Anadolu'nun tabiî coğrafyası da, Anadolu'daki fetih ve işgallerin yönünü doğu-batı istikametinde sabitlendirmektedir[69]. Zira göçler haritasında Doğu Anadolu, Anadolu'ya girişin kapısı durumunda iken, Güneydoğu Anadolu göçlerin özellikle batı ve güney yönlerine doğru dağıtım alanı konumundadır.

Belki de bu coğrafî zorunluluk, Akad krallarının Mezopotamya'da kendilerinden sonraki tüm kralların ve devletlerin takip edecekleri bir politikayı başlatmalarına sebep olmuştur. Daha birinci binyılda bile Asur ordusunun her yıl Ermenistan dağlarına kadar uzanan akınlar yapması ve diğer taraftan Mezopotamya'dan batıya doğru inmeleri buradan gelen istilaları bir çizgide tutmak yolunda yapılan sürekli ve sistemli bir girişimdi. Ancak Akad Kralı Sargon'dan beri, Mezopotamya'da birleşmiş ve merkezî bir devletin sürdürülmesi zorunluluğundan dolayı takip edilen bu politikalar, Mezopotamya tarihinin trajik yapısını değiştirmedi. Mezopotamya, medenî fakat tabiî sınırlardan mahrum bir ülke olarak, sunduğu kolay yağma imkânlarıyla, dağ ve bozkır halklarını baştan çıkarmıştı. Kentler ufak çaplı yağmaları atlatabiliyorlardı ancak birkaç yüzyılda bir tekrarlanan büyük çaplı

67 İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1990, s. 60-62.

68 Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1957, s. 69-71.

69 Öztürk, *Tarih Felsefesi*, s. 54.

akınların geri püskürtülebilmesi için güçlü merkezî idarelere ihtiyaç vardı. MÖ 2180 dolaylarında Zagroslardan inen Guttilerin saldırıları, MÖ 2025'te Elamlılarla Amurruların saldırıları, MÖ 1595'te Hititlerin ve Kassitlerin saldırıları, MÖ 611'de Medlerin saldırıları ve MÖ 539'da Pers Kralı Kyros'un saldırıları ile Mezopotamya'daki idareler istila edilmiş ve yıkılmıştı[70]. Mezopotamya barışı sağlamak için özellikle kuzey, doğu ve batı yönlerine set çekmek zorundaydı. Çünkü saldırılara açık bir coğrafyaydı.

Ayrıca kültürel açıdan Güneydoğu Anadolu'nun Arap, Yahudi ve Hristiyan kültür odak noktalarının oluşturduğu bir alan üzerinde bulunduğunu da belirtelim[71]. Aslında nüfus hareketleri yönünden Suriye ve Mezopotamya ile yakınlık gösteren Güneydoğu Anadolu, erken dönemlerden beri Samîleşmiş bir coğrafya idi[72] ve yukarıda da bahsettiğimiz gibi son defa VII. yüzyılda İslam fetihleri ile gelen Arap göçleri burada erimişler ve kuzeyin dağlık yörelerinden, daha ötelerdeki bozkırlardan inen topluluklarla kaynaşmışlardır. Zira bölge her türlü tesire açık durumdaydı. Bölge büyük şehirleri ile güçlü bir çekim merkezi ve aynı zamanda bir geçiş merkezi hüviyetindeydi[73]. Muhtemelen bölgenin yerleşik-standart bir kültüre sahip olamamasında jeopolitik yapının yanında bu akış çizgisinin, hareketli ve sürekli yenilenen bir demografik yapının oluşmasındaki tesirini de göz önünde tutmalıyız.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu, stratejik ve göçlerin akış hattındaki konumları ile hareketli tarihî sürecinde sadece kendisini değil, geniş anlamı ile Yakın Doğu coğrafyasını da etkilemiştir. Tarih boyunca bu bölgemizde meydana gelen siyasî-sosyal hareketlerin genel olarak; Kafkasya, İran, Suriye ve hatta Mısır ile bağlantılı olması dikkat çekici bir hadisedir. Dolayısı ile, tarih

70 Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 114-115.

71 Orhan Türkdoğan, "Doğu ve Güneydoğu Kimliği Hakkında Öneriler ve Çözüm Yolları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1995, s. 5, Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

72 Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 75, 112.

73 Maurice Lombart, *İslamın Altın Çağı*, Çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s. 46-47; Gönül Cantay, "Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır 2004, s. 25-27.

boyunca Yakın Doğu coğrafyasında önemli bir belirleyiciliğe sahip olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi bu yönüyle Anadolu, İran, Irak, Suriye ve Mısır coğrafyaları arasında âdeta bir *fay hattını* teşkil etmekte ve bu hat aynı zamanda, Anadolu esas alındığında Türk milletinin *stratejik zihniyeti*nde[74] merkez alanın hudutlarını veya geri hatlarını teşkil etmektedir[75]. Ayrıca diğer bir husus da bölgenin Anadolu, İran, Irak ve Suriye arasında bilhassa kuzey-güney istikametinde Musul'dan Erzurum-Bingöl hattına kadar uzanan alanda göçebe hayatı zorunlu ve geçerli kılan bir yapıya sahip olması ve bu yönüyle bu yerleşik coğrafyalar arasında âdeta bir adayı teşkil etmesidir.

Bölgenin stratejik ve göç yolları üzerinde bir konumda olmasının yanında göçebe hayata uygun yapısı ile göçebe-yerleşik çatışmasını sürekli hale getirmiş, bu ise, bölgedeki nüfus hareketliliklerinin bir başka yönünü ortaya çıkarmıştır. Bu nüfus hareketleri ve akışkanlık bölgenin etnik-kabilevî çehresini de etkilemiştir. Nitekim XI. yüzyılda başlayan ve yaklaşık beş asır süren yoğun Türkmen göçleri Anadolu'yu ikinci bir Türk yurdu haline getirmiştir. Anadolu'nun giriş kapısı olan Doğu Anadolu'nun Yakın Çağlara kadar yerli ve yabancı kaynaklarda *Türkmen Ülkesi* olarak geçmesi bu çerçevede anlaşılabilir[76].

Ancak burada önemli bir hususun altını çizmek gerekiyor. Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile İran arasında, XIV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyıl başlarına kadar devam eden, *ters yöndeki*

74 Bir toplumun stratejik zihniyeti, içinde kültür, psikolojik, dinî ve sosyal değer dünyasını da barındıran tarihî birikim ile bu birikimin oluştuğu ve yansıdığı coğrafî hayat alanının ortak bir ürünü olan bir bilincin, o toplumun dünya üzerindeki yerine bakış tarzını belirlemesinin ürünüdür. Zihniyet ile strateji arasındaki ilişki, coğrafî verilere dayalı mekân algılaması ile tarihî bilince dayalı zaman algılamasının kesişim alanında ortaya çıkar. Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, s. 29. Davutoğlu'nun bu eseri Tarih-coğrafya ilişkilerine dayalı kavramsal bir değerlendirme açısından önemlidir.

75 Anadolu'nun tabiî, beşerî ve kültürel sınırlarının Osmanlı Mirî rejimi ve Misak-ı Millî ile ilişkisi hakkında bir çalışma için Bkz. Mustafa Öztürk, "Osmanlı Mirî Rejiminin Misak-ı Millî ile Münasebetleri", *Genelkurmay Başkanlığı Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 1996, s. 186-192.

76 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 25-6.

nüfus hareketliliğinin sonucu olarak bölgedeki etnik-kabilevî yapıda görülen değişmeler de oldukça dikkat çekici bir durumdur. Bunlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Azerbaycan, İran, Irak, Suriye ve İç ve Batı Anadolu'ya olan Türk-Moğol kabileleri ve Türkmen göçleridir[77]. Bu devredeki ters yöndeki nüfus hareketleri şu birkaç safha halinde gerçekleşmiştir.

- Birinci olarak, İlhanlılar ile Memlûkler arasındaki mücadelenin büyük oranda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da cereyan etmesi buradaki yerleşik şehirli nüfus ile göçebe halindeki nüfusu olumsuz yönde etkileyecek ve buradaki Türk-Moğol göçebe topluluklarının bu bölgeden dağılmasına sebep olacaktır.

- İkinci olarak, İlhanlı Devleti'nin parçalanması sürecindeki iç mücadelelerde buradaki Çobanlılar ve Celayirlilere bağlı Türk-Moğol kabileleri diğer bölgelere, bilhassa Azerbaycan'a ve Irak'a dağılacaklardır. Çobanlıların merkezlerini İran ve Azerbaycan'a, Celayirlilerin ise Tebriz ve daha sonra ise daha kalıcı olarak Bağdat'a taşımaları onlara bağlı Türk-Moğol kitlelerinin de oralara göç etmelerine sebep olacaktır. Bu dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk-Moğol topluluklarının önemli bir kısmı ise, Sutaylılar başta olmak üzere ileride bahsedeceğimiz gibi Orta Anadolu'ya göç edeceklerdir.

- Bunu takip eden dönemde ise, Bayburt'tan Mardin'e kadar olan bölgelerde yayılmış olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi Türkmen devletlerinin birbirleri ile olan bitmez tükenmez kavgaları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen nüfusu zayıflattığı gibi, bu devletlerin bölgedeki siyasî ağırlık merkezlerini Bağdat ve Tebriz gibi yerlere nakletmeleri önemli bir Türkmen nüfusunun bölgeden göçüne ve bölgedeki etnik-kabilevî yapının da değişmesine sebep olacaktır. Bu çerçevede bilhassa büyük bir Türkmen boyu olan Akkoyunlulara dayanarak Diyarbekir merkez

77 Aslında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, coğrafî şartları, siyasî istikrarsızlıklar ve göç yollarının batıya dönük olmasından dolayı, tarihin her döneminde çevresine göç vermiştir. Yakın dönemdeki isyanlar, eşkıya hareketleri ve terör olayları bu bölgeden Anadolu'nun diğer bölgelerine neredeyse bölge nüfusu kadar bir göçe sebep olmuştur. İstanbul'dan Çanakkale, İzmir, Antalya, Mersin hattına kadar uzanan bu iç göç önemli ölçüde 1930'lu yıllardan beri süregelen bölgedeki istikrarsızlıkla ilgilidir.

olmak üzere kurulan Akkoyunlular Devleti, Uzun Hasan döneminde, 1469 yılında başkentini Diyarbekir'den Tebriz'e naklederken Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan birçok Türkmen topluluklarını da beraberinde İran'a götürmüştür[78].

- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan İran, Irak ve Suriye'ye yönelik bu nüfus boşalması hareketinin son safhasını ise, Safevîlerin bilhassa Anadolu'daki Türkmen kabilelerine dayalı olarak ortaya çıkması ve Türkmencilik politikaları tamamlayacaktır[79] ki, bu dönemde Anadolu'dan özellikle de Doğu Anadolu'dan oldukça yoğun olarak birçok Türkmen aşiretleri ve bilhassa Alevî Türkmenler İran'a önemli göçler gerçekleştireceklerdir[80].

Bütün bunların sonucu olarak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk-Moğol göçebe toplulukları yaklaşık iki yüzyıl boyunca dışarıya göç verecektir. Geride kalan nüfus ise, özellikle kırsal kesimde, uzun süreden beri İran'ın Zagros Sıradağları boyunca gelmekte olan bölgedeki Kürt aşiretlerinin hükmü altına gireceklerdir. Kürt aşiretleri sadece göçebe Türk-Moğol ve Zaza gibi topluluklara değil, aynı zamanda yerleşik Türk, Arap, Süryanî ve Ermeni gibi unsurlara da doğudan süregelen göçlerle baskın duruma geleceklerdir. Kırsal kesimlerdeki Arap, Süryanî ve Ermeni topluluklarında olduğu gibi Türkmen aşiretleri ve toplulukları da Kürtleşirken, şehirlere yerleşen Kürtler ise Türkleşme veya Araplaşma sürecini yaşıyorlardı. Bu sosyolojik süreç aslında Anadolu coğrafyasının buraya gelen topluluklara dayattığı âdeta tabiî bir kanun olarak hep vardı ve olacaktır.

Coğrafya, sadece insanı değil, onun oluşturduğu toplulukların etnik-dinî yapısını, mezhebini, sosyal ve ekonomik yapısını,

78 Hıntz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt*, s. 56, 68; Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999, s.129-160; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 38.

79 Safevî Devleti'nin kuruluşuna kadar olan dönemde Anadolu'daki göçebe ve yarı göçebe Türkmen topluluklarının Yesevî geleneğinden beri gelen Anadolu halk Müslümanlığı, Şiî ve kabilevi bir yapıya dayanan Safevîlerin onları kendi yanlarına çekme ve Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtma politikaları sonucu olarak Hz. Ali ve ehl-i beyt kültü ile tanışarak Alevîliğe dönüşmüştür.

80 Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 160 vd.

ulaşım sistemini, savaş usul ve tekniklerini, savunma sistemlerini velhasıl devlet ve onun teşkilat yapılarını bütünü ile etkilemektedir. Doğu Anadolu bölgesi de uzun ve soğuk kışların sürdüğü iklimi, ulaşım ve haberleşmeyi imkânsız hale getiren engebeli arazisi ile bölgede bulunan veya buraya göç eden toplumları etkilemiştir. Diğer taraftan bu bölgeye gelen topluluklardan ancak göçebe yaşayışa yatkın olanlar ve güçlü olanlar kalabilmiş, yerleşik hayata ait olanlar ya da zayıf olanlar daha çok İran, Irak, Suriye, İç ve Batı Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Burada bazen altı-yedi ay çevre ile bağlantısı kesilen yerleşim birimleri sosyal, ekonomik, kültürel ve dil yapıları ile kendi içine kapanık *kültür öbekleri* meydana getirmişlerdir. Burada yerleşik şehir kültürü yerine sözlü-geleneksel kültür hâkim olmuş, dini anlama ve algılama da bu çerçevede şekillenmiştir. Genel olarak sert yapılı bu toplulukların, kültürleri, dilleri, gelenek ve töreleri, dinî anlayış ve yaşayışları da sert olmuş ve dünyaya bakışta daha çok uçları temsil etmişlerdir.

Dört Halife döneminin sonlarından itibaren Şiî ve Haricî hareketlerin İran, Horasan ve Irak'ta olduğu gibi yoğun olarak tutundukları bir coğrafya olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun, Selçukluların İslam âlemine hâkim olmalarıyla birlikte Sünnîliğin daha ağır bastığı bir dönemde, Sünnîliğin daha sert bir yorumunu temsil eden Şafiîliğin tutunduğu bir coğrafyaya dönüşmesi dikkatten kaçmaması gereken bir konudur. Gerçekten burada göçebe karakterli Türkmenler nasıl heterodoks bir İslam anlayışını benimsemişlerse buraya gelen Kürt aşiretleri de İslamiyeti kabul ettikten sonra önce Haricî hareketleri desteklemişlerdir ki, o dönemde Azerbaycan'da onlar için "Şurat" yani Haricî tabiri kullanılmaktadır. Onların, daha sonraları ise, Şafiîliğin en önemli temsilcileri olarak anılmaları bu açıdan önemli bir husustur. Çünkü genel olarak Şafiîlik, bilhassa Hanefîliğin aksine, serbest düşünce ve hoşgörü lehine tanınan imtiyazları kabul etmemiş ve hukukun sadece geleneksel kaynakları olan Kur'an ve Hadis'e dayandırılması, her türlü akıl yürütmenin terk edilmesi gerektiğini savunmuş ve bundan dolayı en sert ve en tutucu İslam mezhebi hüviyetine bürünmüştür. Yani bir yönü ile bu coğrafya, üzerinde yayılan din veya akımların âdeta en uç rengini

almaktadır[81]. Bu yüzdendir ki, bu bölgeler heterodoks dinî hareketler için de daima uygun bir coğrafya olmuştur[82].

Aslında uçsuz bucaksız çöller, bataklıklar ve dağlık coğrafyalar tarih boyunca hep aykırı fikir ve inanç hareketlerinin yatağı olmuştur. İslamiyetin ortaya çıkması ile birlikte bedevîliğin ve bedevîliğe dayanan dinî hareketlerin çöllere, Karmatîliğin dağlara, çöllere ve bataklıklara, İran ve Suriye'deki Batınî hareketlerin dağlar ile onların üzerindeki müstahkem mevkilere dayanması ve yerküremizin neresinde olursa olsun, hangi zaman diliminde olursa olsun tarihteki neredeyse bütün eşkıyacılık ve başkaldırı hareketlerinin dağ, çöl, bataklık, ormanlık gibi aykırı niteliğindeki coğrafyalara dayanması gibi daha fazlaca çoğaltılabilecek örnekler bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Burada insan-coğrafya ilişkileri açısından şu genel hükmü söyleyebiliriz: *Aykırı coğrafyalar aykırı insan topluluklarını ve onların aykırı bakış açılarını yansıtmaktadırlar.* Bu çerçevede, İran, Anadolu ve Arap çöl coğrafyası arasında, göçebeler ile yerleşikler arasındaki temas bölgelerinde, onların birbirlerine karıştıkları şehirlerde ve çoban uğrağı vahalarda her zaman filizlenmeye hazır sosyal ve dinî tohumların bulunduğunu unutmayalım[83].

Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının tarihî hadiseler üzerindeki bu belirleyiciliğini bu bölgede ortaya çıkan *Baba İshak İsyanı* gibi siyasî-sosyal-dinî nitelikli hareketlerde müşahede etmek de mümkündür. Moğol istilası öncesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yığılan yoğun Türkmen kitlelerinin sosyal-iktisadî yönden meydana getirdiği sıkıntı, gelen Türkmenlerin büyük çoğunluğunun göçebe karakteri,[84] bölgenin siyasî ağırlık merkezini göçebeler ve göçebelik lehine çevirmiş, bu ise göçebe-yerleşik çatışmalarını had safhaya çıkarmıştır. Yerleşik-şehirli

81 Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, Çev. A. Yüksel - R. Er, İmaj Yayınları, İstanbul 1993, s. 62; V. Minorsky, "Kürtler", *İA*, C. 6, MEB, İstanbul, 1110.)

82 Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Çev. R. Hulusi - Yayına Haz. M. Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 51, 93. 46 nd.

83 Robert Montagne, *Çöl Medeniyeti*, Çev. Avni Yakalıoğlu, MEB, İstanbul 1950, s. 132-133.

84 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 1- 44.

Sünnî bir geleneği temsil eden Türkiye Selçukluları'nın, burada merkeziyetçi bir devletin gereği olarak, yerleşik-şehirliler lehine müdahalesi merkez-çevre bağını tamamen kopardığı gibi çatışmaları da kaçınılmaz hale getirmiştir.

Ancak Anadolu'da bu dönemde heterodoksi ile Sünnî ayrışmasının netleşmesi için erken bir tarihtir[85] ve hâlâ "Türkmenlik" buradaki göçebe toplulukları bir arada tutmak için bir şemsiye görevini sürdürebilmektedir. Böylece göçebeliği barındırması ile ortaya çıkan durum heterodoksluğu barındırmasından dolayı yeni bir ağırlık merkezi ile örtüşmüştür. Göçebelik ve heterodoksinin ağırlık merkezi oluşturduğu bu yeni tabloda, bölgeyi, yani çevreyi merkezden ayıran sosyal ve psikolojik duvarlar da yükselmiştir[86]. Türklerin İslamiyete geçişlerinden başlayarak ortaya çıkan yerleşik-göçebe ikilemi karşılıklı bir hor görme ve düşmanlık şeklinde dağlı (*Etrâk-i bî-idrak*) -*yatuk* (tembel) nitelemeleri ile artarak devam etmiştir[87]. Aslında bu durum, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasından hemen sonra, yerli unsurlara dayanan merkezî bürokrasiyi, büyük Türkmen kitlelerinin çevreden seyrinin hâlâ devam ettiğini gösteriyordu[88]. Ancak bir farkla ki, o da çevrenin muhalefet yapısına yeni bir unsur olarak dinî bir muhteva da ekleniyordu.

Baba İshak İsyanı öncesindeki yoğun Türkmen nüfusu ve bu nüfusun göçebe karakteri, daha çok tasavvufun basitleştirilmiş fikirleri ile yorumlanmış bir Müslümanlık anlayışını, sonraki

85 Akyol, *Mezhep ve Devlet*, s. 28.

86 Baba İshak İsyanı'nın sebeplerinin kapsamlı bir değerlendirmesi için Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1980, s. 59-75.

87 Aydın Taneri, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s. 50-51.

88 Tarihî hadiselerin izahında, yerleşikler ile göçebeler arasındaki ilişkiler, İbn Haldun'dan bu yana özel bir yer işgal etmiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi İlk Çağlardan beri medeniyetler kendilerini göçebeler (ya da öteki) ile birlikte tanımlamışlardır. Gerçekten Tevrat'taki Nuh Tufanı hikâyesinde, çiftçilik yapan Kâbil ve çobanlık yapan Habil'in kavgasından beri, yerleşikler ile göçebeler arasında sürekli bir mücadelenin olduğunu, insanoğlunun meydana getirdiği medeniyeti anlama açısından, kabul etmek gerekmektedir. Bu konuda farklı bir değerlendirme için Bkz. M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

tarihlerde Alevîlik olarak şekillenecek olan Türk halk Müslümanlığını da bu bölgede hâkim kılmıştır. Buna birtakım Batınî tesirleri ve bölgedeki gayrimüslimlerin iştirak etmesi isyan için elverişli dinî şartları oluşturmuştur. Zira Kuzey Suriye, Kuzey Irak ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun, İslamiyetin yayıldığı ilk yüzyıllardan beri, eski Yunan, Roma ve Hristiyanlık fikir ananelerinin kalıntılarını içinde barındıran birtakım Batınî ve Haricî hareketlerin yayıldığı bir alan olduğunu ve bunlara ait kalıntıların XIV. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını koruduklarını takip edebilmekteyiz. Daha XI. yüzyıldan itibaren Suriye bölgesine yoğun bir şekilde yerleşmeye başlayan Türkmenler arasında etkili bir İsmailî propagandanın yapıldığı ve hâkim olduğu anlaşılmaktadır[89]. Geniş manası ile el-Cezire bölgesinde, Hz. Ali döneminden itibaren başlayan ve Abbasîler dönemine kadar devam eden Haricî hareketlerin kabilecilik ve bedevîlik temeline dayanması bu açıdan önemlidir[90].

Bölgenin siyasî yapısı da bu dönemde coğrafyanın özellikleri ile şekillenmiştir. Tarih boyunca ancak büyük imparatorluklara hâkimiyet şansı veren bölge, merkezî imparatorluklar olmadığı zaman parçalanmış siyasî bir tablo ortaya koymaktadır. Bundan dolayı Büyük Selçuklular ile Türkiye Selçukluları arasındaki rekabetin alanı bu bölgeye dayandığı gibi Türkiye Selçukluları ile Eyyubî prenslikleri, Mısır Memlûkleri-Türkiye Selçukluları ve Memlûk-

89 Farhad Daftary, *İsmaililer, Tarih ve Kuram*, Çev. Ercüment Özkaya, Rastlantı Yayınları, Ankara 2001, s. 163, 241-247; Bernard Lewis, *Haşişiler: Orta Çağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, Çev. Ali Aktan, Sebil Yayınları, İstanbul, 1995, s. 83-88; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 205 vd.; a.mlf, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 93. 46 nd.; a.mlf, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ötüken, İstanbul 1981, s. 96-99; Ocak, *Babailer İsyanı*, s. 71-75; Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, s. 327-329.

90 Adnan Demircan, "Diyaru Bekr'de Harici İsyanları", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır 2004, s. 161-168; Chase F. Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest The Transformation of Northern Mesopotamia*, Port Chester, NY, USA: Cambridge University Press, 2001, s. 109-121. El-Cezire bölgesine erken tarihlerden itibaren Arabistan'dan gelen Arapların *bedevi* topluluklar olması hakkında Bkz. Montagne, *Çöl Medeniyeti*, s. 160-172.

İlhanlı rekabeti de bu bölge üzerinde cereyan etmekteydi. Aslında bölgenin bu hususiyeti İlk Çağlarda Mısırlılar ile Hititler arasındaki rekabetten beri coğrafyanın tarihî hadiseler üzerindeki belirleyiciliği olarak karşımızda durmaktadır[91]. Baba İshak İsyanı öncesinde Azerbaycan'dan bu bölgedeki rekabete dahil olan Harezmşahlar bu mücadele sonunda tarih sahnesinden silinmelerine rağmen onların bakiyeleri ikinci bölümde geniş olarak izah edeceğimiz üzere bu isyana bizzat katıldıkları gibi geniş yağma ve eşkıyalık hareketleri ile bölgenin ve Yakın Doğu'nun siyasî, sosyal ve ekonomik dengelerini altüst etmişlerdir[92].

Bu isyan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ortaya çıkan bir isyan olmasına rağmen, sadece Anadolu coğrafyasını ve dolayısı ile Türkiye Selçukluları'nı değil Yakın Doğu'nun tamamını etkilemiştir. İsyan Anadolu kapılarına dayanan Moğolları harekete geçirmesi yönüyle bölgenin siyasî dengelerini etkilerken, Türkiye Selçukluları-Moğol, Türkiye Selçukluları-Eyyubî ve Türkiye Selçukluları-Harezmliler ilişkilerini etkilemiştir. Görüldüğü gibi herhangi bir dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da siyasî, sosyal, ekonomik, dinî veya ideolojik özellikleri ile meydana gelen herhangi bir hareket sadece Anadolu'yu değil aynı zamanda geniş manası ile Yakın Doğu coğrafyasını derinden etkilemektedir.

Burada Doğu Anadolu'nun göç yolları üzerinde bulunması ve Güneydoğu Anadolu'nun bu göçler için bir yayılma merkezi rolü oynamasının etkisini hatırlamalıyız. Azerbaycan-İran üzerinden gelen bir hareket için Doğu Anadolu elde edildikten sonra Arabistan çöllerinden Sina Yarımadası'na kadar bütün Suriye kıtasını içine alacak şekilde Batı Anadolu sahillerine kadar tabiî bir engel bulunmamaktadır. Zira Selçuklular 1071'de Doğu Anadolu'da Bizans'ın askerî gücünü kırdıktan sonra hiçbir direniş olmadan 1075'te İznik başkent olmak üzere Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurarken Atsız gibi sıradan Oğuz beylerinin başında bulunduğu Türkmenler bütün Suriye-Filistin kıtasını geçerek Mısır'ı elde etmeye yönelmişti[93].

91 Muammer Gül, "Güneydoğu ve Milli Bütünlüğümüzün Coğrafî-Tarihî Temelleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, Mart 2000, S. 46, s. 194-199.

92 Ocak, *Babailer İsyanı*, s. 77.

93 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 1-76; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 1-50.

İstanbul merkezli Bizans ve Osmanlı Devletleri için de Doğu Anadolu fethedilmeden veya bu bölgede birlik sağlanamadan bölgesel devlet olmanın imkânı yoktur. Nitekim Osmanlı Devleti, Yavuz ve Kanuni dönemlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu Osmanlı birliğine katması ile cihanşümul bir devlet haline gelmiştir[94]. Gerçekten de Roma-Sasani ve Bizans-Sasani mücadelelerinden beri Kafkasya-Doğu Anadolu-Güneydoğu Anadolu-Irak'ın kuzeyi ile Suriye'nin kuzeyi bir kırılma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. İslamiyetin İran'a hâkim olmasından sonra da bu bölge İslam-Hristiyan (Gürcüler ve Ermeniler) dünyalarının sınırını teşkil edecektir. Büyük Selçukluların Üsküdar'a dayanmaları ile birlikte kırılma yine bu bölgede gerçekleşmiş ve bu defa Büyük Selçuklu-Türkiye Selçuklu rekabeti olarak tarihe yansımıştır. Yine Osmanlı-Safevî rekabeti de bu bölgede cereyan etmiş, bu dönemde ayrıca yukarıda zikrettiğimiz gibi Sünnî-Şiî dünyalarını ayıran yeni bir boyut kazanmıştır. Bu arada Kafkasya ile birlikte Doğu Anadolu aynı zamanda kuzey-güney istikametinde de bir hat oluşturmaktadır ki, İslamiyetin yayıldığı dönemde Hazar Türkleri ile Müslümanların mücadelesinin burada kilitlenmesi bu açıdan önemlidir. Öyle ki, eğer Hazarlar olmasaydı Avrupa'nın doğudan Müslümanlar tarafından fethedileceği şeklindeki yorumlarda,[95] Hazarların direnci vurgulanırken coğrafyanın tarihî hadiseler üzerindeki tesirlerinin de burada hesaba katılması gerekmektedir. Tarih boyunca Anadolu, İran veya daha güneyden gelen güçler hiçbir zaman Kafkas tabiî engelini aşamamışlardır ancak kuzeyden gelen güçler daha kolay bir şekilde Anadolu, İran ve sıcak kuşağa inebilmişlerdir.

Kısaca Doğu ve Güneydoğu Anadolu, jeopolitik konumu, Kafkasya ve İran'dan gelen nüfus hareketlerinin akış güzergâhında bulunması, yer yer engebeli arazisi, iklimi, Filistin ve Hicaz'dan sonra semavî dinlerin önemli kültürel alanını teşkil etmesi, çok eski birtakım inanç sistemlerini barındırması ile birlikte yeni

94 Fernand Bruadel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 2, Çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 7; Öztürk, *Tarih Felsefesi*, s. 55.

95 Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)*, Çev. Belkıs Çorakçı, Say Yayınları, İstanbul 1984, s. 10-11.

eklektik inanç sistemlerini doğurabilmesi ve nihayet heterodoks hareketleri barındırması gibi hususiyetleri ile tabiî sınırları içerisinde bulunduğu Türkiye'nin "*yumuşak karnını*" teşkil etmektedir ve edecektir. Bir bölgenin güvenliği coğrafyasında gizlidir genel bakışı ile bugün de bu bölgemizin etnik, dinî, mezhebî ve ideolojik hareketlere en yatkın bir bölge olduğu, bölgenin tarihten gelen *Etrâk-i bî-idrak –yatuk* ikileminin bugün Doğulu-Batılı gerginliklerde, geri kalmışlık veya bırakılmışlık ifadelerinde saklı olduğu, eğitim ve medenî imkânlardan yeterince istifade edememenin getirdiği maddî ve manevî değerler sistemini dar, kapalı ve daha aşağıdan algılayan bir yapının süregeldiği ve nihayet kabile asabiyetinin etnik milliyetçilik şeklinde devam ettiğini bu bölgede gözlemlemek mümkündür. Bu ise, her zaman coğrafyanın gizlediği ortamdan beslenen ancak her defasında farklı bir renk ve tondaki siyasî, sosyal ve dinî hareketlerle bizi karşı karşıya getirebilmektedir.

II- ORTA ÇAĞLARDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'NUN İDARÎ TAKSİMATI

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi, tarih boyunca İran, Anadolu ve Arap coğrafyası arasında kalmasına ve bu üç coğrafyanın kesişim kuşağını oluşturmasına rağmen, tarihî ve coğrafî perspektiften de anlaşılacağı gibi, bu üç önemli güç merkezinin daima Anadolu ayağını oluşturmuş ve dolayısı ile Anadolu'nun tabiî bir parçası olmuştur. Bugünkü Irak'ın ve Suriye'nin kuzey bölgelerinin de Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile siyasî, idarî, sosyal, kültürel, ekonomik ve coğrafî bir bütünlük içerisinde olduğu göz önüne alınırsa bu daha iyi anlaşılabilecektir. Bölgenin tarihî süreç içerisindeki idarî taksimatının geçirdiği evreler, Orta Çağlar için olduğu kadar, bugüne kadar olan dönemi aydınlatma açısından da önemlidir.

Erken Orta Çağlarda Araplar, Fırat ile Dicle nehirleri arasındaki Mezopotamya'yı ikiye ayırmışlardır. Aşağı Mezopotamya Irak olarak adlandırılmış olup buranın kuzey sınırı, Fırat ile Dicle nehirleri üzerinden, doğu-batı istikametinde bir hat ile sınırlanıyordu. Bu hat farklı zamanlarda değişiklikler göstermesine rağmen, iki nehrin birbirlerine parelel bir akış halini alarak Mezopotamya ovasına aktıkları Tikrit bölgesini esas alıyordu. Yukarı Mezopotamya'yı ise, *el-Cezire* olarak adlandırmışlardır[96]. El-Cezire bölgesi, kuzeyde dağlık bölgedeki Fırat ve Dicle'nin çıkış alanına

96 Aslında Doğu Anadolu ve el-Cezire bölgeleri uzun yüzyıllar İran'daki Pers-Sasaniler ile Roma-Bizans arasındaki mücadeleden dolayı sınır bölgeleri mahiyetinde kalmış, İslamın gelişi ile birlikte bu birbirinden farklı bölgeler Helenistik zamanlardan beri ilk defa aynı idarî ve kültürel birim içinde bir araya gelecektir.

kadar uzanmaktadır. Bu eyalet, *Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar* ve *Diyar-ı Bekr* olmak üzere üç kısma bölünmüştür. Araplar, İslam öncesi dönemlerde bu bölgelere yerleşmiş ancak İslam orduları ile birlikte ve onların ardından da Azerbaycan bölgesine kadar yayılmışlar, yerleştikleri yerlere kendi kabile isimlerini vermişlerdi[97]. Dicle üzerindeki Musul, Diyar-ı Rebia'nın, Fırat üzerindeki Rakka, Diyar-ı Mudar'ın ve Dicle'nin yukarı bölgesindeki Amid, Diyar-ı Bekr'in başkenti olmuştur. Mukaddesî, el-Cezire olarak adlandırılan bu eyaleti İklim-i Asur olarak da adlandırmıştır[98].

Doğuda Siirt'e kadar uzanan Diyar-ı Bekr'in başlıca şehirleri Amid (Diyarbekir), Meyyâfârikîn, Hısn Keyfa ve Erzen'dir. Diyar-ı Rebia ise, Cezire'nin doğu ve güneydoğu kısımları olup Nusaybin veya Musul merkez olmak üzere Cizre ve Mardin taraflarını içine alıyordu. Bu kısım bazen Diyar-ı Bekr'i de içine alan geniş bir alanı ifade edebiliyordu. Diyar-ı Mudar ise, el-Cezire'nin batı ve güneybatı kısımları olup, Rakka veya Harran merkez olarak Ruha (Urfa) ve Suruç taraflarını ihtiva etmekteydi. Ancak Diyar-ı Mudar tabiri Orta Çağ sonlarından itibaren kaybolmaya yüz tutmuştur[99]. Kalkaşandi de, *Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar* ve *Diyar-ı Bekr* olmak üzere üç bölgeye bölünmüş olan *Cezire*'nin başlıca şehirlerini Mardin, Hısn Keyfa, Harran, Samsat, Ra's Ayn, Meyyâfârikîn, Karkisiye, Ceziret ibn Ömer, Sincar, Tel 'Afer, Amid, Siird, İmadiye ve Hani olarak sıralamaktadır[100].

Emevîlerin iktidara gelmesi esnasındaki dahilî mücadelelerden dolayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde de birtakım karışıklıklar çıkmış ve bunun sonucunda Van Gölü ve çevresi Bizans İmparatorluğu'nun etki alanına girmişti. Bunun üzerine Cezire Valisi Muhammed b. Mervan bölgede düzeni sağladıktan sonra burasını Cezire valiliğine bağlamıştır. Abbasîler devrinde de Ahlat ve geniş manası ile Van Gölü ve çevresi Emevîler devrindeki

97 Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l A'şa fi Sına'tü'l İnşa*, Şerh. Muhammed Hüseyin Şemseddin, C. 14, Beyrut 1407/1987, s. 318; el-Belazurî, *Fütuhu'l Büldan*, s. 246 vd., 263 vd.; Günaltay, *İslam Tarihi*, I, s. 267-286; ed-Deveci, *Tarihu'l-Mevsıl*, s. 86; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 29-30.

98 Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 3-4, 86.

99 Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 24.

100 Kalkaşandî, *Subhu'l A'şa*, s. 319-329.

idarî teşkilatı aynen muhafaza etmiştir[101]. Abbasî İmparatorluğu'nun zayıflaması ve merkezî yapısının dağılması sonucu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu kısmen kaybetmesi, Bizans ile olan mücadelenin Sugur (Avasım) adı altındaki bu bölgede cereyan etmesi ve Selçuklular döneminde de siyasî istikrarın sağlanamaması gibi sebeplerden dolayı el-Cezire'nin idarî taksimat açısından bütünlüğü fiilî olarak bozulmuştur. Gerçekten de bölgede Abbasîlerden sonra önce Selçuklu-Bizans mücadelesi daha sonra Büyük Selçuklu-Türkiye Selçuklu mücadelesi ve arkasından irili ufaklı Türkmen beyliklerinin ortaya koydukları parçalanmış bir siyasî tablo buradaki idarî geleneği belli bir süre için ortadan kaldırmıştır.

Türkiye Selçukluları'nın ilk dönemlerinde nasıl bir idarî taksimata sahip olduklarına dair elimizde bir kayıt yoktur. Zaten Türkiye Selçukluları'nın bir asırlık dönemi bilhassa batıdaki Bizans ve Haçlılar ile mücadele ile geçtiğinden bir düzenin kurulduğundan bahsetmek kolay değildir. Bu hususta verilebilecek ilk kayıt, II. Kılıçarslan'ın ülkeyi on bir kısma bölerek on bir oğlu arasında taksim etmesidir[102]. Ancak bu dönemde Selçuklular, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sadece Malatya ve Elbistan çevresine sahip oldukları için bu durum bölgenin idarî yapısı hakkında bir fikir vermediği gibi, II. Kılıçarslan'ın bu taksimatının idarî bir mahiyetinin olduğu da şüphelidir. Bu daha çok Türk veraset hukukuna göre hükümdarın ülkeyi oğulları arasında taksiminden fazla bir mana taşımıyordu. Ayrıca daha sonraki idarî taksimat açısından da bir misal teşkil etmediği anlaşılmaktadır. XIII. yüzyıldan itibaren Türkiye Selçukluları, Diyarbekir ve çevresinden Ahlat'a kadar olan bölgeleri kesin olarak sınırları içine almalarına rağmen bu bölgelerin idarî taksimatı hakkında açık bilgiler yine de söz konusu değildir.

101 Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, C. L, S. 197, Ağustos 1986, s. 448; F. Sümer, "Ahlat", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 20.

102 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, I, Haz. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1996, s. 41; İ. Hakkı. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 118-119.

Bununla birlikte, I. Alaaddin Keykubad döneminde, Türkiye Selçukluları'nın idarî değilse bile askerî yönden dört bölgeye ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi başkent Konya ve etrafındaki vilayetlerden ibaret olan (ve doğrudan divandan idare edildiği için) Divan dairesi bölgesi, ikincisi Sivas'ın merkez olduğu ve Danişmendoğullarının hâkim oldukları coğrafyayı ihtiva eden Danişmendiye vilayeti, üçüncüsü Sinop'tan Antalya'ya uzanan bir hat üzerindeki Uç bölgeleri ve dördüncüsü ise, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsayan Güneydoğu Anadolu Türkmen çevresi olarak adlandırılan bölgelerden ibarettir[103] ki, bu son bölge büyük oranda Güneydoğu Anadolu'yu kapsamaktadır. Ancak Diyarbekir, Urfa ve Meyyâfârikîn'den Halep ve Musul'a kadar uzanan bölgeleri Türkiye Selçukluları kalıcı bir şekilde siyasî birliğine dahil etmediği için idarî taksimat içerisinde değerlendirmek mümkün değildir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Türkiye Selçuklu hâkimiyetine girmeye başladığı XIII. yüzyıl ortalarından itibaren Türkiye Selçukluları'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunun üç bölgeye ayrıldığı da zikredilmektedir. Bunlar Van, Vastan ve Erciş çevresini içine alan *Ahlat bölgesi*, Bayburt, İspir, Aphas bölgesini kapsayan *Erzurum bölgesi* ve Harput, Malatya, Samsat, Minşar havalisini kapsayan *Diyarbekir bölgesi* idi[104]. Bununla birlikte, XIII. yüzyılın son yıllarında Türkiye Selçukluları'nın idaresinin genel olarak dört bölgeden meydana geldiği ve bu bölgelerin Kastamonu, Amasya, Niğde ve Diyarbekir merkezine bağlı bölgeler olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca bu dönemde bölgenin idaresinin Sahip Cemaleddin başta olmak üzere Acem kökenli devlet adamlarına verilmesi bölgedeki istikrarsızlığı daha da arttırmıştır[105].

H. 655/1255 yılı olaylarını nakleden el-Aynî, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu dört bölgeye ayırmaktadır:

103 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, C. I, Barış Yayınevi, Ankara 1988, s. 68-90.

104 Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s. 68; M. Halil Yınanç, "Erzurum", *İA*, C. 4, MEB, İstanbul 1988, s. 350.

105 Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 174-183.

"1. *Bilad-ı Hılat* ve amillikleri: Burası Büyük Ermeniye olarak adlandırılır ve tamamı Şahermen'in mülkünden olarak kaydedilir. Önemli şehirleri arasında Hılat (Ahlat), Van, Vatsan (Gevaş), Erciş ve diğerleri gelir.

2. *Erzen-i Rum* ve amillikleri: Onun amilliklerinin hududu Bilad-ı Gurciye'ye kadar ulaşmakta olup önemli şehirleri arasında Sabhu (?), Bayburt, Dar el-Celal, Kaçmaz (?) bulunmaktadır.

3. *Bilad-ı Erzincan* ve amillikleri: Buranın önemli şehirleri Akşehir, Tercan, Kemah, Kal'at-ı Kefelunya ve oralara bağlı bulunan yerler.

4. *Diyarbekir* ve amillikleri: Buranın meşhur şehirleri arasında Harbırt (Harput), Malatya, Sümeysat ve diğerleri gelmektedir"[106].

XII ve XIII. yüzyıllarda Türkiye Selçukluları, Artuklu, Mengücek ve Saltuklu beyliklerine ait kitabeler de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun adlandırılması ve idarî taksimatı hakkında bize bir fikir vermektedir. Türkiye Selçukluları'nın kitabelerinde Rum, Şam, Ermen, Efrenc ve Diyar-ı Bekr isimleri geçerken, Artuklu, Mengücek ve Saltuklu kitabelerinde de Rum, Şam, Ermen, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia isimleri sıralanmaktadır[107]. Burada dikkatimizi çeken bir husus Diyar-ı Mudar isminin kaybolması ve Bayburt, Erzurum ile Divriği bölgelerinin *"Rum"* olarak gösterilmesidir ki, bu da bu dönemde *"Ermen"* olarak tanımlanan bölgenin daha kuzeydoğuyu ifade etmek için kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca Erzincan ve ona bağlı amillikler adı altında ayrı bir bölgeden bahsedilmektedir. Bu bölge daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun idarî taksimatında Erzurum merkezli bir ünitenin içerisinde gösterilmiştir.

Moğollar, Yakın Doğu'ya hâkim olduktan sonra, İlhanlı Devleti'nin kurulması ile idarî taksimatın esasını teşkil eden eyaletlerin oluşturulması meselesi büyük ölçüde çok eskiden beri gelenek halinde mevcut olan tabiî hudutlara dayanıyordu. Bununla beraber, yine de, Moğollar idarî sistemi oluştururken askerliği ve

106 Bedreddin el-Aynî, *Ikd el- Cumân fi Tarih ehl-Zamân*, Nşr. M. Muhammed Emin, C. I, Kahire 1987, s.151-152.

107 Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 48-52.

ulaştırma teşkilatını esas almışlardır[108]. 1265 yılında İlhanlı hükümdarı Argun Han idareyi ele aldığı zaman Yaşmut'u Şirvan'a, İlkay Noyan'ın oğlu Tuguz Bitikçi'yi Horasan'a, Emir Çoban'ın büyük babası Tudan'ı Rum'a, Durbay Noyan'ı Diyarbekir'e ve Curmağun Noyan'ın oğlu Siramun Noyan'ı Gürcistan'a atamıştır[109]. Bu atamalardan anlaşılan, *İlhanlı Devleti'nin batı bölgesinin Gürcistan, Diyarbekir ve Rum (Anadolu) olmak üzere üç önemli idarî-askerî bölgeye ayrıldığı* ya da bu üç bölgenin ön planda olduğudur. Buna göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük kısmı Diyarbekir eyaleti içerisinde bulunmaktaydı. Bu eyaletin başkentinin Musul olduğu düşünülürse bugün Irak'ın kuzey bölgesi Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu bütünleyen bir tablo ortaya koymaktadır. Zaten Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar ile Diyar-ı Rebia'nın da önemli bir kısmı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunduğu için Musul bölgesi İslamiyetin ilk yıllarından itibaren kuzeyin merkezi olarak yer alıyordu. Bu durum genel olarak Orta Çağlardan Osmanlı dönemine kadar devam etmiştir.

Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin esasta daha Hülagu Han zamanından itibaren başlıca iki askerî eyalete ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan bir tanesi yukarıda zikrettiğimiz Diyarbekir eyaleti idi. Merkezi Musul olan bu eyalet Musul, Mardin ve Diyarbekir havalisini kapsamakta idi. Diğeri ise, Van bölgesi eyaleti olup merkezi Ahlat şehri idi[110]. Diyarbekir'deki Moğol tümeninin önemli bir kısmı Uyratlardan meydana geliyordu. Bunlar kışın Musul havalisinde yazın ise Erzurum, Muş, Bingöl bölgesinde yaşadıklarına göre merkezi Musul olan Diyarbekir Eyaleti, Bağdat'ın kuzeyinden Erzurum'a kadar çok geniş bir bölgeyi içine almakta ve Irak, Suriye ve Anadolu'daki gelişmeleri takip eden İlhanlıların batıdaki önemli bir eyaleti olmaktadır.

108 Spuler, *İran Moğolları*, s. 367.

109 Ebu Bakr Kutbî el-Ehrî, *Ta'rikh-i Shaikh Uwais*, Prepared by J. B. Loon, Mouton 1954, s. 36.

110 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular, I*, TTK, Ankara 1984, s. 33; Sümer, "Ahlat", s. 21; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbekir Tarihi*, I, Ankara 1987, s. 371, 375.

Böylece Hülagu, Musul şehri merkez olmak üzere Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebia bölgelerini birleştirerek Diyarbekir adı altında bir eyalet şeklinde teşkilatlandırdı. İlhanlılar döneminde artık el-Cezire'nin yerini idarî taksimatta Diyarbekir eyaleti almıştır. Çoğunluğunu Moğol Uyrat kabilesinin teşkil ettiği bir tümen ile bu tümeni teşkil eden boy ve oymaklar bu eyalete yerleştirildi. Her ne kadar Ahlat bazı dönemlerde ayrı bir idarî üniteyi teşkil etmişse de[111] gerek askerî ve ulaşım şartları ve gerekse bu coğrafyada yaşayan toplulukların sosyoekonomik faaliyet alanlarının daha çok kuzey-güney istikametinde bir yaylak-kışlak hayatını zorunlu hale getirmesinden dolayı genel olarak, Erzurum-Muş-Ahlat-Aladağ hattından Musul'un güneyine kadar olan bölge bir idarî ünite içerisinde toplanmıştır. Benzer zorunluluklar Emevîler ve Abbasîler devrinde de böyle bir bütünleşmeyi doğurmuştur. Yine İlhanlı döneminde Horasan ile Mazenderan'ın bir bütün haline getirilmesi bu gibi benzer zorunluluklara dayanıyordu[112].

İlhanlı devlet adamı Hamdullah Müstevfi, 1340 yılında telif ettiği *Nüzhetü'l-kulub* adlı coğrafya eserinde, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu'sunun idarî yapısı ve aldığı adlar hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Verdiği bilgiler resmî İlhanlı teşkilatını yansıtması açısından da önemli olan bu eserde İlhanlı Devleti'nin batı kısmı dört bölgeye ayrılmaktadır:

"1- *Memalik-i Rum* olarak anılan bölge; Sivas, Abulustan (Elbistan), Erzurum, Bayburt, Erzincan, Irmanak (Ermenek), Konya, Samsun, Bayburt, Tercan, Avnik, Kemah ve Harput gibi önemli şehirleri olan ve sayısı altmış olarak zikredilen diğer şehirlerden ibarettir. Bunların tamamı Erzurum-Erzincan-Harput hattının batı bölgelerini içine almaktadır[113].

111 Şehabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid Hafız Ebru, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih-i Reşidi Zübdetü't-Tevarih*, Haz. Dr. H. Beyani, Tahran 1317, s. 72-73. İlhanlı hükümdarı Ebu Said tahta geçtiğinde yaptığı atamalarda Ermen vilayetine Emir Sutay'ı atamıştır ki burası Ahlat ve çevresini teşkil etmekteydi.

112 Spuler, *İran Moğolları*, s. 367.

113 Hamdullah Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, Translated by G. Le Strange, Leyden: E.J. Brill, London 1919, s. 95-99.

2- *Vilayet-i Ermen* olarak anılan bölge; merkezi Ahlat olup başlıca şehirleri Abtut (?), Arsuk (Van Gölü sahilinde bir kale olarak tanımlanır.), Bayan, Haradin, Salam, Ayn, Erciş, Aladağ, Bargiri (Muradiye), Hoşab, Malazgirt, Van, Vastan ve Eleşgirt gibi şehirleri içine almaktadır ki, bu şehirler Doğu Anadolu'nun kuzey doğu kısmını teşkil etmektedir[114].

3- *Diyar Bekr ve Rebia* ise; merkezi Musul[115] olan ve el-Cezire olarak da adlandırılan bu bölgenin önemli şehirleri arasında Erbil, Erzen, Amed, Basabdah, Batarnuh, Bavazic, Hani ve Silvan, Harran, Hısn Keyfa, Habur, Re'su'l-Ayn (Ra's al-Ayn), Rakka, Ruha, Siird, Sincar, Suk-ı Samanin (?), Akr, Kırkısiye, Karmalis, İmadiye, Mardin, Muş, Meyyâfârikîn, Nusaybin ve Ninova gibi şehirler bulunuyordu ki, bu şehirler Irak ve Suriye'nin kuzeyi ile birlikte Güneydoğu Anadolu'nun tamamını içine almaktadır[116].

4- *Kürdistan* olarak anılan bölge ise; Irak-ı Arab, Huzistan, Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Diyarbekir ile sınırlanmış bölge olup başlıca şehirleri Alani, Aliştar, Bahar Kalesi (Selçuklular döneminde merkez), Huftilan, Derbend-i Tac Hatun, Dizbil, Dinever, Sultanabad-ı Cemcemal (İlhanlı hükümdarı Olcaytu döneminde inşa edildi.), Şehr-i Zor, Kirmanşah, Kangüvar, Meydeşt, Hersin ve Vastam'dan ibaret idi"[117].

Burada dikkatimizi çeken birinci husus, Diyar-ı Mudar'ın yukarıda zikrettiğimiz gibi, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia'ya dahil olmasıdır. Zira Müstevfi, el-Cezire eyaletini Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia olarak tanımlamakta ve Diyar-ı Mudar'dan bahsetmemektedir[118]. İkinci husus ise, Kürdistan adlı bölgenin gösterilmesidir.

114 Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 100-101. Bu kasaba veya kalelerin bazılarının yeri bilinmiyor.

115 Musul, Emevî idaresi boyunca önem kazandı ve Emevîlerin son halifesi II. Mervan döneminde Cezire'nin başkenti oldu. Bkz. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 87.

116 Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 102-105.

117 Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 105-107; A. Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", I, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, İstanbul 1931, s. 22-27; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s.74.

118 Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 102.

Bu bölge İlhanlılar döneminde Diyarbekir eyaletinin güneydoğu sınırını teşkil etmektedir. Görüldüğü gibi Kürdistan eyaleti, Türkiye sınırları içerisinde bulunan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun dışında, İran'ın bugünkü Irak sınırına yakın olan batı bölgesi ile Irak'ın kuzeydoğu bölgelerini kapsamaktadır. Zira Reşideddin, Gazan Han adına Fırat ve Dicle üzerinde açılacak kanallar hakkında Diyarbekir ileri gelenlerine yazdığı mektuplarda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu ifade etmek için Diyarbekir, Rebia, Ermeniye ve Rum vilayetleri tabirini kullanmaktadır ki burada da İlhanlı resmî belgelerinde bölge için Kürdistan tabirinin kullanılmadığı anlaşılmaktadır[119]. Ayrıca Reşideddin'in *Rum-ı a'la* dediği bölgenin de *Vilayet-i Şarkiye ve Gürcistan* olarak tanımlandığı[120] ve bu bölgenin Erzurum ve onun kuzeydoğu sahasını içine aldığı anlaşılmaktadır.

Daha XI. yüzyılın ortalarında (1047) bu bölgeleri gezen İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev[121] Ahlat'ın Müslümanlar ile Ermenileri ayıran sınır olduğunu zikrettikten sonra gezdiği Ahlat, Siirt, Diyarbekir, Meyyâfârikîn başta olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirleri için Kürtler'den bahsetmediği gibi Kürdistan gibi bir tabiri de kullanmamıştır. Oysa Hüsrev, gezdiği yerlerdeki şehirler ve orada yaşayan topluluklar hakkında geniş tasvirler yapması ile bilinmektedir. Diğer taraftan XII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu, İran, Irak, Suriye başta olmak üzere bölgeyi gezen iki Yahudi seyyah Tudela'lı Benjamin (1165-1173) ve Ratisbon'lu Petachia (1170-1187) seyahatnâmelerinde, bölgeyi geniş olarak tavsif etmelerine rağmen, ne Kürt kelimesinden ne de Kürdistan

119 A. Zeki Velidi Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*", C. 14, Ekim 1952-Temmuz 1953, No: 1-4, s. 38-39. Spuler de, İran Moğolları adlı eserinde İlhanlıların eyalet idaresinden ve onların valilerinin listelerinden bahsederken Türkiye sınırları içerisindeki idarî bölgeleri Diyar Bekr ve Diyar Rebia, Armenistan ve Rum (Küçük Asaya) olmak üzere idarî taksimata tabi tutuyor (s. 374-390).

120 Togan, " Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", s. 47.

121 Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Çev. Abdulvahab Tarzi, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 10 vd.

kavramından bahsetmektedirler[122]. Aynı dönemde bölgeyi ziyaret eden İbn Cübeyr de bu bölge için Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar isimlerini kullanmaktadır[123]. Kaşanlı Ebu'l-Kasım Abdullah'ın eserinde de Olcaytu zamanındaki idarî taksimatı yansıtan bilgiler bulunmaktadır. Burada "*Sutay Ahtacı emir-i bilad-ı Diyarbekir ki bi muhafazat-ı kenar-ı Fırat ve serhadd-ı Şam*"[124] ifadesi ile Diyarbekir eyaletinin Sutay Noyan idaresinde olduğu bildirilirken, bugünkü Güneydoğu Anadolu bölgesini ihtiva eden Diyarbekir eyaletinin de Fırat boylarından Şam serhadlerine kadar uzanan batıdaki en geniş sınırları gösterilmektedir.

XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde eserini yazan Ebü'l-Fida'da ise, Doğu ve Güneydoğu Anadolu iki ana idarî bölge içerisinde yer almaktadır. Bunlardan birincisi el-Cezire ikincisi ise Ermeniye'dir. Daha genel bir bakış açısında ise, Yakın Doğu coğrafyası için Ebü'l-Fida'da şöyle bir idarî taksimat ortaya çıkmaktadır.

"1-*el-Cezire*; Dicle ile Fırat arasındaki bölgeyi *Cezire* olarak adlandıran Ebü'l-Fida, el-Cezire'nin batıda Malatya'dan Samsat'a, Kal'atü'r-Rum'a, Bire'ye, güneyde Menbiç'e, Balis'e, Rakka'ya,

122 Bu iki seyyahın XII. yüzyıl gibi oldukça geç bir dönemde gezdikleri Yakın Doğu coğrafyasında muhtelif din, dil ve topluluklardan bahsetmelerine rağmen Kürtlerden bahsetmedikleri gibi bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyi için *Asur, Büyük Asur, Babil, Aram Naharaim* gibi isimler kullanmışlardır. Bkz. Tudela'lı Benjamin & Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Türkçesi: Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, 60, 76, 96, 100-101, 115.

123 İbn Cübeyr, seyahatnâmesinde, Kürtlerden sadece Musul'dan Nusaybine giderken bahseder. Onun, "*Musul'dan Nasibin (Nusaybin) ve Düneysar kentine kadar bu yörenin baş belası Kürtler'in saldırısına karşı pürdikkat ve endişeli bir halde yola devam ettik. Bu Kürtler'in yol kesmek ve yeryüzünde fesat çıkarmaktan başka işleri yoktur. Bu yöreye yakın dağlarda yaşarlar. Bazen Nasibin kapısına kadar dayanırlar...*" şeklindeki kaydı Kürtlerin 12. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hâlâ şehirlerin dışında dağlık bölgelerde yaşadıkları ve ancak yağma ve çapul için şehirlere indiklerini göstermektedir ki, bu ifade Orta Çağ'ın bütün kaynaklarının genel bir ifadesini yansıtmaktadır. Bkz. İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenge Yayınevi, İstanbul 2003, s. 176.

124 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 18-19'dan naklen; Ebu'l Kasım Abdullah, *Tarih-i Ulcaytu*, Ayasofya Kütp. Nr. 3019, yap. 140.

Karkısıyye'ye, Rahbe'ye ve Anbar'a, Anbar'dan Fırat'a dayandığını daha sonra Dicle üzerindeki Tikrit'e oradan Musul, Cezir-i İbn Ömer ve Amid'e oradan da Ermeniye ve Malatya'dan Rum'a dayandığını belirterek bu bölgenin sınırlarını çizmektedir[125]. Bu bölgeyi *Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Bekr* ve *Diyar-ı Mudar* adıyla üçe ayıran Ebü'l-Fida buraya ait şehirleri; Suruc, Ruha, Kal'at-ı Cebel, Harran, Şamsat, Rakka, Kalikala (Erzurum bölgesinde bir kale), Ra's el Ayn, Mardin, Meyyâfârikîn, Rahbe, Hıttah, Hısn Keyfa, Dara, Hizan, Maksin (Habur nehri üzerinde), Nusaybin, Daliye (?), Ceziret-i İbn Ömer, Sincar, Tell 'Afer, Kefertus, Beled, el-Hadra, Musul, Dakuka, Amid, Ani (orta Fırat'ta) ve Tekrit olarak sıralamaktadır[126].

2- *Ermeniye, Arran ve Azerbaycan*; Doğu Anadolu dahilinde bulunan Ermeniye şehirleri ise, Rum sahilleri olan Sinop ve Trabzon'dan Muş, Erivan, Malazcirt, Bidlis, Hılat, Erciş, Vatsan, Debil (?), Duvin'den Aran ve Azerbaycan'a kadar uzanan şehirleri sıralamaktadır[127].

3- *Bilad-ı Cebel*; batıda Azerbaycan, güneyde Bilad-ı Irak ve Huzistan, doğuda Horasan ve Fars, kuzeyde ise Deylem, Kazvin, Rey ile sınırlanan ve Irak-ı Acem olarak bilinen Bilad-ı Cebel[128] Erbil'in doğusundan, Kasr-ı Şirin, Şehr-i Zor, Nihavend, Hemedan, Zencan, Ebhar, Hevar, Dinever, Keşan, Rey ve İsfahan gibi şehirleri ihtiva etmektedir[129].

Burada dikkatimizi çeken husus, Bilad-ı Cebel olarak adlandırılan bölgedir. Çünkü buranın batı kısmı daha sonraki tarihlerde Kürdistan olarak adlandırılacaktır. Hamdullah Müstevfi'nin Kürdistan olarak sınırlarını çizdiği bölge ile Ebü'l-Fida'nın el-Cibal olarak tanımladığı bölge örtüşmektedir. Demek ki, bu bölge için ancak XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Kürdistan

125 Ebu'l Fida el-Hamavi, *Kitab-ı Takvim-i Buldan*, Ed. Fuad Sezgin, Haz. Farid Benfeghoul - C. Ehring - E. Neubauer, Frankfurt 1992, (Eser, J.J. Reinaud ve William Mac Guckin de Slane'nin hazırladığı Paris 1840 baskısından tıpkıbasımdır.) s. 273.

126 Ebu'l Fida, *Takvim-i Buldan*, s. 276-288.

127 Ebu'l Fida, *Takvim-i Buldan*, s. 392-398.

128 Ebu'l Fida, *Takvim-i Buldan*, s. 408.

129 Ebu'l Fida, *Takvim-i Buldan*, s. 412-422.

ismi kullanılmaya başlanacaktır. Gerçekten de Azerbaycan'ın güneydoğusundaki el-Cibal (Dağlar) eyaletinin batı kısmı merkezi Kirmanşah olmak üzere geç Orta Çağlar boyunca Kürtler orada yayıldığı için Kürdistan olarak anılmaya başlanmıştır[130]. Bu bölge o dönemde aynı zamanda Cebel-i Ekrâd olarak da anılmaktaydı[131]. Ancak bu Cebel bölgesinin daha Büyük Selçuklular döneminden itibaren bilhassa Salur ve Yıva gibi Türkmen boyları tarafından idare edildiği ve Moğolların idaresi boyunca da bu Türkmenlerden birçok zümrenin buralarda yaşadığı da kaydedilmektedir[132]. Böylece İbnü'l-Esîr'in merkezini Hemedan olarak gösterdiği ve el-Cibâl olarak tanımladığı bölgenin daha sonra Kürdistan olarak adlandırıldığı[133] anlaşılmaktadır.

İlhanlı Devleti'nin 1350 (h. 750) yılı bütçesi olan *Risale-i Felekiyye*'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi şu üç ana bölgeye ayrıldığı zikredilmektedir. Bunlar:

"1- *el-Vastaniye*; Sivas-Trabzon hattının batısından Erzincan, Erzurum, Harput, Malatya, Kığı, Mecingerd ve Amid gibi şehirlere kadar olan yerleri içine almaktadır ki bu bölge Doğu Anadolu'nun hemen tamamına yakınını kapsamaktadır.

2- *Vilayet-i Ermen*; Ahlat, Bargiri, Erciş, Bidlis, Malazgird ve Hınıs şehirleri başta olmak üzere Van Gölü ve çevresini içine almaktadır.

130 İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 116, 150; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 5-9.

131 Reşid al-Din Fazlullah Hemedani, *Camiü't-Tevarih Tarih-i Gazan Han*, C. 1, Arapça Tercüme: Fuad Abdulmuti es-Sayyad, Kahire 1420/2000 (Eser Karl Jahn'ın hazırladığı *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani Destan-ı Gazan Han* adlı eserin İngiltere 1940 baskısı esas alınarak tercüme edilmiştir.), s. 155.

132 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, Çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın, s. 257 vd; Sümer, *Oğuzlar*, s.127, 129, 145, 336, 360.

133 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 253 vd; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, Kervan Yay, İstanbul 1981, s. 462. Sultan Sancar zamanında Cibal'ın batı kısmında teşkil edilen Kürdistan eyaletinin merkezi Bahar Kalesi'nden İlhanlı Olcaytu döneminde bugün Irak'ın kuzey doğusunda bulunan Sultanabad (Camcamal)'a nakledilmiştir. Bkz. Minorsky, "Kürtler", s. 1099; Bazil Nikitin, *Kürtler*, C. I-II, Çev. H. Demirhan - Cemal Süreyya, Deng Yayınları, İstanbul 1991, s. 57-58.

3- *Diyarbekir* ise; Mardin, Erbil, Musul, Cezire, Meyyâfârikîn, Resulayn, Sincar, Harran gibi Güneydoğu Anadolu ile kısmen Kuzey Suriye ve Irak'ın kuzeyini içine alan bir bölgeyi kapsamaktadır"[134].

Risale-i Felekiyye'de de ayrıca *Kürdistan* olarak adlandırılan bölge yine Ebü'l-Fida'nın bu bölge için verdiği şehirleri kapsaması ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun dışında kalmaktadır.

Alâî Tebrizî, İlhanlı-İran malî sistemine dair yazmış olduğu *Sa'adetnâme*[135] adlı eserinde Anadolu'nun idarî taksimatı hakkında XIV. yüzyılın ortaları için yukarıda zikrettiklerimizi teyit ederek genel bir tablo vermektedir.

Bu taksimata göre genel olarak Anadolu 5 bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır:

1. *Vilayet-i Ermen*
2. *Vilayet-i Diyarbekir*
3. *Memalik-i Rum*
4. *el-Vustaniye*
5. *el-Ucat*

Vilayet-i Ermen'in şehirleri, Ahlat, Erciş, Bidlis, Malazgirt ve Hotus (حتوس) olarak sıralanırken,

Vilayet-i Diyarbekir şehirleri, Mardin, Erbil, Musul, Hoy (Muş/Hoş), Meyyâfârikîn, Resulayn, Sincar ve Harran olarak zikredilmektedir.

Vilayet-i Vustaniye'de ise, Amed, Mecingerd, Hısn Keyfa, İspir, Dercan, Trabzon, *Etrâk-i Vilayet-i Erzen-i Rum*, Erzincan, Kemah, Harburt (Harput), Malatya, Çemişgezek, Bayburt, Sivas ve bu şehirlerin batısında kalan diğer İç Anadolu şehirleri sıralanmaktadır[136]. Memalik-i Rum ve el-Ucat bölgelerinin şehirleri İç Anadolu ve onun batısını kapsadığı için burada onlara değinmeyeceğiz.

134 Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 75-76'dan naklen.

135 Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", I, *THİTM*, C. I, İstanbul 1931, s. 3-39'dan naklen; Alâî Tebrizî, *Sa'adetnâme*, Konya Yusuf Ağa Ktp. 1756 numaralı yazma.

136 Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", I, s. 32-33.

Burada dikkatimizi çeken birinci husus, *"Etrâk-i Vilayet-i Erzen-i Rum"* tabiridir. İranlı bir kaynağın bu tanımlamasının yanında gerçekten XIV. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu'nun Fırat-Van Gölü hattının kuzeyinde merkezi Erzurum olan bölge için artık yerli ve yabancı kaynaklarda Turcmania/Türkmeniye (Türkmenlik=Türkmen ülkesi) tabirinin kullanılması tesadüf değildir. Zira her iki tanımlama da aynı manaya gelmektedir. Ebü'l-Fida da, Erzen-i Rum'u, Bilad-ı Rum'un doğudaki son hududu olarak tasvir etmekte ve Malatya ile birlikte Bilad-ı Rum'a dahil etmektedir[137]. XIV. yüzyılın başında Anadolu'ya gelen İbn Batuta da, Irak hükümdarının idaresi altında bulunan Erzurum'un çok geniş bir sahaya yayılmış olduğunu belirttikten sonra bölgenin iki önemli Türkmen taifesinin mücadelesine sahne olduğunu zikretmektedir[138] ki, bu durum, Ak ve Karakoyunlu Türkmenlerinin daha XIV. yüzyılın başlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da önemli bir güç haline geldiklerini göstermektedir.

Ayrıca XV. yüzyılın ikinci yarısında eserini yazan Ebu Bekr Tahranî, Bitlis, Ahlat, Van ve çevresini *"Sökmenabâd"* olarak adlandırmaktadır[139]. Tahranî, Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sundan bahsederken, *"Kara Yusuf-ı Barani'nin yönetiminde Azerbaycan'ın diğer vilayetleri, bütün bağlı yerleri ile Irak-ı Arab; Kazvin ve Hemedan sınırına kadar Irak-ı Acem; Diyarbekir'den Erzincan, Tercan, İspir'e kadar olan yerler; Pir Ömer'in ele geçirdiği Karahisar'a kadar olan topraklar; İnak Mahmud'a bıraktığı Kürdistan, Mardin, Mezrin, Musul, Sincar, Siird gibi yerlerle 32 kale; Süleymanî, Zırki gibi Kürtler; Bidlis hakimi Emir Şemseddin ile Hizan emiri bulunuyordu. Osman Beg'in elinde ise Kemah yaylak vilayetinden, Amid Diyarbekir'inden ve Ergani'den başka yer yoktu."*[140] diyerek Kürdistan'ı Diyarbekir, Mardin, Musul ve diğer yerlerden ayrı olarak isimlendirmektedir. Tahranî, Memluk Emiri Çekem'in faaliyetlerini anlatırken de Kürdistan, Diyarbekir, Mardin ve diğer yerleri ayrı ayrı

137 Ebu'l Fida, *Kitab-ı Takvim-i Buldan*, s. 384.

138 İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, s. 418.

139 Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye Akkoyunlular Tarihi*, C. I, Yay. N. Lugal - F. Sümer, TTK, Ankara 1993, s. 96.

140 Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye*, s. 34-35.

zikrediyor. Yine Kürdistan'dan bahsederken, *"Kürdistan taraflarından ve yörelerinden, Kürdistan emirlerinden"* gibi bir tabir kullanarak daha çok Van'ın güneyinde, Diyarbekir ve Mardin'in doğusundaki Kürt emir ve topluluklarını kasteder. Bazen de onları aşiret adları ile birer topluluk olarak zikreder.[141]

Görülmektedir ki, XV. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yazılmış birinci derecede önemli bir kaynakta da bu bölgenin idarî taksimatında ve geleneğinde Kürdistan söz konusu değildir. Kürdistan olarak geçen yer ise, coğrafî bir bölge olarak ifade edilmektedir ki, Mardin ile Diyarbekir'in doğusu ve Van güneyindeki dağlık bölgeler, buradaki emirler ve aşiretler olarak kastedilmektedir[142]. İbnü'l-Esîr'in de, XII. yüzyılda İmadeddin Zengi'nin bu bölgelerdeki faaliyetlerinden bahsederken Hakkâri ve çevresindeki şehirlerden uzak dağ kalelerinin Kürtlerin elinde olduğunu zikretmesi[143] sonraki yüzyıllara ait kaynakları teyit etmektedir. Yine XV. yüzyıl ortalarında, H. 860 yılında, Timurlu Emirzade Ömer Bahadır'a yazılan bir menşurda Timurlu hâkimiyetindeki ülkeler sayılırken Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Erran, Mugan, Bilad-ı Rum gibi bölgeler ile liste uzarken bunlar arasında Diyarbekir ve Kürdistan da sayılmaktadır. Burada da Diyarbekir ile Kürdistan ayrı ayrı zikredilerek önceki kaynaklar teyit edilmektedir[144].

Burada Orta Çağlardan yakın zamanlara kadar Kürt/Ekrad ve Kürdistan kelimelerinden genel olarak ne anlaşıldığını ve o çağlarda neyi ve nereleri ifade ettiğini de birkaç cümle ile belirtmek gerekmektedir. Bu konuda Osmanlı arşivleri ve kaynakları mevcut durumu açık olarak ortaya koymaktadır. Osmanlı belgelerinde, Kürt/Ekrad kelimesi etnik değil daha çok yaşayış tarzı ile ilgili olarak kullanılmıştır. 1541 tarihli Çemişgezek Kanunnamesinde geçen *"vilayet-i mezbureden sabıka ekrad zulmünden nice reaya perakende olup..."* şeklindeki ifadede, "Ekrad zulmü" Kürtlerin

141 Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye*, s. 49-52.

142 Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye*, s. 49-52.

143 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 11, s. 24-25, 88.

144 Şehabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid Hafız Ebru, *Contınuatıon Du Zafarnama De Nizamuddin Sami Par Hafız Abru*, Editte: Felix Tauer, Prague 1934, s. 434.

zulmü anlamı yerine, konar-göçerleri ifade için kullanılmıştır. Yine Çemişgezek Kanunnamesinde, "*ve vilayet-i mezbure şimdiye değin Kürdistan hükmünde olup defter ahvalin bilmedikleri ecilden...*" ifadesinde Kürdistan hükmünde tabirinden Kürdistan biçiminde, konumunda gibi bir manaya geldiği ve dolayısı ile kelimenin dağlık alan, devletin ulaşamadığı yer gibi bir karşılıkta kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Kürt kelimesi ile bir topluluğu ifade etmek gerektiğinde ise daha çok dağlık, şehir hayatından uzak yaşayan toplulukları ifade etmek için kullanılmaktaydı. Modern araştırmalarda da, "*Kürt teriminin İslam fetihleri sırasında ve muhtemelen biraz öncesinde etnik bir anlamdan çok sosyal-ekonomik bir anlam, göçebe anlamını içerdiği kesindir. Bu terim İran yaylasının batı ucundaki göçerler ve muhtemelen aynı zamanda Mezopotamya'daki çoğu köken olarak Sami olması gereken ve Sassanian diye bilinen aşiretler için kullanılıyordu. İleriki aşamalarda kimi Arap ve Türkmen aşiretlerinin kültürel olarak Kürtleştiği kuşkusuzdur. XI. yüzyıldan bu yana çoğu seyyah ve tarihçi Kürt terimini eşkıyalıkla eş anlamlı kullanmıştır ki, bu görüş XIX. yüzyılın Avrupalı seyyahları tarafından da tekrarlanmıştır. Bu yüzyılın ortalarından itibaren ise, Kürtçe konuşan aşiret mensuplarını ifade etmek için kullanılmıştır*"[145] şeklindeki yaklaşımlar aynı tarihî bakışı yansıtmaktadır[146].

145 David Mc Dowall, *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, Ankara 2004, s. 31, 36.

146 Bugüne gelinceye kadar Kürtler söz konusu olduğu zaman "dağ veya dağlı" algılaması genel bir kabul gibi görünüyorsa bu tarih boyunca onların dağ ve yüksek yayla toplulukları olarak yaşamaları ile ilgilidir. Ve yine eğer tarih boyunca siyasî bir varlık gösterememişlerse, bugün de bir uluslaşma sürecini yaşamamışlarsa bu büyük ölçüde üzerinde dağınık olarak yaşadıkları coğrafyanın onlara verdiği rolden kurtulamamaları ile ilgilidir. Üzerinde ve eteklerinde yaşadıkları Zagros Sıradağları üç büyük kültür kuşağını ayırmak dışında bir role sahip olmamıştır. Hayvancılığa bağlı yayla göçebeleri olarak geçen bütün sosyal ve ekonomik hayatları, gelenek ve âdetleri, daha önce zikrettiğimiz dini anlama biçimi ve mezhepleri dağ ve yüksek yayla coğrafyasının kabul edeceği bir anlayışın dışına çıkmamıştır. Bu durum aynı zamanda onların bir şehirleşme, medenîleşme sürecine girmesini de engellemiştir. Bugün Anadolu coğrafyasında yaşayanlar kırda ve şehirlerde uzun bir tarihî birlikteliğin oluşturduğu zeminde sancılı da olsa Türkiye Cumhuriyeti içerisinde ekonomik, sosyal, kültürel, psikolojik bir entegrasyonu

Orta Çağlarda bölgeye gelen yabancı seyyahların da yukarıda zikrettiğimiz gibi genel tasviri bu yöndedir. Bu nedenle Osmanlı belgelerinde Toroslarda yaşayan Yörüklerin ve Akkoyunlu beyi Tur Ali Bey gibi Türkmen beylerinin de bu şekilde anılması bu durum ile ilgilidir. Zira Osmanlı belgelerinde Kürdistan tabiri için bazen "*dağlık, taşlık, boş, iskân edilmeyen (âtıl ve bâtıl) yer*" olarak ifade edilmesi de yine bununla ilgilidir. Ayrıca Kürdistan kelimesi, yer yer *Kuhistan*[147], *Kutistan* kelimeleri ile birlikte ve eş anlamlı olarak da kullanılmıştır. 1576-1588 yılları arasında Bağdat ve çevresine ait kazaların coğrafî konumları hakkında bilgi veren kayıtlarda; *Geylan, Kürdistan ve Kuhistandır. Rummahiye, Kuhistan ve Kürdistandır, Bağdat'a on konaktır, âtıl ve bâtıldır. Gerend, Kürdistan ve Kutistandır, âtıl ve bâtıldır.* Görüldüğü gibi burada Kürdistan tabiri Kuhistan ve Kutistan tabirleri ile eş anlamlı olarak; dağlık, tepelik, boş alan, âtıl ve bâtıl yer olarak coğrafî durumu belirtmek için kullanılmaktadır[148]. Aslında Osmanlı belgelerinin bu dili Orta Çağlardan beri bu coğrafyaların dilidir ve bu anlamda farklı bir husus arz etmemektedir. Zira daha erken dönemlerdeki İslam kaynaklarının dili de aynıdır ve Kürt adı etnik bir kimlikten ziyade sosyal bir tanımı ifade etmektedir. El-Cahiz'de geçen şu kayıt bu açıdan önemlidir: "*Huzayl kabilesi Arapların Kürtleri olduğu gibi, Türkler de Horasanlıların göçebeleridir.*"[149] Burada da Kürt adının, yerleşik olmayan, göçebe, dağlı bölgelerde yaşayan halk anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

başarmaktadırlar. Bugün Kürt, Kürdistan gibi adların ideolojik bir bakışla salt etnik değerler çerçevesinde tanımlanması da tarihî oluntuya uygun düşmemektedir. Bugün bazı kelimelere yüklenen çağdaş etnik değerler tarihî açıdan boşlukta kalabilmektedir. Bu sadece Kürt ismi için değil Arap, Türk, İran, Acem, İngiliz vb. olarak çoğaltılabilir.

147 *Kuhistan*, Farsça bir kelime olup dağlık yer, Dağıstan anlamlarına gelmektedir.

148 Bu konuda daha geniş değerlendirmeler için Bkz. Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ 2004, s. 12-17; Yusuf Halaçoğlu, Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak Kürd-Ekrad Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, C. LX, S. 227, Nisan 1996, s. 140-141

149 Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *Manakıb Cund el-Hilafa ve Faza'il el-Etrak –Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967, s. 42.

Marco Polo da, Erzincan'ın doğusunda itibaren Erzurum ve Erciş bölgesini Tatarların yaşadığı bir yer olarak tanımlamaktadır[150] ki, buradaki Tatarlardan kastedilen göçebe Türk-Moğol kabileleri olmalıdır. İster *Etrak-i Vilayet-i Erzen-i Rum* olsun ister Türkmeniyye ve Sökmenâbâd olsun açık olan bir husus varsa o da bölgenin Türkleşmesinin farklı kaynaklarda ifade edilmesidir. Dikkatimizi çeken ikinci husus ise, Kürdistan tabirinin bu bölgeler için kullanılmamış olmasıdır.

İbn Haldun da, Fırat ile Dicle arasındaki toprakları Musul Cezîresi (Mezopotamya) olarak adlandırır ve Huzistan'ın doğusunda Ekrâd (Kürtler) dağlarının bulunduğunu ve bu kısmın İsfahan taraflarına kadar uzandığını, Kürtlerin barındıkları ve göçebelik ederek dönüp dolaştıkları yerlerin buralar olduğunu ve bu dağların Fars ülkesi kısmındaki parçasının Resum (Zemum) adını taşıdığını zikretmektedir[151].

1430 yılına ait kayıtlarda da Güneydoğu Anadolu bölgesini kapsayan Diyarbekir eyaletinin yapısında önceki yüzyıla göre bir değişmenin olmadığı görülmektedir[152]. Ayrıca Ermeni kaynaklarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu için Asurya ve Mezopotamya[153] tabirleri genel olarak kullanıldığı gibi '*yukarı eller*' tabirinin de kullanıldığı bilinmektedir[154]. Bütün bunlar Orta Çağlar boyunca Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi için farklı kaynaklarda aldıkları ortak bir manayı ifade eden isimlerde kısmî değişmeler olmasına rağmen genel çerçeve olarak bakıldığında idarî yapıda bir devamlılık ve ortak bir zeminin bulunduğunu bize göstermektedir.

İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonraki Timur İmparatorluğu'nun hâkimiyet çağında da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun idarî yapısında bir değişiklik meydana gelmemiştir. Timurlular

150 Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985, s. 20-21.

151 İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s.116, 150, 164, 453-455.

152 Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", I, s. 33.

153 Hrand D. Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Ekim 1972, s. 94.

154 Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954, s. 7.

çağı kaynaklarında bunu müşahede etmek mümkündür. Nizameddin Şamî, Emir Timur'un Bağdat eyaletini Veliaht Emirzade Ebubekir'e tevdi ederken, oranın mülhakatı olan Kürdistan, Diyarbekir ve Mardin'den Vasıt, Basra ve Uyrat (اویرات)'a kadar olan yerler onun idaresine bırakıldı demektedir[155]. Timur çağının diğer bir kaynağı olan Şerafeddin Ali Yezdî de aynı hadiseden bahsederken, Mirza Ebubekir'in Bağdat'ı imar ettiğini ve Irak-ı Arab'dan Vasıt'a, Basra'ya, Kürdistan'a, Mardin'e, Diyarbekir'e ve *Uyrat İli*'ne kadar olan yerlerin ona bağlı olduğunu, Kara Yusuf ve Diyarbekir bölgesinin ise ona muhalefet ettiğini[156] yazmaktadır. Yine Nizameddin Şami'ye zeyl yazan Hafız Ebru da yukarıda zikrettiğimiz gibi aynı idarî taksimatı vermektedir[157]. Burada da görüldüğü gibi, Kürdistan, Mardin ve Diyarbekir'den ayrı bir bölge olarak verilmiş olup burası yukarıda kaynakların ışığında zikrettiğimiz Cibal bölgesidir. Ancak burada hemen şunu belirtelim ki, XV. yüzyıl kaynaklarından itibaren bu Cibal bölgesinin Kürdistan olarak adlandırılan kısmı Van Gölü'nün güneyi ve Mardin'e kadar uzatılmaktadır. Bu durum önceki bölümde zikrettiğimiz Zagros Sıradağları boyunca batıya olan göçlerin ortaya koyduğu bir sonuçtur.

Burada dikkatimizi çeken ikinci husus ise, İlhanlı Devleti'nin kurulduğu dönemde Diyarbekir eyaletine ve Anadolu'ya yerleşen Moğol kabileleri arasında önemli yeri olan ve Musul ile Erzurum arasında kuzey-güney istikametinde yaylak-kışlak hayatı yaşayan Uyrat kabilesinin kışladığı bölgenin Timur döneminde "*Uyrat İli*" adı altında idarî taksimattaki yerini almasıdır[158]. Celayirliler döneminin en önemli kaynağı olan Ebu Bekr el-Kutbî el-Ehrî de, İlhanlı Devleti'nin dağılması sırasında, Celayirli-Çobanlı

155 Nizameddin Şamî, *Zafernâme*, Farsçadan Çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1987, s. 332.

156 Sharaf ud-Din Ali Yezdî, *Zafernâme*, Prepared by A. Urunbayev, Cumhur-ı Şuruy-ı Sosyalist-i Özbekistan, Taşkent Yıl 1982, s. 888/434b.

157 Hafız Ebru, *Contınuatıon Du Zafarnama De Nizamuddin Sami Par Hafız Abru*, s. 434.

158 Orta Çağlar boyunca Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun dahil olduğu idarî gelenek ve taksimat için Bkz. Harita II.

mücadelesini anlatırken, "*Uyrat Bölgesi*" tabirini kullanıyor ve bu bölgelere hâkim olan Celayirli Şeyh Hasan'ın Uyrat bölgesine ayrı atamalar yaptığını ve dolayısı ile bu bölgeye Uyratlılardan olan Kara Hasan'ı atadığını zikretmektedir[159]. Uyrat kabilesinin kışladığı ve zamanla yerleştikleri bu bölgeyi bugün tam olarak tespit etmek mümkün olmamakla birlikte muhtemelen Bağdat ile Musul arasında bir yer olmalıdır. Gerçekten de, 1295 yılında Memlûklere sığınan Turgay liderliğindeki Uyratların Bağdat ile Musul arasındaki bir bölgeden hareket ettikleri şeklindeki kayıt[160] *Uyrat İli*'nin Musul'un güneyinde Kerkük ve çevresi ya da Musul ile Bağdat arasındaki bir bölge olabileceğini de göstermektedir. Bununla birlikte bu Uyrat ilinin Diyarbekir ile Mardin arasında bir yerde olduğu da söylenmektedir[161].

XV. yüzyılın üçüncü çeyreğinde (1474) Venedik elçisi sıfatı ile Akkoyunlu ülkesine gelen Josaphat Barbaro da yazdığı çok önemli seyahatnâmesinde, her ne kadar bazen Toros ile Zagros Dağlarını birbirine karıştırsa da Kürdistan'ı Zagros Dağları'nın oldukça yüksek ve dik yamaçlı bölgesi olarak tanımlarken[162] Doğu Anadolu'yu *Türkmen* ülkesi olarak tanımlamakta ve buraya eskiden Ermenistan denildiğini ancak şimdi orada doğanlara Karakoyunlu denildiğini[163] yazmaktadır ki XV. yüzyılın sonları gibi geç bir tarihte bile daha önceki idarî gelenek ve taksimatın pek değişmediğini göstermektedir.

İslamiyet öncesi dönemlerde Ermenia, Ermen, Ermeniya (yukarı iller, yukarı memleket anlamında) olarak adlandırılan ve Erzurum'un doğusundan Van-Ahlat hattına kadar olan bölge için İslam kaynaklarında olduğu gibi Selçuklu döneminde de aynı isimler kullanılmış ve buraya hâkim olan Türklere de Ermenşahlar denilmiştir. Ancak XIV. yüzyıldan itibaren yerli ve yabancı

159 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 163/63, 164/65.

160 Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. III, s. 304.

161 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 189, 137 nd.

162 Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 62, 67, 68.

163 Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, s. 103.

kaynaklarda Turcmania/Türkmeniye=Türkmen ili isminin yerleştiği ve bunun XIX. yüzyıla kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. XII. yüzyıl ortalarına doğru Latinler Selçukluların hâkimiyet alanlarını *Turcia* olarak tanımlamışlardır ki, bunun sınırları Rum, Diyarbekir ve Ermeniyye'nin bazı bölgelerini içine almaktaydı. Bu Anadolu yarımadasının batı uçları Rum, onun doğusu ise *Turcia* olarak adlandırılıyordu.[164] Avrupalı kaynakların Doğu Anadolu için Türkmeniye tabirini kullanmaları ise burada yaşayan toplulukları Osmanlılardan ayırmak içindir. Zira Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevî gibi Türkmen devletlerinin ve toplumlarının yerleşik Osmanlı toplumuna göre daha bir göçebelik özelliklerine sahip olduğu bilinmektedir.

XVI. yüzyılın başlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı ülkesine katılması ile Doğu Anadolu, Diyarbekir Beylerbeyliği adı altında teşkilatlanmıştır. Güneydoğu vilayetleri ise, önce Vilayet-i Arab, daha sonra ise, teşkil edilen Halep Beylerbeyliğine bağlanmıştır. Daha sonraları ise, Erzurum ve Van beylerbeylikleri ile Musul Beylerbeyliği ayrı bir eyalet olarak, tabiî ki bölgenin tarihten gelen idarî geleneği ve idarî taksimatına uygun olarak, yeniden düzenlenmiştir. Osmanlı fermanlarında ve belgelerinde de gördüğümüz Kürdistan tabiri, idarî taksimat anlayışını ifade etmek açısından, bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu sınırları dışında ve yukarıda zikrettiğimiz gibi İran sınırları içindeki bölge için kullanılmıştır[165]. Ancak bilhassa Van Gölü'nün güneyi ile Mardin'in doğusundaki bölge için coğrafî anlamda Kürdistan ve buranın beyleri için Kürdistan beyleri tabiri kullanılmıştır. Bu bir yönü ile Kürtlerin erken Orta Çağlardan beri Anadolu ve Irak coğrafyalarına, batı bölgelerine doğru yapageldikleri göçlerin sonucunda[166] geç Orta Çağlarda adı geçen bölgenin nüfus yapısındaki değişmeyi yansıtmaktadır. Yine de bu belgelerde Kürdistan isminden ayrı olarak Doğu ve Güneydoğu

164 Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, s.17, 25.

165 Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 53.

166 Kürtlerin batıya doğru göçleri bugün Anadolu'nun Mersin, Antalya, İzmir, Balıkesir, Çanakkale şehirlerine ulaşmışken, İstanbul dünyada Kürtlerin en yoğun olarak yaşadığı şehir konumundadır.

bölgesindeki eyaletler ve sancaklar ayrı ayrı sıralanmaktadır[167]. XIX. yüzyıldan itibaren bu bölge için Avrupa kaynaklarında Armenia, güneyindeki Diyarbekir eyaleti için ise Kürdistan tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Bu yeni ve siyasî mahiyetteki isimler batının Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama süreci içerisinde kullanılmaya başlanmış ve reform çabaları içerisindeki Osmanlı resmî belgeleri ve aydınları arasında da yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Öyle ki, Tanzimat dönemine kadar Türkmeniye ismi baskın iken, batının Osmanlı Devleti üzerindeki tesirinden dolayı Doğu Anadolu'da Kürdistan Eyaleti adıyla idarî bir ünite ihdas edilmişti. 1847 yılında kurulan ve Van, Muş, Hakkâri, Mardin, Siird sancaklarını içine alan bu eyalet, tarihî oluntu içerisinde bölgenin idarî geleneği ve idarî taksimatına uymadığı için, 1864 yılında kaldırılmıştır.[168]

167 Osmanlı ferman ve belgelerindeki Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun idarî yapısı için Bkz. Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", *T.D.*, 23, (1969), s. 23-24; Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978, s. 142-144 ; M. Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi*, s. 44, Ankara 1986, s. 31-40; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995, s. 123-142.

168 Daha geniş bilgi ve değerlendirme için Bkz. Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 24-27.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA MOĞOL HÂKİMİYETİ VE SUTAYLILAR

I- YAKIN DOĞU VE ANADOLU'DA MOĞOL İSTİLASI

1- Moğol İstilası Öncesinde Yakın Doğu ve Anadolu'nun Siyasî Tablosu

İslam âlemi Büyük Selçuklu sultanı Sancar'ın 1157 yılında erkek evlat bırakmadan ölümü ile siyasî yönden tam bir parçalanma içerisine girmiştir. İmparatorluğun doğu bölgesinde onun vârisleri arasında ortaya çıkan Harezmşahlar Devleti, Harezm, Horasan ve İran'ın büyük bir kısmına hâkim bulunuyordu. Harezmşahların doğusunda Cengiz Han'dan önce Karahanlıların zayıflamasında rol oynayan Türk-Moğol kabilelerinin hareketlilikleri devam ederken, İran'ın batı bölgesi üzerinde ise, Harezmşahlar Devleti ile Büyük Selçukluların yıkılma süreci içerisinde güçlenmeye çalışan Abbasî Halifeliği arasında bir mücadele devam etmekte idi. Harezmşahların Moğollara yenilmesinden sonra henüz Moğolların istilasının ulaşmadığı İran'ın büyük bir kısmında, 1224 yılında Celaleddin Hindistan'dan gelmeden önce, Celaleddin'in kardeşi Gıyaseddin Pirşah Azerbaycan, Erran ve Irak-ı Acem'de hâkim durumda iken Harezmşahların eski tabileri Barak Hacib Kirman'a, Sa'd b. Zengî Fars'a, Özbek Nahçıvan'a ve Berçemoğlu Süleyman Şah Hemedan'ın kuzey bölgelerine hâkim bulunuyordu[169]. Halife en-Nasır li-Dinillah ile Harezmşah Alaaddin Muhammed (1200-1220) arasındaki evvelki mücadelede sultan başarılı olamamış ve gönderdiği bir ordu yenilmişti[170]. Bütün

169 Aydın Taneri, *Celalu'd-Din Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 33-34.

170 İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 119-120; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 461-462.

Sünnî İslam âleminin temsilcisi olan Abbasîlerin yanında İran'da Batınîlerin Alamut ve çevresindeki varlığı da göz önünde tutulmalıdır ki, Moğolların Yakın Doğu hâkimiyetlerinde, Abbasî Halifeliğinden sonra manevî yönden etkilerine inandıkları ve ciddiye aldıkları hedeflerden biri de onlar olmuştur.

Kafkaslardaki siyasî tabloda ise, Hristiyan Gürcü ve Ermeni krallıkları Celaleddin Harezmşah'ın Batı İran'da devletini yeniden tesis etmesine kadar daha iyi bir konumda bulunuyorlardı. Ancak Celaleddin Moğol istilasının hemen öncesinde bunlara önemli darbeler vurarak zayıflatmıştı. Arkasından bunlar Moğol istilasının ilk safhasında aynı darbeyi Moğollardan da alınca daha da zayıflamışlardı. Bundan dolayı bilhassa Ermeni kaynaklarında Moğollar (okçu millet) kan dökücü, zalim ve vahşiler olarak vasıflandırılıyordu. Çukurova bölgesindeki Ermeni kaynaklarında ise, bu istilaya doğrudan muhatap olmadıkları ve Türkiye Selçuklularıyla Suriye ve Mısır'daki Türk-İslam devletleri ile bir mücadele içerisinde oldukları için, Moğollardan adil ve hoşgörülü bir topluluk olarak bahsetmişlerdir.

Moğol istilası öncesinde Doğu Anadolu ise; Türkiye Selçukluları, Artuklu ve Eyyubî emirlikleri arasında paylaşılmış bir durumda idi. Doğu Anadolu'nun en önemli merkezlerinden biri olan Ahlat şehri bir Eyyubî melikine bağlı olarak idare edilirken bu aileden gelenler Kuzey ve Orta Suriye'ye kadar olan bölgelerdeki şehirlerde hâkimiyetlerini devam ettiriyorlardı. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra kurulan devletlerden biri olan Zengîler, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu, Suriye-Filistin ve Mısır'a hâkim olmuşlar ve Nureddin Mahmud b. Zengî ile İslam âleminde Haçlılara karşı cihat bayrağını açmışlardır. Bu devletin içerisinden çıkan ve hemen her yönü ile onun bir devamı olan Eyyubîler hanedanı[171] Selahaddin Eyyubî ile cihat bayrağını Kudüs'ü Haçlılardan alarak doruğuna çıkarmışlardır. Ancak 1192 yılında Selahaddin Eyyubî'nin ölümü ile bu geniş coğrafya üzerindeki Eyyubî Devleti, hanedan ve onların üyeleri arasında paylaşılarak parçalanmıştır. 1250 yılında Eyyubî ordularının en

171 Muammer Gül, "Önasya'da Bir Türk Devleti: Eyyubiler (1175-1250)", *Türkler*, C. V, İstanbul 2002, s. 81-82.

önemli gücünü teşkil eden Memlûklerin iktidarı ele geçirmesi ile bu hanedan Mısır, Filistin ve Güney Suriye'deki hâkimiyetini kaybetmiştir. Eyyubîlerin içerisinden çıkan Memlûkler, bu geniş coğrafyada siyasî birliği hemen kuramamışlar ve bundan dolayı da Eyyubî meliklikleri Kuzey Suriye'den Doğu Anadolu'ya kadar olan bölgelerdeki şehirlerde adacıklar şeklinde Moğol istilasına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak, 1260 yılında Ayn-ı Calut Savaşı'nda Memlûklerin Moğol ordusunu yenmesi Moğolların yanında yer alan Eyyubîlerin sonunu hazırlamıştır. Bu durum aynı zamanda Memlûklerin muhtaç oldukları meşruiyetlerini kazanmaları ve İslam âleminde şöhretlerinin yayılması ile hâkimiyet alanlarında siyasî birliklerini de kuvvetlendirmişlerdir.

Bu sırada Yakın Doğu'daki siyasî tabloyu tamamlayan unsurlardan biri de Meyyâfârikîn, Hısn Keyfâ ve Mardin'de varlıklarını sürdüren Artukoğulları hanedanına mensup hükümdarların başında bulunduğu Artuklu Türkmen beyleri idi. Irak'ın kuzeyinde ise Musul Emiri Bedreddin Lülü bulunmaktaydı.

Moğol istilası öncesinde Yakın Doğu'daki en önemli devletlerin başında Türkiye Selçukluları gelmektedir. Moğol istilası Anadolu kapılarına dayandığı zaman Türkiye Selçukluları'nın başında I. Alaaddin Keykubad (1220-1237) bulunuyordu ve bu büyük sultanın başında bulunduğu devlet her yönüyle en parlak dönemini yaşıyordu. İleri görüşlü bir devlet adamı olan Keykubad, ülkesinin başına gelecekleri önceden sezercesine, bu büyük Moğol tehlikesi karşısında diplomatik yollarla iyi ilişkiler kurmaya çalışırken bir taraftan da Yakın Doğu'daki İslam devletleri ile ittifak düşüncesini beslemekteydi. Ancak iyi ve cesur bir asker olan fakat ileri görüşlü olamayan Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat ve çevresindeki tahribatı ve arkasından Yassıçemen Savaşı'nda Alaaddin Keykubad'a yenilmesi böyle bir ittifak düşüncesini ortadan kaldırdı. Kendi başının çaresine bakma düşüncesinde olan Keykubad'ın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da siyasî birliği sağlama çabası içerisinde iken ölümü Türkiye Selçukluları ve bölge açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Türkiye Selçukluları'nın başına geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile birlikte Moğollar Anadolu içlerine müdahale etmek için çok fazla beklemelerinin gerekmediğini çok kısa bir sürede anlayacaklardır.

Anadolu'da son olarak Moğol istilası öncesinde Çukurova'daki Ermeni prensliği, Türkiye Selçukluları'nın bir vasalı olarak varlığını sürdürürken, Karadeniz sahilindeki Trabzon Devleti Moğollardan önce Azerbaycan ve Kafkasya'da devletini yeniden kuran Celaleddin Harezmşah'a tabi olmuş, arkasından da Moğollara bağlılıklarını sunmuşlardır. Her iki Hristiyan devlet de Türkiye Selçukluları'na karşı Moğol istilasına doğrudan uğramadıkları için onları bir denge unsuru olarak görmüşler ve onlara dayanmışlardır.

2- Moğolların Öncüleri Harezmlilerin Yakın Doğu ve Anadolu'daki Rolleri ve Tesirleri

Orta Çağ Türk-İslam tarihinin en önemli hadiselerinden biri hiç kuşkusuz büyük Moğol istilasıdır. Türk-İslam dünyasının doğusunda ortaya çıkan bu Moğol istilası ile Yakın Doğu'nun siyasî yapısı ve dengeleri tamamı ile değişirken, Anadolu'nun siyasî tablosunun yanında bilhassa sosyokültürel ve etnik-kabilevî yapısında geniş bir nüfus aktarımının ve hareketliliğinin sonucu olarak önemli bir değişim meydana gelmiştir. Bu istila genel olarak Yakın Doğu ve Anadolu açısından bir yıkım getirmesine rağmen, Türkiye Selçukluları'nın güney, batı ve kuzey sınırlarındaki uç bölgelerde bir Türkleşme süreci başlatmıştır ki, bu durum Anadolu'da millî bir dönemin başlangıcı gibi müsbet bir tesir ortaya koymuştur. Bu süreç bir yönüyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi için de geçerli olmaktadır. Zira Moğol istilası ile birlikte Anadolu'ya gelen Akkoyunlu ve Karakoyunlu gibi büyük göçebe Türkmen zümreleri bu bölgelere hâkim olarak XIV. yüzyıldan itibaren bu bölgelerin Türkmeniye olarak adlandırılmasına sebep olacaktır[172].

Burada bu genel çerçeve içerisinde Moğol istilasının Yakın Doğu ve Anadolu'ya sürdüğü Harezm Türkleri ve onların tesirleri üzerinde kısaca duracağız. Çünkü XIII. yüzyıl başından itibaren Harezm Türkleri'nin tarihini Moğol tarihinden ayrı düşünmek mümkün olmadığı gibi bu iki hasım arasındaki mücadele Ön Asya ve Anadolu coğrafyasına da taşınmış ve belki de Moğolların

172 Bu konuda doğu ve batı kaynaklarına dayalı geniş bir değerlendirme için Bkz. Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 145-164.

daha erken bir tarihte Anadolu'ya müdahalesine sebep olmuştur. Harezmlilerin Selçuklu, Abbasî, Eyyubî ve en son olarak Memlûklerin hizmetine girmeleri Moğolların bu devletler ile olan ilişkilerini etkileyecektir. Ayrıca Harezmlilerin istilası ile Moğol istilası arasındaki benzerlikler de Moğol istilasının öncüleri olan Harezmlilerden bahsetmemizi gerektirmektedir. Zira Harezmlilerin Ön Asya'daki istilaları âdeta Moğol istilasının bir provası niteliğinde olmuştur. Moğol istilasının önünden hükümdarı, devlet teşkilatı, askeri ve halkı ile İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen Harezmşahlarla birlikte birçok yeni kavmî unsurlar da Anadolu'ya gelmiştir. Harezmşahların çöküşü üzerine Selçuklulara hizmet eden bazı Harezmli emir ve idarecilerinin yanında bilhassa Kıpçak ve Kanglı Türklerinin oluşturduğu önemli göçler ile birlikte birtakım derviş zümrelerinin küçük gruplar halinde geldikleri, bu arada âlimlerin, sufilerin, varlıklı ve şehirli zümrelerin de Anadolu'ya geldikleri[173] ve Selçukluların, Eyyubîlerin ve Memlûklerin hizmetine girdikleri bilinmektedir.

Harezmşahlar Devleti'nde Alaaddin Muhammed'in 1220 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Celaleddin Harezmşah geçmiştir. Celaleddin, Moğollar ile mücadele ederek, önce Hindistan'a oradan da İran'a geçmiştir[174]. 1224 yılında Kirman'a gelen Celaleddin burada hükümdar gibi karşılanmış ve 1224-1225 yıllarında Abbasî Halifesi en-Nasır li-Dinillah'ı da yenerek İran'ın batısına hâkim olmuştur[175]. Celaleddin, 1225 yılında Duvin'de önce Ermenileri ve arkasından da Hristiyanlığın kuzeydoğudaki karakolu olan Gürcüleri 1225 ve 1226 yılında ağır bir yenilgiye

173 M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981, s. 241.

174 *Moğolların Gizli Tarihi (Monghol-un Niuça Tobça'an) (Yazılış Tarihi: 1240)*, I, Türkçe Ter. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1986, s. 182, 186.

175 Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1999, s. 350-351; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi" Çev. H. Andreasyan, *Tarih Seminerleri Dergisi*, İÜEFY, İstanbul 1937, s. 224; H.H. Howorth, *Moğol Tarihi*, C. III, Türkçe Terc. Saffet Korkut - S. Hikmet Baban, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar, S. 40/62d, s. 3-5; J.A. Boyle, "Djalal-al-Din Kharzemşah", *EI*, C. 4, E.J. Brill, London 1980, s. 393; Aydın Taneri, "*Celaleddin Harzemşah*", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 250.

uğratarak Kafkasya'nın hâkimi olunca[176] Moğollar karşısındaki başarıları ile birlikte haklı bir şöhrete kavuştu. Celaleddin 1225 yılında Azerbaycan'ı ele geçirdiği zaman kardeşi Gıyaseddin'in dayısı ve kendisinin eniştesi Yağan Tayşi, Halife en-Nasır li-Dinillah'ın da kışkırtması ile isyan etmiştir. Celaleddin bu isyanı süratle bastırmış ve Yağan Tayşi'nin hayatını bağışlayarak onu ordusuna katmıştır[177].

Türkiye Selçukluları ile başlangıçta iyi olan ilişkiler[178] Celaleddin'in konumunu güçlendirmek için Eyyubîlerin elindeki müstahkem ve zengin Ahlat Kalesi'ni almaya niyetlenmesi ile bozulmuştur. Celaleddin 1226-1227 yıllarında Ahlat'ı kuşatmış, arkasından da Bingöl'e kadar olan bölgeleri yağmalayarak Güneydoğu Anadolu şehirlerine kadar uzanan bir korku ve tesir bırakmıştı[179]. Onun sekiz aylık bir kuşatmadan sonra Ahlat'ı 1230 yılında alarak yağmalaması[180] Yakın Doğu'daki dengeleri değiştirdi. Abbasî Halifesi Mustansır Billah, Celaleddin'e saltanat hilati gönderirken, sultan da babası zamanından beri İran coğrafyasında hutbelerde adı zikredilmeyen halifeye dua edilmesine müsaade etti[181]. Bu Moğolların halifeye olan bakışlarını etkileyen ilk

176 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 354 vd; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası Tarihi (1220-1265)*, Türkçe Terc. Hrand D. Andreasyan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar, S. 27, s. 1-5; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 394-396, 412 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s 363; Howorth, s. 8, 17-18; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1992, s. 214.

177 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 392.

178 Celaleddin ile Keykubad arasındaki mektuplaşmalar için Bkz. İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, I, s. 374 vd.; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK, Ankara 1988, s. 82-101.

179 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 422-423, 443-444; Kiragos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 8; Howorth, s. 17-19.

180 Gregory Abû'l-Farac, *Tarihu Muhtasaru'd Düvel*, Dar el-Lübnan, Beyrut H. 1403 - M. 1983, s. 429; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 450-451; Cemaleddin Ebi'l Mehasin Yusuf İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk Mısır ve'l Kahire*, Tahkik: İ. Ali Tarhan - M. Mustafa Ziyadet, Mısır 1392-1972, C. 6, s. 270, 271. İbn Tagribirdi, Celaleddin'in Ahlat'ı ikinci kuşatması ve üçüncü kez almasını 1225 ve 1227 yılları olarak vermektedir.

181 M. Halil Yınanç, "Celaleddin Harzemşah", *İA*, C. 3, MEB, İstanbul 1988, s. 51.

gelişmedir. Bunun yanında I. Alaaddin Keykubad'ın amcası oğlu Erzurum Meliki Cihanşah, Trabzon'daki Rumlar, Diyarbekir, Hısn Keyfa ve Mardin Artuklu emirleri de ona tabiiyetini bildirdiler[182]. Nihayet Eyyubîler ile ittifak kuran I. Alaaddin Keykubad, Celaleddin'in ordusu ile 1230 yılında Yassıçemen'de karşılaştı. Celaleddin bozguna uğrarken Erzurum meliki esir düştü[183].

Celaleddin yaklaşan Moğol tehlikesinden dolayı bir ittifak teşebbüsüne giriştiyse[184] de Ahlat ve çevresinde yaptığı büyük tahribattan dolayı destek bulamadı. Mugan'da ordusunu toparlamaya çalışırken Moğolların baskınına uğradı[185] ve Aras'ı geçerek Mahan Ovası'na indi. Moğolların takibinden dolayı Eyyubîlerin yardımını alma ümidi ile Aras-Eleşgirt-Malazgirt-Hani yolu ile Diyarbekir önlerine geldi. Moğollar ise Bargiri-Ahlat yolundan inerek 1231'de Dicle Köprüsü önünde Celaleddin Harezmşah'a ani bir baskın düzenlediler. Celaleddin'in komutanlarından Orhan Moğolları oyalarken Celaleddin yanındaki birkaç kişi ile kaçtığı Meyyâfârikîn'in dağlık bir bölgesinde bir çoban tarafından öldürüldü[186]. Ordusu Harran, Nusaybin, Sincar, Erbil ve Musul bölgelerine kadar dağılmış olan Celaleddin'in bu şekildeki ölümüne ne halk ne de Moğollar belli bir süre için inanmadılar. Ancak Celaleddin'in ölümü ve Harezmşahlardan erkek evlat kalmadığının anlaşılması ile adamlarının bazıları Acem ve Hint bölgelerine[187] gidecek kadar dağılırken, Azerbaycan artık Moğolların hâkimiyetini tanımak zorunda kalıyordu. Böylece Moğollar

182 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 368; Howorth, s. 17-19.

183 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye* I, s. 406 vd; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 453-454; Ebü'l Ferec, *Muhtasar*, s. 430; Cemaleddin Muhammed b. Salim İbn Vasıl, *Müferric al Kurub fi Ahbar-ı Beni Eyyub*, Cüz 4, Matbaat-ı Daru'l Kütub 1976, s. 302; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 369-374.

184 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 371.

185 Kiragos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 9-10.

186 Gregory Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, II, Çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK Ankara 1987, s. 529-530; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 372-377; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye* I, 394; İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 461 vd.; Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 224; Ebü'l Ferec, *Muhtasar*, s. 431; İbn Vasıl, *Müferric al Kurub*, s. 321-322; Kiragos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 9-10; İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 6, s. 275-276.

187 İbn Vasıl, *Müferric al Kurub*, s. 323.

Azerbaycan'dan başlayarak bütün Doğu ve Güneydoğuyu istila ederek Musul, Erbil ve Suriye'ye kadar varan geniş bir istila hareketinde bulundular[188]. Böylece Celaleddin Harezmşah'ın ölümü ile Harezmşahlar Devleti de sona ermiştir. Ancak İran, Azerbaycan, Irak, Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da dağınık ve başsız kalan Harezmlilerin Anadolu ve Yakın Doğu'daki rolleri ve tesirleri bir süre daha devam edecektir. Yassıçemen yenilgisinden sonra Harezmliler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da geniş bir alana dağılırlarken aralarında ileri gelen idarecilerinin de bulunduğu 1500 ile 3000 kişilik bir kısmı da müttefiki durumunda bulundukları Trabzon Devleti'ne sığınmışlardır[189]. Harezmliler, bilhassa bu dağınık Harezm topluluklarını takip ederek Ön Asya'ya gelen Moğollar ile buradaki Müslüman devletler arasındaki ilişkileri etkilemesi açısından önemlidir.

Celaleddin'in 1231 baharında ölümünden sonra, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, *Kayır Han*'ın önderliğindeki dağınık Harezmlilerin başlangıçta hiç olmazsa bir iki yıl için Ahlat ve Meyâfârikîn Eyyubîlerine bağlı oldukları anlaşılmaktadır.[190] Ancak Keykubad'ın, Ahlat ve Tatvan bölgesinde başıboş dolaşıp yolları kesen Harezmlileri itaate alması ve Ahlat ile Bitlis'ten Tiflis'e kadar olan bölgelerin fethinin sonucu olarak[191] Ahlat 1233'te Eyyubîlerden alınmıştır. Böylece Harezmlilerin büyük bir kısmı başlarında *Kayır Han, Bereket Han, Yılan Boğa, Can Birdi, Saru Han, Güçlü Han* gibi komutanlar[192] bulunduğu halde Selçuklular ile

188 İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. 12, s. 462-466; M. d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, Mütercim: Mustafa Rahmi, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Neşriyatı, Matbaay-ı Amire, İstanbul 1340-1342, s. 201; İbn Vasıl, *Müferric al Kurub*, s. 323, 326, 328, İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 6, s. 276.

189 Bkz. Abû'l Farac, II, 528; Ebü'l Ferec, *Muhtasar*, s. 430; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 372.

190 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1994, s. 139.

191 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, s. 426, 429.

192 Türkiye Selçukluları'nın hizmetine giren bu Harezmli komutanların isimleri kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Bunlar Kayır Han=Gayır Han, Berke Han=Bereket Han=Barka Han, Can Birdi=Han Birdi, Güçlü Han=Küçlü Han=Küşlü Han=Güçlü Sengüm, Yılan Boğa=Bilen Toga gibi genellikle Arap harflerinin farklı okunuşlarından kaynaklanmaktadır.

anlaşarak kendilerine Erzurum ikta olarak verilmiştir[193]. Türkiye Selçukluları, muhtemel bir Moğol saldırısı karşısında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir taraftan askerî-siyasî tedbirler alırken diğer taraftan Ahlat ve çevresinin ekonomik ve sosyal hayatının yeniden düzenlenmesi ile meşgul olmuşlardır. Bu sebeple bölgeye gönderilen bir heyet ile halk ve toprak sahipleri eski topraklarına davet edilirken onları çiftçilik ve ziraata özendirmek için vergilerde bir süre müsamaha gösterilmiştir[194]. Ancak daha sonra, Moğol baskısı ve endişesinden dolayı, bu Harezmli komutanlara İç Anadolu'da iktalar verilerek güçlerinden istifade yoluna gidilmiştir. Hatta Alaaddin Keykubad'ın Selçuklu yüksek idare mevki ve muhitindeki Acemleşme ve manevî sükûtu görerek bu taze Harezmli unsurlardan bir ıslah hareketi için faydalanmak istediği ve bundan dolayı da onları ön plana çıkardığı söylenmektedir[195]. Bu amaçla Kayır Han'a Erzincan, Bereket Han'a Amasya, Güçlü Sengüm'e Larende ve Yılan Boğa (Bilen Togu)'ya Niğde ikta olarak verilmiş, oğulları, adamları ve askerlerinin daha sonra kendilerine katılacağı[196] zikredilmiştir ki, bu durum onların henüz toparlanamadığını göstermektedir. Bütün bunların sonuçlarından biri de Moğolların Türkiye Selçukluları ile olan ilişkilerinin olumsuz yönde etkilenmesidir.

Selçukluların hizmetinde birçok askerî sefere katılan Harezmliler[197] liderleri Kayır Han'ın tutuklanması ve arkasından ölümünü bahane ederek Selçukluların hizmetinden çıkmış, büyük bir yağma hareketi sonrasında Fırat'ı geçip Harran, Urfa, Rakka ve Suruç[198] bölgelerini ele geçirerek bir idare tesis

193 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, I, s. 430-432; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 377-378.

194 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, I, s. 426-427; Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK, Ankara 2000, s. 47; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 337.

195 Osman Turan, "Keyhüsrev II," *İA*, C. 6, MEB, İstanbul 1988, s. 626.

196 İbn Bibi, *el-Evamirü'l- Ala'iyye* I, s. 431-434.

197 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye* I, s. 435-437; Fuat Köprülü, "Harezmşahlar", *İA*, C. 4, MEB, İstanbul 1988, s. 290.

198 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye* I, s. 454-455.

etmişlerdir[199]. Harezmlilerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye ve Filistin bölgesinde yaptıkları yağmalama hadiseleri onların Karmatîler, Yabgulular ve İsmailîler ile karşılaştırılmasına sebep olmuştur[200]. Kayır Han'dan sonra başlarına Bereket Han'ın geçtiğini tahmin ettiğimiz Harezmlilerin[201] buradaki konumları da dikkate şayandır. El-Cezire Hâkimi El-Melik El-Salih Necmeddin, şehirlerinin Harezmliler tarafından istilası karşısında bir şey yapamamış ve onlardan faydalanmayı akıllıca bir yol olarak görmüştür[202]. Böylece yerleştikleri bu beldelerde, 1237 yılından 1246 yılında askerî ve siyasî olarak varlıklarına son verilinceye kadar, el-Cezire-Suriye-Filistin hadiselerinde önemli rol oynamışlardır. Urfa ve çevresinden çekildikten sonra bir kısmı Berke ve Güçlü Han liderliğinde Bağdat'a sığınmış ve Halife el-Mustensir Billah onları himayesine almıştır[203].

Burada dikkatimizi çeken husus, halife ile Harezmliler arasındaki ilişkinin seyri ve bunun Moğollar üzerindeki tesiridir. Ahlat

199 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, s. 23-24; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 537; Ebü'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 437-438; İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 6, s. 297-323; Claude Cahen, "The Turks ın Iran and Anatolia Before The Mongol Invasion", *A History of The Crusades, 1189-1311*, ed. M. Setton - Robert Lee Wolf - Harry W. Hazard, University of Pennsylvanıa Press, Philadelphia 1955 s. 673.

200 İbn Vasıl, *Müferric al Kurub, s.285;* İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, 39; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 381.
Karmatîlik, 890 yılında Vasıt bölgesinde Hamdan Karmat'ın isyanı ile başlayan ve IX-XII. Yüzyıllar arasında İslam âlemini sarsan dinî, siyasî, sosyal, iktisadî yönleriyle bilhassa Ahsa, Horasan, Suriye, Kuzey Afrika ve Yemen'de etkili olmuş bir harekettir. Bu hareket İslam âleminde Abbasî dönemi ile başlayan hızlı nüfus artışı ve ona paralel hızlı şehirleşmenin getirdiği toplumsal hareketlilik ve ortaya çıkan yeni sosyal tabakalaşma tablosu içinde daha çok toplumsal alt tabakalar ile köy ve kasabalardaki kırsal kesim ve bedevîlere dayanan bir hareket olmuştur. Genel bir tablo için Bkz. L. Massignon, "Karmatiler", *İA*, C.VI, s. 352-359; Muammer Gül, *İslam'ın Bâtınî Çehresi Dağlar, Çöller, Bataklıklar...*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 95-105.

201 İbn Vasıl, *Müferric al Kurub*, s. 135.

202 İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 6, s. 297; M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Al-Malik As-Salih", *İA*, C. 7, MEB, İstanbul 1989, s. 674; M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, Mart 1971, s. 5.

203 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, s. 41-42.

muhasarasına kadar halife ile Celaleddin arasındaki ilişkiler iyi değildi. Bu ilişkinin Harezmşahlar Devleti'nin kuruluşundan beri İran coğrafyası üzerinde halifeler ile olan siyasî rekabetin getirdiği bir arka planı vardı. Halife ile sultan arasındaki anlaşmazlıkta, halk Harizmşah Tekiş ve Muhammed'in soygunlarından dolayı onlardan nefret ediyorsa da Bağdat'taki halifenin ölçüsüz taleplerinden dolayı ona da teveccüh etmiyorlardı. Halife Nasır (1180-1225) döneminde iyice artan bu anlaşmazlıkta Halife büyük bir ihtimalle Harezmlilerle mücadelenin etkisi altında "dünya ve Adem'in torunları üzerindeki hâkimiyeti" Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyaseddin'e vermiştir. Bunun karşılığında Harizmşah Muhammed de kendi ülkesinde halife olarak Hz. Ali'nin torunlarından birini ilan etmiş ancak bir akis uyandırmamıştır[204]. Kısaca Büyük Selçukluların bıraktığı boşluğu her ikisi de dolduramamıştır.

Ancak yukarıda zikrettiğimiz gibi Celaleddin'in Ahlat'ı alması ile ilişkilerin seyri değişmiştir. Halife sultana saltanat hilatı gönderirken sultan da hâkim olduğu bölgelerde halifeye dua edilmesine müsaade etmiştir. İlişkilerin bu şekilde düzelmesi Moğolların halifeye olan bakışlarını değiştiren ilk olay olmuştur. Daha sonra Harezmli komutanlardan Berke ve Güçlü Hanların halifeye sığınması ile halifenin onları koruma altına alması ve Selçuklu-Harezmli mücadelelerinde halifenin Harezmliler lehine aracılık yapması Moğolların Abbasî Halifeliği hakkındaki düşüncelerinin netleşmesine katkıda bulunacaktır. Zira 1248 yılında Kıbrıs'a St. Louis'in nezdine giden Moğol elçileri Hristiyanlığın kendi aralarında yayıldığından bahsettikten sonra "*şimdi ise Bağdad'a Harezmlilerin Hz. İsa'ya hakaret ettiklerinin intikamını almak için gittiklerini*"[205] bildirmeleri, halife ile Harezmlilerin ilişkilerinin bu seyri ile alakalı olmalıdır.

Suriye ve Filistin'deki Harezmlilerin bir kısmı ise, Eyyubî Devleti ve onların devamı olan Mısır Memlûkleri'nin hizmetine girerek

204 V. V. Barthold, "Halife ve Sultan", *İslam'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006, s. 60-61, 64-65.

205 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 615; Elçigiday'ın 1248 yılında Latinlerle mektuplaşmaları hakkında Bkz. Grosset, s. 333. Batı Hristiyanlarının Moğollar ile olan ilişkilerinin geniş bir değerlendirmesi için Bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri III*, s. 218-249.

bu devletlerin düzenli orduları içerisindeki yerlerini almışlar ve onlardan ayrı bir Memlûk sınıfı teşkil edilmiştir[206]. Bu dönemde İslam âleminde âdeta son sığınak noktasını teşkil eden Mısır'a sığınan önemli Harezmli komutanlar arasında, *Hüsameddin Berke Han, Melik İhtiyar, Melik Seyfeddin Sadık Han, Nasıreddin Güçlü Han, Atlas Han ve Nasıreddin Kaymerî* gibi daha önceleri Harezmli Devleti'nde ve ordusunda önemli görevler almış olan komutanlar bulunmakta idi[207]. Memlûk-İlhanlı mücadelesinde, Memlûklere sığınan ve önemli mevkilere gelen bu Harezmlilerin tesirini de göz ardı etmemek gerekir[208].

206 Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s. 5-6.

207 Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 342-343; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 34. 70 nd.; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s.5.

208 Celaleddin ile birlikte Kafkasya ve Anadolu'ya gelen Harezmli Türklerin Yakın Doğu ve Anadolu'daki kalıntıları ve rolleri hakkında daha geniş bir değerlendirme için Bkz. Muammer Gül, "Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki rolleri ve tesirleri", *Belleten*, C. LXX, S. 257, Nisan 2006, s. 95-118.

II- MOĞOLLARIN KAFKASYA'YI İSTİLASI

İslam âleminde Cengiz Han'ın önünde durabilecek tek kuvvet nazarı ile bakılan Harezmşahlılar Devleti, sayıca üstün olmalarına rağmen, gerek yanlış strateji ve taktik gerekse kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan dolayı, Eylül 1219'da başlayan mücadelede 1220 yılı baharında, Cengiz Han'ın Maveraünnehr'i tamamen hâkimiyeti altına alarak asayişi sağlaması ile büyük ölçüde dağılmış ve böylece sadece Harezmşahların değil aynı zamanda bütün Yakın Doğu'nun kaderi belli olmuştur. Maveraünnehr'deki durum Harezm bölgesinde de yaşandı ancak Harezmli şehzadelerden Celaleddin, Moğolların gözetimi altındaki Horasan'dan çok başarılı bir çıkış ile kurtulabilmişti. Moğolların takibi altında Gazne'ye gelen Celaleddin, Pervan yakınlarında Moğolları yendi. Celaleddin'i takip eden Cengiz Han, Gazne'ye geldiği zaman Celaleddin şehri terk etmişti. Ancak Hint sahilindeki kesin muharebeyi başarılı bir mücadeleye rağmen Moğol ordusu kazandı. Celaleddin'in yedi-sekiz yaşındaki oğlunun esir edilerek öldürülmesi üzerine Moğolların eline geçmemesi için annesi, eşi ve yakınlarını nehre attırarak kendisi at üzerinde 4000 civarında süvarisi ile Hindistan'a çekildi (1221). Cengiz Han, Sind'i geçerek Celaleddin'i takipten vazgeçmiştir. Celaleddin'in Moğollar karşısındaki zaferleri Horasan ve Maveraünnehr'de Moğol hâkimiyetini sarsmasına rağmen bu bölgelerdeki isyanlar da sonuç itibariyle bastırılmış ve daha sonra Maveraünnehr ve Harezm'in yeniden imarına başlanmıştır.

Celaleddin Hindistan'da geçirdiği üç yıl boyunca yerli Hintlilerden ve buradaki Türklerin yanında dağılmış olan kendi emirlerinden de bir kısmı gelip kendisine katıldılar. Bundan dolayı

Celaleddin'in Hindistan'daki faaliyetleri "*güçlenme ve toparlanma devri*" olarak adlandırılabilir[209]. Moğollar bu dönemde henüz İran'ı istila etmedikleri için burada Celaleddin'in kardeşi Gıyaseddin ile devletin eski tabileri hüküm sürmekte idiler. Celaleddin, İran'a döndükten sonra önce kardeşini itaatine aldı ve arkasından sultanlığını ilan ederek 1225 yılında Tebriz'e girdi. Burayı başkent yaptıktan ve Azerbaycan ile Arran'ı ilhak ettikten sonra Gürcistan üzerine 1225 ve 1226 başlarında seferler düzenleyerek bölgeyi hâkimiyeti altına aldı[210]. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Celaleddin, Kafkasya'da hâkimiyetini tesis ettikten sonra Anadolu'ya gözünü dikmiş ve bunun ilk işaretini de Ahlat'ı alarak tahrip etmesi ve Fırat boylarına kadar uzanan yağmalarda bulunması ile göstermiştir. Onun bu hareketleri Anadolu'da Selçuklu, Eyyubî ve Artuklular nazarında güvensizlik yaratmış ve nihayet I. Alaaddin Keykubad karşısında 1230 Yassıçemen yenilgisi ile bütün kuvvet ve kudretini kaybetmiştir.

Moğol istilasının Yakın Doğu'daki yönünü ve seyrini takip edebilmek için Celaleddin Harezmşah'ı takip etmek yeterince kâfi gelmektedir. Zira Moğollara karşı kazandığı başarılar ile Harezm, Maveraünnehr, Horasan ve bütün İran'da Moğol hâkimiyetini sarsabilecek tek sembol haline gelmişti.

Sultan Celaleddin'in Hindistan'dan ayrılmasından sonra Moğollarla ilk karşılaşması Cengiz Han'ın öldüğü 1227 yılına rastlamaktadır. Celaleddin, Gence emirinin Batınîler tarafından öldürülmesi hadisesinden ve onların Moğollar ile iş birliği yapabilecekleri endişesi ile İsmailîlere ait Alamut ve Kumis bölgesinde yağmalar yaptıktan sonra Damagan civarında Moğollar ile karşılaştı. Sultan, yapılan savaşta Moğollara karşı zaman zaman galip gelmesine rağmen, Rey yakınlarındaki nihaî savaşta galip gelebilecekken kardeşi Gıyaseddin'in kendisine bağlı askerleri ile ayrılması onu zayıflatmış ve yenilen Celaleddin çekilmek zorunda

209 Taneri, *Celalu'd-Din Harizmşah ve Zamanı*, s. 32-33.

210 İbnü'l Esir, *El-Kamil*, C.12, s. 422-423; İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 6; s. 257. İbn Tagribirdi, Celaleddin'in zuhurunu 621/1221 yılı hadiseleri arasında zikreder.

kalmıştır. Ancak Celaleddin daha sonra dönerek Moğol kuşatmasındaki İsfahan'ı kurtardığı gibi Moğolları Rey bölgesinden uzaklaştırarak Azerbaycan'a geri dönmüştür (1228)[211]. Bu savaşların sonucunda Moğollar galip gelmelerine rağmen önemli kayıplar verdiklerinden gerektiği gibi faydalanamamışlardı. Celaleddin onları Amu Derya'ya kadar takip ettirmiş ancak o da Moğolların Harezm ve Maveraünnehr'deki hâkimiyetlerini sarsacak bir hareket yapamamıştı[212]. Bu savaştan sonra faaliyetlerini Anadolu'ya yoğunlaştıran Celaleddin, Moğollar tarafından sürekli takip altında tutulurken Moğolların batıya doğru ilerleyişi de Celaleddin'in batıya çekilmesine paralel olarak, bu sırada Irak-ı Acem'e kadar ilerlemelerinden anlaşıldığı gibi, devam ediyordu.

Gerçekten Celaleddin Tebriz'de iken Moğolların Irak-ı Acem'de kışladıklarını ve Azerbaycan'a saldıracaklarını düşündüren istihbarat almıştı. Bundan dolayı burayı hemen terk ederek Mugan'a hareket etti. Yassıçemen yenilgisinden sonra dağılmış olan ve kış mevsiminden dolayı iktalarına dönmüş askerlerini Mugan'da yeniden toplamaya çalıştı. Oradan Ermeni bölgesine gelen Sultan, Moğollardan 700 kişilik bir süvari birliğinin Zencan Ovası'nda olduğunu haber aldı ve tekrar Mugan'a gitti ancak orada ordusunun toparlanamadığını gördü. Yanındaki bin kişilik hassa birliği ile Mugan yakınlarında Moğolların ani hücumuna uğradı ve yenildi. Mugan'dan Türkmenlerin desteğini alabilmek amacı ile Aran bölgesine ulaştı. Moğolların Curmağun Noyan kumandasındaki otuz kırk bin kişilik bir ordu ile ilerlediklerini haber aldığında önce Gence'ye oradan da Ahlat'a giderek Meyyâfârikîn, Amid ve Mardin hâkimlerinden yardım istedi ancak güven vermediği için olumlu cevap alamadı[213]. Oradan Aras-Eleşgirt-Malazgirt-Hani yoluyla Diyarbekir'e gitti. Şehir yakınlarındaki ordugâhı Bargiri-Ahlat yolu ile gelen Moğolların ani baskınına uğradı. Burada canını kurtaran sultan, Meyyâfârikîn bölgesinde

211 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 432-438-439-440; Taneri, *Celalu'd-Din Harizmşah ve Zamanı*, s. 73-75.

212 Taneri, *Celalu'd-Din Harizmşah ve Zamanı*, s.76.

213 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 371; Taneri, *Celalu'd-Din Harizmşah ve Zamanı*, s. 76-78.

hayatını kaybetti[214]. Moğol öncü kuvvetlerinin önünde bile duramayan sultanın bu durumunu bilen Curmağun onu takip için sadece Taymas komutasında bir birlik ile sultanın etrafındaki son halkayı da bu şekilde dağıtmıştı[215]. Moğollara karşı yaklaşık on yıllık bir mücadele veren Celaleddin büyük Moğol istilası önünde önemli bir engel teşkil etmiş ve yaklaşık on yıl Batı İran, Azerbaycan ve Anadolu'da Moğol istilasını geciktirmiştir.

Celaleddin'in Hindistan'da üç yıl kaldıktan sonra 1224 yılında İran'a gelmesi ve 1225 yılında Tebriz merkez olmak üzere Harezmşahlar Devleti'ni yeniden tesis etmesi üzerine Ögeday Han (1229-1241) babası zamanında düşünülmüş olan batı seferi için Cengiz Han'ın *Korcu*su Curmağun Noyan'ı 30-40 bin kişilik bir ordu ve bir grup emir ile 1229 yılında İran'a göndermişti[216]. Bu sırada Moğolların Celaleddin'e karşı İsmailîlerin verdiği istihbarat ve teşvikle bu harekete giriştikleri de zikredilmiştir[217]. Dört tümenden meydana gelen Curmağun Noyan komutasındaki bu Moğol ordusu, geri dönmemek üzere yola çıktığı için, *teme çerisi* olarak adlandırılmakta idi[218]. Curmağun Noyan idaresindeki Moğol ordusunun İran'ı geçerek Azerbaycan'a hareketinden önce yukarıda zikrettiğimiz gibi Celaleddin Harezmşah yanlış politikalarının sonucunu Yassıçemen'de hem gücünü hem de itibarını kaybetmişti. Celaleddin, Curmağun Noyan'ın öncü kuvvetleri karşısında Tebriz'i terk ederken bu

214 Ebü'l Ferec, *Muhtasar*, s.430-431; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, II, s. 529-530; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 372-377; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye* I, s. 394; İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, C.12, s. 461 vd.; Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 224; İbn Vasıl, *Müferric al Kurub*, s. 321-322; Kiragos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 9-10; İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 6, s. 275-276.

215 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 373.

216 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 187-394; *Moğolların Gizli Tarihi*, s.184 ; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 27-28. Moğolların Gizli Tarihi'ne göre Curmağun Noyan, Cengiz Han tarafından Bağdat halkına ve halife-sultana karşı gönderilmiş daha sonra da Ögeday Han tarafından yardımcı kuvvetler gönderilmiştir. "*Oteget'li Şormahan'ı Bahtat halkına, Halibai-soltan'a karşı göndereceğim.*" Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 184, 191, 195.

217 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 458.

218 Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 29.

sırada Moğol orduları da yaylak ve kışlak hayatı için uygun olan Mugan ve Erran'a yerleşmekteydiler[219].

Moğolların Sunit boyundan olan Curmağun Noyan ile birlikte önemli komutanlar da bu sefere katılmışlardı. Ermeni kaynakları bu komutanların bazılarının Anadolu istilasında da önemli rol oynadıklarını kaydetmektedirler. Aknerli Grigor, Moğolların 1214 yılında ve üç yıl sonra olmak üzere iki defa Kafkasya'yı istila ettiklerini ve üçüncü defa Çarmahan (Curmağun), Benal ve Mular adlı üç reis ile Erran ve Gürcü memleketlerini istila ettiklerini nakletmektedir[220]. Grigor, daha sonra Benal (Banyal) ve Mular'ın öldüğünden bahsettiği 1232 yılındaki bu istilada Kara Buğa adlı bir reisten de bahsedilir[221]. Vardan ise bu ilk seferler için 1220, 1222 ve 1225 tarihlerini vermektedirler[222]. Görüldüğü gibi, Kafkasya'daki Moğol istilası hakkında Ermeni kaynakları farklı tarihler vermektedirler.

Bu önemli dört reisin dışında Curmağun'un genel olarak 110 reisle Mugan'a yerleştiğinden bahseden Aknerli Grigor, bunlar arasında Asutu, Çağatay Noyan, Sunitay Noyan, Küçü Çağatay, bütün askerin başına getirilen Baycu Noyan, Khuttu Noyan, Tuttu Noyan, Oktay (Ögaday) Noyan, Khocay Noyan, Khurumçi Noyan, Khunan Noyan, Tenal Noyan ve Engurek Noyan'ın isimlerini sıralamaktadır[223]. Vardan ise Gürcistan ve Ermenistan'ı zapteden komutanları Çağatay Noyan, Dolada Noyan, Büyük Çarmağan Noyan, Kadağa Noyan, Moğar Noyan, olarak sıralamaktadır[224]. Genceli Kiragos, Çarmağan Noyan'ı başkumandan ve aynı zamanda baş hâkim olarak kaydettikten sonra diğer arkadaşlarını ise Israr Noyan, Gutun Noyan, Tudun Noyan ve Çağatay olarak zikretmektedir. Çamiçyan ise 1232 yılındaki taarruzda Çarmağan

219 Genceli Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 9; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 9-11; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 29.

220 Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 6-7.

221 Aknerli Grigor, *age*, s. 9-10.

222 Müverrih Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 225; Genceli Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 1-2.

223 Aknerli Grigor, *age*, s. 11-12.

224 Müverrih Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 225-226.

ve onun iki büyük komutanı Benal ve Mular Noyan'dan sonra gelen on beş kumandanı Kadağan, Çağatay, Duğada, Sonita, Çola, Asutu, Baçu, Dudu, Huttu, Asar yahut Aslan, Okoda, Hoya, Hurumçi, Human ve Karaboğa olarak sıralamaktadır[225].

Şunu hemen belirtmek lazımdır ki, Moğolların Kafkasya'yı istilasını iki safhada izah etmek gerekmektedir. Birinci safha Ermeni kaynakların tarihlerini farklı olarak kaydettikleri Cengiz Han dönemindeki geniş istilalar içerisinde gerçekleşmiştir. Moğol istilası hakkında en geniş bilgileri veren ve sonraki yazarların kaynağını teşkil eden İbnü'l-Esîr, Aran, Azerbaycan, Gürcistan ve genel olarak Kafkasya'daki ilk Moğol istilasını 1220 yılı sonlarında ve 1221 yılından itibaren başlatmaktadır[226]. Bu ilk istiladan sonra Moğol hâkimiyetinin ağırlık merkezi Harezm, Maveraünnehr ve Horasan'a kaydığı için Kafkasya'daki Moğol hâkimiyeti kalıcı olmamıştır. Bu hat üzerindeki devletlere ve siyasî teşekküllere karşı, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad'ın Moğollarla olan ilişkilerinde olduğu gibi, görünüşte bir üstünlük sağlanmıştır. Ancak Celaleddin, Hindistan'dan İran'a gelerek güçlü bir şekilde yeniden ortaya çıkması ve İran'da hâkimiyetini önemli oranda tesis ettikten sonra Azerbaycan, Gürcistan ve Ermeniler üzerinde hâkimiyetini kabul ettirerek Tebriz merkez olmak üzere devletini yeniden ihya etmesi ile Moğolların hâkimiyeti açısından bir tehdit oluşturmaya devam ediyordu. Celaleddin'in Moğolların istila ettiği bütün Harezm, Maveraünnehr, Horasan ve İran'da âdeta bir umut haline gelmesi onun Moğolların gündeminin ilk sırasına yerleşmesine sebep olmuş, bu da Moğol istilasının bu defa daha kalıcı ve nihaî olmak üzere Celaleddin üzerine yani ikinci kez Kafkasya üzerine yönelmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı Kafkasya'daki Moğol istilasını Celaleddin'den önceki ve sonraki olmak üzere ikiye ayırmak daha doğru olur.

Bütün batı bölgelerinin fethine gönderilen Curmağun Noyan'ın emrindeki Moğollar, 1230 yılında Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden

225 Müverrih Vardan, "agm", s. 225 2 nd.; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, s. 211-212.

226 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 333-338, 341-344.

Meraga'yı ele geçirerek buraya bir şahne tayin etmişlerdir. Gürcü ve Ermeni prensleri de artık isteyerek ya da istemeyerek Moğollara vergi ödeyen vasal statüler elde etmişlerdir[227]. Celaleddin'in Diyarbekir önlerinde yenilmesi ve arkasından ölümü ile yeni bir dönem başlıyordu. Sultanın ölümü ile Moğolların Azerbaycan ve çevresindeki hâkimiyeti kalıcı bir hale geliyor ve artık şehirler bir bir Moğollara aman ile teslim oluyorlardı[228].

227 Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s.13.

228 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 440-465; İbn Vasıl, *Müferric al Kurub*, s. 320, 329: D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 201.

III- MOĞOLLARIN ANADOLU'YU İSTİLASI VE TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NIN İLHANLI DEVLETİ'NİN HÂKİMİYETİNE GİRMESİ

Kafkasya'da yerleşen Moğollar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu da istila etmeye başladılar[229]. Diyarbekir ve el-Cezire bölgesine giren Moğollar bu bölgede yaptıkları zulümler ile büyük korku ve kargaşalık yarattılar. Moğollar ilk olarak 1221 yılı Nisan ayında Meraga'dan sonra Erbil önlerine gelmişlerdir. Ancak bir keşif seferi niteliğinde olduğu anlaşılan bu saldırı Erbil hükümdarı Muzaffereddin Gökböri ve halifenin almaya çalıştıkları birtakım tedbirler sonucunda Moğolların çekilmesi ile sonuçlanmıştır[230].

1227 yılında Cengiz Han'ın ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Ögeday Han tarafından, istilaların kapsamı genişletilerek devam ettirildi. Moğolların bir kolu Erzurum-Sivas bölgelerine kadar istilaları gerçekleştirirken diğer bir kolu bilhassa Diyarbekir, Meyâfârikîn, Erzen, Bitlis, Erciş, Ahlat, Mardin, Nusaybin, Habur bölgelerini istila ederek yağmaladılar. Moğollardan bir grup ise, 1231 sonbaharında Erbil ve Dakuka'ya kadar olan bölgeleri istila etmişler ve nihayet Erbil Emiri Muzaffereddin Gökböri'nin Musul Emiri Bedreddin Lülü ve Abbasî halifesinden aldığı kuvvetlerle bir hazırlık yaptığını anlayınca bölgeden çekilmişlerdir[231]. Böylece

229 İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 6, s. 278; Genceli Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi*,s. 31-34.

230 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. 12, s. 336-337.

231 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C.12, s. 460-465; İbn Vasıl, *Müferric al Kurub*, s. 325-328; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, I, s. 420-421; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 179; Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İÜEF Umumi Türk Tarih Kürsüsü, İstanbul 1970, s. 269.

Celaleddin'in ölümü ile Kafkasya'da Moğol hâkimiyeti tam manası ile yerleşirken Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyi de doğrudan Moğol istila alanı içerisine girmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da 1231 yılında meydana gelen bu ilk Moğol akını büyük bir tahribat meydana getirdiğinden Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad ve oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından siyasî birliğin sağlanması amacı ile Ahlat'tan Harput ve Hısn Keyfa'ya kadar olan yerler ele geçirilmiştir[232].

Azerbaycan ve Gürcistan'a hâkim olan Moğollar, Anadolu hudutlarında Celaleddin'i takip amacıyla yaptıkları bu ilk tecavüzden sonra beklemekte idiler. Moğolların Anadolu için bu ihtiyatlı müdahalelerinde Türkiye Selçukluları'nın takip ettiği Moğol siyaseti etkili olduğu gibi "Uluğ" Keykubad'ın devlete kazandırdığı itibar ile Moğolların bu sırada Kıpçak ili ve Orta Avrupa'ya doğru yoğunlaşan istilalarını[233] göz önünde tutmak lazımdır. Celaleddin'in ölümünden sonra Türkiye Selçukluları, Eyyubî melikliklerı ve Abbasî Halifeliğinin Harezmlilere sığınma imkânı vermeleri ve onları hizmetlerine alarak faydalanmaları Moğolların Yakın Doğu'daki bu Müslüman devletlere olan bakışının değişmesinde etkili olduğunu ve müdahale için bir bahane ve gerekçe teşkil ettiğini birinci bölümde zikretmiştik. Türkiye Selçukluları için de geçerli olan bu durum bilhassa Babaîlerin çıkardığı isyanın bastırılmasında çekilen güçlük ve bu isyandan dolayı Erzurum'daki kuvvetlerin çekilmesi, Moğolların Anadolu'ya müdahalesi için cesaret verici olmuş ve uygun bir ortam da yaratmıştır. 1241 yılında Curmağun Noyan'ın yerine atanan Baycu Noyan, Ermeni ve Gürcü kuvvetlerin de katılması ile oluşturulan bir Moğol ordusu ile, 1242 sonbaharında Erzurum'u işgal ve tahrip etmiştir[234].

Erzurum'un tahribi Moğollar için ümit verici bir tecrübe olmuş ve kışın bastırması ile Moğollar kışlakları olan Mugan'a

232 Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.180-181.

233 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 429.

234 Aynî, *Ikd al-Cuman*, I, s. 118; Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 228; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 15; Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 46 vd.; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iye*, I, s. 62-63; Ebü'l Ferec, *Muhtasar*, s. 440; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183; Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 429-430.

çekilmişlerdir. Türkiye Selçukluları, Eyyubî melikleri başta olmak üzere Mardin Artukluları, Kilikya Ermenileri, Trabzon ve İznik Rum Devleti'ne yardım için müracaat ederken, Harezmliler de Harput'un kendilerine ikta olarak verilmesi vaadi ile davet edilmiş ancak fiilî olarak sadece sadık vasal Halep Eyyubîleri 2000 kişilik bir kuvvet göndermiştir[235]. Selçuklu ordusu Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kumandasında Erzincan yakınlarında Kösedağ mevkiinde Baycu kumandasında olmak üzere Moğol, Gürcü ve Ermenilerden meydana gelen Moğol ordusu ile karşılaşmıştır. I. Alaaddin Keykubad aynı mevkideki Yassıçemen'de Celaleddin'i mağlup etmişti. Ancak bu defa Moğollar karşısında Selçuklu ordusu hemen dağıldı ve sultan kaçtı (1243)[236]. Moğollar kısa bir şaşkınlığı müteakip savaş meydanından büyük bir ganimetle çıktı, sonra da Kayseri'yi kuşatıp direnen şehri içeriden alınan yardımla ele geçirdi. Burada büyük bir tahribat ve katliam yapan Moğol ordusu dönüşte Erzincan'ı da aynı şekilde yağmaladı. İstilanın tesiri Ahlat, Diyarbekir, Malatya, Meyyâfârikîn, Urfa ve hatta Halep kapılarına kadar dayanmıştır[237].

Baycu Noyan, Mugan'a dönerken Erzurum'da ona yetişen Türkiye Selçuklu Veziri Mühezzibuddin Ali onunla beraber Mugan'a gitmiş ve yıllık belli bir vergi vermek ve toprak kaybetmemek üzere Moğollar ile barış yapmış, daha sonra gönderilen bir elçilik heyeti ile bu barış Batu Han tarafından da tasdik edilmiştir[238].

235 Aynî, *Ikd al-Cuman*, I, s. 119-120; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.431 vd.

236 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 35; Aynî, *Ikd al-Cuman*, I, s. 120; Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 228; Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 48-50; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 16-17; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, s. 64 vd; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 431 vd.; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, s. 217.

237 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, s. 64-73 vd; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 25, 35; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 436-433; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 183.

238 Aynî, *Ikd al-Cuman*, I, s. 120 vd; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, s. 75-78; Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, AÜDTCFY, Ankara 1970. s. 35; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 443 vd; İran, Kafkasya, Anadolu ve Irak'ta faaliyette bulunan Moğol emirleri İlhanlı devleti henüz kurulmadığı için bu sırada İl-Han olan Batu Han'a bağlı idiler. Bkz. Bahaeddin Ögel, "Alaaddin Keykubad Çağında Batı İran'da Çormahan Noyan'ın Durumu ve Statüsü", *Selçuk Dergisi*, S. 3, Haziran 1988, s. 16.

Türkiye Selçukluları bu barış ortamı ile yeniden toparlanma çabası içerisine girmesine rağmen artık devlet Moğolların kontrolü altına girmişti. İlk bakışta ağır şartlar ihtiva etmediği zannedilen barış şartları Anadolu'ya gönderilen Moğol askerlerinin Selçuklu idarecilerini baskı altında tutması, ağır tahribat ve yağmalarda bulunması Türkiye'nin siyasî yapısı kadar sosyoekonomik yapısını da altüst etmiştir[239]. Bu arada Türkiye Selçukluları'na bağlı Ermeni kralı ile Trabzon Devleti gibi devletler tabiiyetten çıkarak Moğollara tabi olmuşlardır[240]. Bir taraftan devlet adamları arasındaki rekabet diğer taraftan hanedan üyeleri II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıçarslan arasındaki rekabet Anadolu'yu siyasî yönden sarsarak Moğollara daha bağımlı hale getiriyordu. Ayrıca Moğollar Kösedağ Savaşı'ndan ve barıştan hemen sonra bir süre Anadolu'yu kendi haline bırakmışlarsa da yeniden Diyarbekir ve Meyyâfârikîn bölgesine girerek Cezire, Resulayn, Suruç, Harran ve Urfa bölgesine kadar uzanarak istilalarda yağma ve katliamlara girişmişler, kervanları soymuş tüccarları katledip mallarını yağma ederek Ahlat'a dönmüşlerdir[241].

Mugan'da kışlayan Baycu'nun Anadolu'yu ikinci istilası, Türkiye Selçuklu Devleti'nden aşırı taleplerde bulunması[242] ile ilgili

239 Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 38

240 Moğol istilası ve daha sonra Moğolların Yakın Doğu'daki şubesi olan İlhanlı Devleti'nin kurulması ile Türkiye Selçukluları da Yakın Doğu'daki diğer devletler gibi onların hâkimiyeti altına girmesine rağmen o zamanki istiklal alameti olan kendi adlarına sikke kestirme hususunda diğer metbu devletlerden ayrı olarak Gazan Han dönemine kadar kendi adlarına sikke kestirmeye devam etmişlerdir. Halbuki devrin âdeti gereği metbu olan devlet tabi olduğu devletin hükümdarının ismini parasına yazdırmak yani onun ile müşterek olarak sikke kestirmek zorunda idi. Oysa Türkiye Selçuklu sultanları ancak devletin dağılma dönemi olan 1296 yılından itibaren İlhanlılar ile müşterek ve ayrı ayrı olmak üzere sikkeler kestirmeye başlamışlardır. Bkz. Mehmet Çayırdağ, "Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 48, Haziran 1987, s. 186-190; Gündegül Parlar, *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figuratif Ögeler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 21.

241 Aynî, *Ikd al-Cuman*, I, s. 69; İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 7, s. 25; Genceli Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 59; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183; Cahen, "The Turks ın Iran and Anatolia Before The Mongol Invasion", s. 691-692.

242 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye, II*, s. 142; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 29.

olmakla birlikte bunun asıl sebebi Mengu Kaan (1251-1260)'ın bir türlü düzenin kurulamadığı[243] İran ve bütün batı bölgelerinin idaresini kardeşi Hülagu'ya İlhan unvanı ile vermesidir. Bu aynı zamanda Moğol İmparatorluğu'nun Yakın Doğu şubesi olan *İlhanlı Devleti'nin kuruluşu* demekti (1256). İlhanlı Devleti'nin İran'da kurulması Anadolu'daki Moğol baskı ve tazyikini artırırken İlhanlıların Memlûkler ile olan mücadelesi Anadolu'nun İlhanlılar için vazgeçilmez olduğunu da ortaya koyuyordu. Böylece batıya gelen Hülagu kışlak olarak Mugan'ı seçince Baycu oradan ayrılarak Anadolu'ya gitmeye mecbur oldu. Aynî, bu seferde birinci bölümde zikrettiğimiz Bicar ailesinin büyüğü Hüsameddin Bicar'ın (Bicar-ı Rumî) rolünün olduğunu zikrederken[244] Vardan ve Genceli Kirakos, bu seferi, Hülagu 1255 yılında İran, Suriye, Ermenistan, Gürcistan ülkelerine geldikten sonra buradaki komutanları Rum'a gönderdi[245] şeklinde izah etmektedir. Bunlardan hangileri esas alınırsa alınsın Baycu 1256 yılında Sultan II. İzzeddin Keykavus'a haber göndererek Anadolu'ya hareketini anlattıktan sonra kendisine bir yaylak ve kışlak tespit edilmesini isteyip[246] yol boyunca Erzurum'dan Aksaray'a kadar olan şehir ve kasabaları tahrip etmiştir.

Baycu Noyan'ın Kösedağ Savaşı'ndan on üç yıl sonra Anadolu'ya bu ikinci gelişi, daha öncekilerden farklı olarak, akın veya istila için değil, sivil ve askerî ağırlıkları ile Anadolu'ya yerleşmek için olmasına rağmen[247] her Moğol istilasında olduğu gibi tam bir yağma hüviyetine bürünmüştür. Sultan II. İzzeddin Keykavus ve devlet adamları kısa bir kararsızlıktan sonra Moğollara karşı savaş kararı alarak hazırlıklara başladılar. 1256 yılında Aksaray yakınlarında Sultan Hanı mevkiinde yapılan savaşta Selçuklu ordusu

243 Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 60 vd.

244 Aynî, *Ikd al-Cuman*, I, s. 153

245 Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 230-231; Genceli Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 80-81; Aknerli bu olayı 1257 yılı olayları içinde anlatır; s. 25 vd.

246 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, s. 144 vd; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 3; Genceli Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 81; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 479.

247 Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 66.

mağlup oldu.[248] Öncekilere nazaran daha büyük bir yağmanın yapıldığı bu savaş sonrasında Sultan II İzzeddin Keykavus Konya'dan kaçarken halk şehrin kapılarını kapatarak Moğolları şehre sokmadı. Moğollara dayanan IV. Rükneddin Kılıçarslan ile Türkmenlere dayanan ve Moğollara karşı cihat ilan eden II. İzzeddin Keykavus arasındaki mücadele,[249] Mengü Kaan'ın yarlığı ve Hülagu'nun bunu uygulamaya geçirmesinin sonucu olarak, ülkenin iki sultan arasında taksim edilmesi ile sonuçlandı.[250]

Ancak bütün bunlara rağmen Anadolu'daki Moğol tahribatı devam ediyordu. 1256 yılında Doğu Anadolu bölgesi de böyle bir istiladan nasibini aldı; 1257'de Hülagu Suriye seferine giderken Şehzade Yeşmut komutasındaki Moğol ordusu da Mardin ve Meyyâfârikîn'in zaptına ve arkasından da Suriye üzerine gönderildi[251]. Yaklaşık iki yıl gibi uzun bir süre direnen Eyyubîlerin elindeki Meyyâfârikîn tahrip edilirken, Mardin Artukluları sekiz aydan fazla bir direnişten sonra kendilerini ve şehri kurtaran bir antlaşma ile Moğollara tabi oldular. Bu sırada Moğollar Mardin, Koç-Hisar (Düneyser) ve Erzen bölgelerini yağmaladılar[252].

Hülagu 1258 yılında yanında ileri gelen şehzade ve noyanları Kokin Noyan, İlkan Noyan, Kitbuga Noyan, Kudgan Noyan, Hülecü Noyan, Merkid Noyan ve Gürcü melikinin askerleri ile Bağdat

248 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, s. 148; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 32; Aynî, *Ikd al*-Cuman, I, s. 153.

249 Türkmenlerin annesi bir Türkmen olan Rükneddin'i değil, bütün ahlakî zaaflarına rağmen, annesi bir Grek olan İzzeddin'i desteklemelerinin sebebi IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın Moğollara dayanması idi. II. İzzeddin Keykavus ise, Moğollara karşı olduğu gibi Türkmenlere dayanıyordu. Bkz. İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, s. 146-149; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 31-32; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 480; Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık Popüler İslamın Balkanlardaki Destani Öncüsü*, TTK, Ankara 2002, s. 22.

250 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, s. 151 vd; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 45-46; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 491.

251 İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 7, s. 74; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183-184.

252 Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi" , s. 232; Genceli Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi*, s. 86; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 29; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 184.

üzerine yürüdü[253]. 1258 Şubatında Bağdat'ın tahribi ve Abbasî halifesi ve yakınlarının öldürülmesi[254] ile Abbasî Halifeliği sona ermiş, aralarında Musul Emiri Bedreddin Lülü ile Türkiye Selçukluları'nın kardeş sultanlarının da bulunduğu bölgedeki emirler ve sultanlar, Hülagu'nun dönüşünde Tebriz'de bağlılıklarını sunmuşlardır.[255] Bağdat'ın tahribi ve Abbasî Halifeliği'nin sona ermesi bir taraftan Moğolların Yakın Doğu'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırırken diğer taraftan coğrafî konumundan dolayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Moğolların bölgedeki her hareketinde daima yağma ve tahribata uğramıştır.

Hülagu, 1259 yılında Tebriz'den Suriye seferine çıkarken bu sefer sırasında Güneydoğu Anadolu'daki şehir ve kasabaları ele geçirerek yağmaladı. Harran ve Urfa aman ile teslim olurken, Suruç'ta katliam yapıldı. Hülagu, Malatya, Kal'atü'r-Rum ve Karkısıyye mevkiinde kurduğu köprülerle ordusunu Fırat üzerindeki bu üç noktadan geçirdi. Menbiç bölgesinde büyük katliam yapan Moğol ordusu Hama ve Hıms'ı aman ile teslim aldıktan sonra Halep'te de Bağdat'taki gibi bir katliam yaptı. Şam'a ulaşan Moğol ordusu orayı da aman ile teslim aldı[256]. Bu arada Meyyâfârikîn kuşatması devam ederken bu kuşatmayı bir an önce tamamlamak için çevredeki Moğol tahribatı da devam ediyordu.

253 Aynî, *Ikd al-Cuman*, I, s. 167; Cuveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 586 vd; İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 7, s. 4 9 vd.; Şehabeddin Ahmed b. Abdü'l Vehhab en-Nüveyri, *Nihayetü'l Ereb fi Fünuni'l Edeb*, C. 27, Cüz 17, Tahkik. Said Aşur, Müracaat: M. Mustafa Ziyade - F. Abdülmuti es-Sayyad, Kahire 1985, s. 380; Bağdat seferinin tafsilatı için Bkz. Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 68-79.

254 İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 7, s. 60. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, s. 257-259.

255 Aynî, *Ikd al-Cuman*, I, s. 172-178; Abû'l Farac, II., s. 572, Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 232; Genceli Kirakos, *Moğol İstilası Tarişhi* s. 82-84; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi* s. 28-29; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 45-46; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, s. 257-259.

256 İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 7, s. 74-76; Gorigos Senyörü Hatum, *Gorigos Senyörü Hatum Vekayinamesi (1076-1307)*, Türkçeye Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1946, TTK Ktp. tercüme eserler, s. 17-18; Ebü'l Ferec, *Muhtasar*, s. 486-7; Aynî, *Ikd al-Cuman*, I, s. 240 vd.; Nüveyri, *Nihayetü'l Ereb*, C. 27, s. 388 Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 36; Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 233; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, s. 260.

Ön Asya'da Moğollar için artık bir tek hedef kalmıştı o da Mısır idi. Mısır'ın Moğolların Yakın Doğu'yu istilası sırasındaki konumu oldukça dikkat çekicidir. Her şeyden önce Mısır, Moğol istilasına uğrayan ve uğrayacak yerler için son bir sığınma yeri olduğu gibi, aynı zamanda tek ümit kapısı olarak görünmektedir. Mısır'daki Eyyubî hanedanı arasındaki iç çekişmede, son Eyyubî hükümdarı el-Melikü's-Salih'in 1249'da ölümü ile yerine geçen oğlu el-Melik Muazzam Turanşah da ordunun esasını teşkil eden Memlûk Türkleri tarafından öldürülmesiyle el-Melikü's-Salih'in dul eşi Şeceretü'd-Dürr kısa bir süre de olsa hükümdar olmuştur. Ancak Şeceretü'd-Dürr ile evlenerek idareyi ele alan Aybeğ et-Türkmanî (1250-1257) Memlûkler ile birleşerek yönetimi ele almış ve Mısır'da Memlûkler dönemini başlatmıştır[257].

Hülagu'nun Suriye seferi esnasında Memlûk Sultanı Kutuz idi ve Moğolların önünden kaçan bilhassa Harezmliler, ki sultanın da kendisinin Harezmli olduğunu ifade ettiğini zikretmiştik, gidebilecekleri başka yer olmadığı için Mısır'a sığındıkları gibi şimdi Suriye'nin de istilası ile son Eyyubî hanedanı ve askerleri Mısır'a sığındılar. Şüphesiz Moğollardan kaçarak yurtlarını terk eden ve onları çok iyi tanıyan Harezmli komutanlar Memlûklerin Moğollara karşı savaş kararı almasında etkili olmuşlardı[258]. Bu sırada Mengü Kaan'ın ölümü üzerine Hülagu şarka dönmek zorunda kaldı ve yerine Ketboğa Noyan'ı 10.000 kişilik bir ordu ile Suriye'de bıraktı. Bu esnada Meyyâfârikîn de düşmüş ve Moğollar şehirde katliam yapmışlardı. Memlûk Sultanı Kutuz ile Ketboğa arasında 1260 yılında *Ayn-ı Calut*'ta yapılan ve hem Moğolların hem de Memlûklerin kaderini belirleyen savaşta Moğol ordusu imha edildi ve Ketboğa'nın kafası kesildi[259]. Zaferin kazanılmasında önemli bir başarısı olan Baypars Kahire'ye sultan olarak

257 Kopraman, "Memlûkler", *DGBİT*, C. 6, s. 444-445.

258 Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 86 vd.

259 Aynî, *Ikd al-Cuman*, I, s. 243 vd; İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 7, s. 79; Ebü'l Ferec, *Muhtasar*, s. 489-490; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 36; Genceli Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi*, s.89; Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 234; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, s. 260-267; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 89-90.

girerken İslam âlemi onun şahsında bir efsanenin doğuşuna da şahit olacaktır[260].

Ayn-ı Calut Savaşı ile önemli bir darbe alan Moğollar (İlhanlılar) hem bunu telafi etmek hem de Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak'ın kuzeyi ve Suriye üzerinde hâkimiyet kurabilmek için, Altınordu ve Çağatay oğullarının rahat bıraktıkları oranda, hemen her yıl Suriye üzerine seferler düzenlemişlerdir. Ancak bu seferlerin ve saldırıların hiçbirinde başarılı olamayan İlhanlılar, Fırat boylarında ve Anadolu'da tutunmaya çalışmışlardır. İlhanlıların bu taarruz politikası zamanla İlhanlı-Memlûk rekabetinin bütün Anadolu'yu kapsamasına sebeb olmuştur. Bu mücadele İlhanlıların batı sınırlarının ileri hatlarının Fırat'ı aşamayacağını gösterecektir. Bu sınırlar aynı zamanda tarih boyunca İran'a hâkim olmuş devletlerin batı sınırlarının ön hatları ile örtüşmektedir[261]. Bütün bu İlhanlı-Memlûk rekabetinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinde cereyan etmesi bölgenin tahrip olmasına sebep olurken[262] bölgenin siyasî, sosyoekonomik, etnik-kabilevî yapısının şekillenmesinde de önemli rol oynayacaktır.

Ayn-ı Calut zaferinden sonra İlhanlı-Memlûk mücadelesi bilhassa Güneydoğu Anadolu ve Suriye üzerinde yoğunlaşırken bu mücadele Moğollar ile aynı cephede bulunan Ermeni prensliğini de içine almıştır. Yeni İlhanlı hükümdar Abaka (1265-1284) Suriye'de tehlikeli olan durumu taarruz ile önlemeye çalıştı ise de Fırat kenarındaki Rahba'da yenildi ve kuşatma altında tutulan Bire bölgesinden çekildi. Abaka'nın emri üzerine İlhanlıların Anadolu'daki kumandanı Samagar Noyan 15.000 kişilik bir ordu ile Pervane'nin kumandasında Suriye'ye yürürken Baycu'nun oğlu Amal'ın 1500 Moğol askeri ile Amik-Antakya bölgesindeki Türkmenleri yağmalaması[263] üzerine Sultan Baypars'ın öncü kuvvetleri

260 İslam kaynaklarının Baypars hakkındaki değerlendirmeleri için Bkz. İnci Koçak, "Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, TTK, Ankara 1991, s. 1101-1116.

261 Spuler, *İran Moğolları*, s. 83-84; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 91.

262 Howorth, *Moğol Tarihi*, C. III, s. 280.

263 Mufaddal b. Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, Neşr. ve Ter. E. Blochet, *Histoire Des Sultans Mamlouks*, C. I, Turnhout/Belgique 1983, s. 545-546.

1271 yılında karşı harekete geçerek Moğolları takip ettiler ve Harran şehrini ele geçirerek buradaki Moğolları katlettiler. 26 Nisan 1272'de bir Moğol birliği tekrar Harran'a girdi, surları kökünden kazdı, binaları tahrip etti, ahalinin çoğunu kaldırıp götürdü ve bu suretle şehir mahvoldu[264].

Orta Çağ İslam dünyasının önemli bir bilim ve kültür merkezi olan ve uzun yıllar Diyar-ı Mudar'ın ve son dönemde de Emevîlerin başkenti olan Harran bu istiladan sonra bir daha belini doğrultamamıştır. 1275'te Bire üzerine gönderilen bir İlhanlı-Selçuklu ordusu da başarısızlığa uğratılırken,[265] 1277 yılında Moğolları Elbistan Savaşı'nda bir kez daha bozguna uğratan Sultan Baypars, Kayseri'ye gelerek tahta törenle oturmuştur[266]. Ancak Moğollar Baypars'ın bu Anadolu hareketinde Selçukluların ve Anadolu Türkmenleri'nin tahrik ve davetini anlayınca Elbistan'da büyük bir Türkmen katliamı yaptılar. Bundan daha önemlisi ise bu hadise Vezir Muinuddin Pervane'nin sonu olurken, İlhanlıların Türkiye Selçukluları'na karşı politikasında da köklü bir değişiklik meydana getirdi.[267] Böylece İlhanlılar artık Anadolu'yu doğrudan idare etmeye başlamışlardır[268].

Bu İlhanlı-Memlûk rekabetinde açık olarak görülen şey şudur; *karşılıklı olarak tabii ve jeopolitik sınırları aşan taarruzlar aynı başarısızlıklarla sonuçlanıyor ve 1260 sınırı kesin olarak yerleşiyordu.* İlhanlıların her yıl tekrarlanan saldırıları başarısızlıkla sonuçlanırken Fırat boylarında Memlûklerin ağırlığı giderek

264 İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 7, s. 155-156; Aynî, *Ikd al*-Cuman, C. 2, s. 92-93; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s. 5, 18; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 575; Howorth, s. 254-255; Kaymaz, *Pervane*, s. 131.

265 İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s. 58-60.

266 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, II, s. 186 vd.; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 87-89; İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 7, s. 173; Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 136/38; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, s. 295.

267 Türkiye Selçukluları ile İlhanlılar arasındaki ilişkilerin genel bir seyri için Bkz. İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 290 vd.

268 İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 7, s. 167-168; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 558 vd.; Spuler, *İran Moğolları*, s. 549 vd.; Howorth, *Moğol Tarihi*, s. 272-273, 266.

artmaktaydı. Zira bir Moğol ordusu 1281'de yine Memlûkler karşısında bozguna uğramıştı[269]. Memlûk-İlhanlı rekabetinde Memlûklerin kuzey sınırlarının güvenliği açısından önemli jeopolitik bir konuma sahip olan Kal'atü'r-Rum üzerindeki Memlûk baskısı ve şehrin 1292'de Memlûkler tarafından alınarak kuzeyin askerî bir üssü haline getirilmesi[270], İlhanlıların Fırat'ın ötesinde tutunmalarının artık giderek zorlaştığını ve buna paralel olarak Memlûklerin kuzey sınırlarının Zengîlerin ve Eyyubîlerin tarihî sınırlarına ulaştığı ve bu şekli ile daha da sağlamlaştığı görülecektir. Zira Musul'da kurulan Zengîler merkezlerini Kuzey Suriye'ye nakletmeleri ile birlikte Güneydoğu Anadolu'da bir kısım şehirleri hâkimiyetlerine alarak Fırat'a dayanmışlardı. Zengîlerin içinden çıkan ve her yönüyle onların bir devamı olan Eyyubîler de kuzeyde bu sınırlara dayanmışlar ve Türkiye Selçukluları ile, bu hat üzerinde gerginleşen ilişkiler yaşamışlardı. Aynı şekilde Eyyubî Devleti'nin içinden çıkan Mısır Memlûkleri de 1250 yılında kurulduktan on yıl sonra Ayn-ı Calut Savaşı'nı müteakip içte ve dışta istikrara kavuşunca her yıl tekrarlanan Moğol saldırılarını kırmışlar ve Fırat üzerinde kontrolü sağlayarak bu tarihî ve tabiî hattı siyasî sınırları haline getirip devraldıkları Anadolu politikasının ön hatlarına ulaşmışlardır. Nasıl İran merkezli devletler tarih boyunca bu hattı aşamamışlarsa Mısır merkezli devletler de İlk Çağlardan beri bu hattı aşamamışlardır[271].

Bunu çok iyi gören İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküdar (1282-1284), Mısır nüfuzunun kaldırılması veya sadece sınırlandırılmasında başarılı olamadıkları için genel bir politika değişikliğinin temelini ve meşruiyetini oluşturacak bir siyasî tavırla İslamiyeti kabul ederek Memlûklere zeytin dalı uzatmış ancak iki ülke arasındaki soğukluk giderilememiştir[272]. Zira İlhan Ahmed ile Sultan

269 Gorigos Senyörü Hatum, *Vekayiname*, s. 18, Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 2, s. 101-102; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 39.

270 Muammer Gül, "Mısır Memlûklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlûk İzleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 2, Temmuz 2002 Elazığ, s. 362.

271 Muammer Gül, "Güneydoğu ve Milli Bütünlüğümüzün Coğrafî-Tarihî Temelleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, Mart 2000, S. 46, s. 196-199.

272 Spuler, *İran Moğolları*, s. 89-90.

Kalavun (1279-1290) arasındaki siyasî temaslar devam ederken Kalavun, Gerger ve Diyarbekir bölgelerini istila ederek Kâhta Kalesi'ni ele geçirmiştir[273]. Belki de bu başarısız politikanın İlhanlı iç politikasındaki yansıması olarak yeni İlhanlı hükümdarı Argun (1284-1291) Hristiyan dünyası ile iş birliği için 1285 yılında bir elçilik heyetini Papa IV. Honarius'a hitaben yazılmış bir mektupla Batı'ya gönderiyordu[274]. İlhan Argun, papanın yardımı olmadan Memlûkler karşısında başarılı olamayacağını anladığı için bu ittifak tekliflerini 1287, 1289, 1291 yıllarında tekrarlayacaktır[275]. İlhan Ahmed'in Müslümanlığı İlhanlı dış politikası açısından ne derece siyasî ise, Argun'un Hristiyanlarla iş birliği de o derece siyasî idi. Tek bir amaç vardı o da Mısır Memlûklerini durdurabilmekti.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinde odaklaşan İlhanlı-Memlûk rekabeti Gazan Han (1295-1304) devrinde de devam etmiştir. Gazan ile Baydu arasındaki mücadele Gazan Han'ın ilhan olması ve Baydu'nun öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Baydu'yu desteklemiş olan Uyrat Moğolları Memlûklere sığındıkları zaman sultan tarafından çok iyi karşılanmışlardı[276]. Bu ise, daha Gazan Han'ın hükümdarlığının başlangıcında, ilişkilerin pek düzelmeyeceğinin ilk işaretlerini vermekteydi[277]. Gazan Han, İslamiyeti kabul ettiğini bildirmesine rağmen Memlûk Sultanı el-Melik en-Nasır önce Çukurova bölgesindeki Ermeniler üzerine bir sefer düzenlemiş ve arkasından da Moğolların elindeki Resulayn ve Mardin bölgesini tahrip ettikten sonra Mardin şehrini ele geçirmiştir. İlhanlı hükümdarları artık gerçekten de İslamiyeti içten kabul etseler ve devletin yapılanmasını Gazan

273 Howarth, *Moğol Tarihi*, s. 374.

274 J. A. Boyle, "The Il-Khans of Persia and Princes of Europe", *JAS*, XX/1-2 (196), s. 31-32; Howarth, *Moğol Tarihi*, s. 442-447; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 354.

275 Boyle, "The Il-Khans of Persia and Princes of Europe", s. 32-34; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 355-356.

276 Takiyu'd-Din Ebi'l Abbas Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitab el-Mevâiz ve'l İ'tibâr bi Zikr el-Hıtat ve'l Asâr*, C. 2, Dar-ı Sadr Beyrut, Bulak 1370, s. 22-23; Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 130-131; Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. II, s. 588 vd.

277 Makrizi, *Hıtat*, C. 2, s. 22.

Han'ın yaptığı gibi İslamî esaslara göre yeniden düzenleseler[278] de bu rekabetin bitmesi mümkün değildi. Çünkü Memlûk-İlhanlı rekabeti dinî değil tamamı ile siyasî bir rekabet halinde başlamış ve öyle devam etmiştir.

Hatta şunu söyleyebiliriz ki, İlhanlılar İslamiyeti kabul ettikten sonra bu mücadelenin dinî boyutu ancak yeni ortaya çıkmaya başlamıştır. Her ne kadar Moğollar Abbasîlere ve Memlûklere karşı Hristiyanlar ile temasa geçerek politikalarına böyle bir boyut katmak istemişlerse de, bu fiiliyatta pek gerçekleşmemiştir. Burada İlhanlılar, Türkmen babalarına dayanan ve göçebe karakteri ağır basan heterodoks bir Türk halk Müslümanlığını desteklerken, Memlûkler, Zengî-Eyyubî geleneğinin bir temsilcisi olarak yerleşik şehirli bir Sünnî İslam anlayışını desteklemişlerdir[279].

İlhanlılar, Mısır ile olan ilişkilerinde mevcut gerginliği yumuşatmak istedikleri zaman Sünnî olduklarını beyan ederek Şiî faaliyetlere engel olmaktan çekinmemişlerdir. Yine de, Memlûkler ile olan hasmane ilişkilerin devamında Şiîlik kozunu kullanmanın çok önemli olduğunu biliyorlardı[280]. Bu yüzden bir taraftan Türkmen babalarına dayanan bir politika takip ederken diğer taraftan Şiîliği himaye ederek tercihlerini ondan yana koyuyorlardı. Öyle ki, coğrafî ve kültürel bir arka planı olması ile birlikte, İran'ın Şiî bir coğrafyaya dönüşmesinde İlhanlıların önemli bir katkısı olmuştur. Mücadelenin bu boyutu o kadar belirgin hale gelecektir ki, daha sonraki dönemlerde Osmanlı-Memlûk mücadelesinde

278 Gazan Han, İlhanlıların yeniden yapılanmasında en köklü reformları yapan bir hükümdardı. Gazan Han, malî, idarî ve hukukî sahalarda gerçekleştirdiği reformlarla İlhanlı Devleti'ni bir İslam devleti hüviyetine sokmuştur. Bilhassa Cengiz Han kanunlarını tamamen tadil ve ıslah ederek zamanın ve mekânın şartları mucibince İslamî esaslara göre yeniden düzenlemiş ve bu tarihten sonra İlhanlı Devleti kendisini Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan bağımsız olarak görmüştür. Gazan Han'ın reformları ile İlhanlıların bir Türk-İslam devleti hüviyetine bürünmesi hakkında Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 174-267.

279 Ocak, *Sarı Saltık*, s. 80-83; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, 194; Gül, "İlhanlı-Memlük Rekabetinden Osmanlı-Memlük Rekabetine", s. 848-853.

280 Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*, C. 1, Yay. Haz. Ahmet Fidan, Çev. A. Fidan - H. Menteş, Birleşik Dağıtım, İstanbul 1991, s. 295-296.

gördüğümüz Hicaz bölgesinin bakım ve onarımı meselesinin ilk işaretlerini veren gelişmelerin bu dönemde İlhanlılar ile Memlûkler arasında başladığını söyleyebiliriz[281]. Aslında bu, daha önce de zikrettiğimiz gibi, Yakın Doğu'daki üç önemli güç merkezi arasındaki rekabetten başka bir şey de değildir. İran, Mısır ve Anadolu merkezli bu dengede Anadolu bu dönemde bir boşluğu ifade ettiği için mücadele İran ile Mısır arasında yaşanmıştır[282]. Ayrıca Memlûkler Suriye'de Ayn-ı Calut'tan sonra giderek kalıcı anlamda düzeni sağlamışlar ve Güneydoğu Anadolu'da Fırat'ın ötesinde kazandıkları bu avantajlı durumlarını kaybetmek istememişlerdir. Bundan dolayı da iki devlet arasındaki bu mücadele İlhanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar devam etmiş ve daha sonra Memlûklerin İslam âlemindeki rakipleri olacak olan Osmanlılara ve Safevilere miras olarak kalmıştır.

Gazan Han, barış isteğinin kabul edilmemesi üzerine, 1299 yılında Mısır'a karşı hareket edilmesi emrini verdi. Diyarbekir'de birçok emirler Gazan'ı tazim ile karşılayarak emrine askerî kıtalarını verdiler. Gazan Han, Mardin, Dunayser (Koçhisar) ve Resulayn'daki katliam ve tahribattan sonra Halep'i ve Hıms'ı işgal etti ve 30 Aralık 1299'da Şam'ı teslim aldı[283]. Gazan Han, 1300 yılında Mısır üzerine ikinci seferini düzenledi ancak Mısır ordusunun karşı hareketi bütün Suriye'yi İlhanlıların elinden aldı[284]. Bu seferin İlhanlılar açısından tek kazancı elden çıkmış olan Mardin'in tekrar kazanılmış olması idi[285].

Bu gibi başarısızlıkla sonuçlanan hareketler İlhanlılara bir şeyi öğretmiştir; o da Mısır Memlûkleri ile uzlaşmanın gerekliliğidir.

281 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 297-298; Barthold, "Halife ve Sultan", s. 66 vd.; Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 608-609.

282 Yakın Doğu'daki bu güç mücadeleleri ve İlhanlı-Memlûk mücadelesinin daha genel bir bakışı için bakz: Gül, "İlhanlı-Memlük Rekabetinden Osmanlı-Memlük Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", s. 845-862.

283 Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. II, s. 622-626; Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 159-163.

284 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 145/47-48.

285 Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 167-169; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 219-223; Spuler, *İran Moğolları*, s. 111-112.

Bundan dolayı Gazan Han, Kadı Kemaleddin Musulî'yi uzlaşma için Mısır'a gönderdi. Buna rağmen Gazan Han 1302 yılında Mısır'a karşı yeniden hareket emri verdi. Ordusunda Kutluğşah, Çoban, Mulay gibi emirler bulunuyordu. Gazan'ın ordusu bu defa da bir yenilgi aldı ve Suriye artık kesin olarak kaybediliyordu[286]. Moğolların Fırat boylarındaki bu tür saldırıları bazen geç de olsa Mısır'dan gelen kuvvetlerle engellendi ve Moğollar bu bölgeden atıldı[287]. Ancak Gazan Han'ın 1299 yılında başlayan ve aralıklarla üç kez tekrarlanan bu seferleri askerî yönden bir sonuç vermediyse de Suriye'yi neredeyse bir İlhanlı eyaleti haline getirecek kadar siyasî ve kültürel tesirler meydana getirmiştir. Zira İlhanlıların dinî politikası bu dönemde Suriye'de taraftar bulabilmiştir[288]. Bunu İlhanlı-Memlûk mücadelesinin dinî cephesinden daha kolay gözlemlemek mümkündür. 1312 yılında Olcaytu Han (1304-1316) döneminde Suriye'ye yapılan seferde Rahbe kuşatılmış ve işgal edilmişti ancak İlhanlılar tekrar geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu sefere Diyarbekir'den Emir Sutay da katılmıştır[289].

İlhanlılar için artık Suriye fütuhatı bitmiştir. Zira, her şeyden önce, Suriye'ye giren İlhanlı orduları kolay kolay geri dönemiyorlardı. Bu durum onların en güçlü dönemi olan Gazan Han'ın seferleri için de geçerliydi. İkincisi, doğuda Altınordu Devleti, Memlûkler ile birlikte İlhanlı topraklarını paylaşma konusunda diplomatik faaliyetler içerisinde bulunuyordu[290] Bilhassa bu dönemde Anadolu'da kopan gürültülerin İlhanlı Devleti'nin iç bünyesindeki mücadelelerle tamamlandığı bir tabloda güney cephesindeki bu gelişmeleri normal görmek gerekmektedir. Bütün bunları göz önünde bulunduran İlhanlıların son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han (1317-1335) Memlûkler ile savaş haline kalıcı

286 İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 8, s. 158-159; Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 177-178; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 225; Spuler, *İran Moğolları*, s. 114-116.

287 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 53; İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 8, s. 117-118.

288 Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", s. 26.

289 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 53-54; Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 148/50; Spuler, *İran Moğolları*, s. 127.

290 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 37.

olan bir barış teşebbüsü ile bir son vermiştir[291]. Bu dönemde Anadolu'nun orta ve uç bölgeleri İlhanlı Devleti'ni giderek artan bir şekilde meşgul eden bir bölge olduğu için Doğu ve Güneydoğu Anadolu İlhanlıların son dönemlerinde bu hadiselerin gölgesinde kalmıştır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Pervane hadisesinden sonra, doğrudan Moğolların idaresine geçmesine rağmen daha fazla tahrip olmuştur. Öyle ki, Diyarbekir, Musul ve Tebriz'de fiyatlar yükselmiş Ceziret-i İbn Ömer ve Meyyâfârikîn ise âdeta boşalmıştır[292]. İlhanlı-Memlûk rekabetinin bölge üzerindeki bir etkisi de, İlhanlıların bölgedeki Hristiyanları desteklemelerinin Türkmen, Kürt ve Arap kabileleri ile Hristiyanlar arasında Muş'tan Mardin ve Harput'a kadar olan bölgede çatışmaya sebep olan birtakım huzursuzlukları ortaya çıkarması idi. Bunun yanında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol kabileleri ile Türkmenler arasında da çatışmalar yaşanmakta idi. Bu bölgede önemli bir nüfus ve güce ulaşmış olan Moğol Uyrat kabilesinin, Gazan Han döneminde meydana getirdikleri taşkınlıklarının cezalandırılmasına rağmen, tahribatları önlenemiyordu[293]. Bu bölgedeki Uyratlar, İlhanlı Devleti'nin iç siyasetinde önemli bir mesele haline geldiği gibi İlhanlı-Memlûk ilişkilerinin de önemli bir ayağı haline gelmişlerdir. İlhanlı hâkimiyetinde bazen büyük bazen küçük gruplar halinde Memlûklere ilticalar da devam edecektir[294]. İlhanlı Devleti'nin son hükümdarı Ebu Said Han döneminde devleti sarsan iç çekişme ve 1335 yılında ilhanın evlat bırakmadan ölümü devleti de parçalayarak sona erdirmiştir.

291 Ali Aktan, "Bahri Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hanedanı", *Belleten*, C. LIX, S.226, Aralık 1995, s. 614.

292 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 202.

293 İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 8, s. 60; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 188.

294 Makrizî, *Hıtat*, C. 2, s. 22-23; Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. II, s. 292; Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 38-39, 195; İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, s. 72-76; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 85; P.M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 96.

IV- İLHANLI DEVLETİ'NİN YIKILMASI İLE ORTAYA ÇIKAN SİYASÎ TEŞEKKÜLLER

Sultan Ebu Said'in ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nin siyasî tarihi tamamen bazı hükümdar adayları ile onların mücadelelerinin tarihinden ibaret olmuştur. Bundan dolayı İlhanlı Devleti'nin geleceği her biri farklı bir yönde ilerleyen farklı ülkelere ayrılmış bir seyir içerisinde idi. Daha Gazan Han iktidarının ilk yıllarından itibaren hükümdarlar Moğol feodal şefleri ile mücadele etmek zorunda kalmıştır[295]. Zaten yaklaşık 80 yıl Yakın Doğu coğrafyasına hükmeden İlhanlı Moğolları askerî ve siyasî yönden bu coğrafyadaki Müslüman devletler üzerinde bir hâkimiyet kurmalarına ve hatta bazılarını fiilen ortadan kaldırmalarına rağmen, Mısır Memlûkleri ve Altınordu devletleri ile sürekli bir mücadele içinde olmalarının da etkisi ile, gerçek anlamda bir siyasî birlik oluşturamamışlardır. Bunun böyle olması da bir yönüyle tabiîdir. Zira beşerî bakımdan eski dünyanın çok renkli ve çok zengin olan bu coğrafyasını, üzerinde uzun hâkimiyet dönemleri geçiren büyük merkezî imparatorluklar dahi, öyle yekpare siyasî bir yapı içerisinde tutamamışlardı. Kaldı ki, kısa sayılabilecek bir dönem içinde tamamen farklı ve daha geri beşerî bir iklimden gelen Moğolların bu bölgede hâkimiyet kurabilmeleri ancak onlara benzemeleri ile mümkün olabilirdi. Böyle bir durumda ise, İlhanlı Moğolları'nın İran coğrafyasında Türkleşmesi gibi dikkate değer bir tablo ortaya çıkmıştır. Bu durumu daha

295 Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", s. 24.

açık olarak bilhassa İlhanlılardan sonra ortaya çıkan siyasî teşekküllerde müşahede etmek mümkündür[296].

1335 yılında Ebu Said Han öldüğü zaman erkek evladı yoktu ancak dul eşi Dilşad Hatun hamile idi. Devletin ileri gelen emirleri, Arık Boğa'nın soyundan Arpa Han'ın hükümdar seçilmesinde hemen anlaştılar[297]. Yine de Arpa Han'a muhalefet edenler Dilşad Hatun'un erkek bir evlat dünyaya getirmesine umutlarını bağladılar. Zira Arpa Han her ne kadar Cengiz'in akrabası ise de Uyrat kabilesinin düşmanı idi. Bu sırada Ebu Said'in dayısı Uyrat Ali Paşa (Padişah) bu muhalefet hareketinden istifade etmek istedi ve hükümdarlık için Bağdat'tan getirilen Baycu'nun torunlarından Musa Han üzerinde muhaliflerle anlaştı[298]. İki taraf arasında Sahra-yı Cağatu'da 1336 yılında meydana gelen savaşı Arpa'nın ileri gelen komutanlarının ondan yüz çevirerek Musa Han'a katılmalarında dolayı Ali Paşa kazandı ve Arpa Han yakalanarak katledildi. Hemen sonra Dilşad Hatun da bir kız evlat dünyaya getirince İlhanlı hanedanı ve aynı zamanda ülkeyi toparlama şansı da tamamen sona erdi[299].

Arpa Han'a karşı Ali Paşa ve Musa Han'ın yanında yer alan emirler bu defa Ali Paşa ve Musa Han'a karşı yeni bir rakip arayışına girdiler. Bu arayış içerisinde Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tugay, bu sırada Diyarbekir bölgesinde bir emirlikte bulunan Celayirli Emir Hasan'ı[300] Abaka'nın kardeşi Mönge Timur'un soyundan Muhammed bin Yul Kutluğ'u Tebriz'den çağırarak sultan ilan ettirmeye ikna etti[301]. Çünkü Ali Paşa daha önce Hacı Tugay'ın başında bulunduğu Sutaylılara ağır darbeler vurmuştu ve Ali Paşa iktidarda kaldıkça Sutaylılar için tehlike her zaman var demekti.

296 İlhanlı Devleti'nin dağılması ile birlikte Gölge Hanlar döneminde ortaya çıkan siyasî teşekküller ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bu dönemdeki siyasî tablosu için Bkz. Harita III.

297 Yezdî, *Zafername*, s. 163/72a.

298 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 161/61; Yezdî, *Zafername*, s. 163/72a.

299 Yezdî, *Zafername*, s. 164/72b; Spuler, *İran Moğolları*, s. 144-145.

300 Yezdî'ye göre Celayirli Şeyh Hasan bu sırada Kemah'ta bulunmaktadır. Bkz. Yezdî, *Zafername*, s. 164/72b.

301 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 162/ 62-63; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 96-97; Spuler, *İran Moğolları*, s. 145.

1336 yılında Aladağ yakınlarındaki Karadere mevkiinde yapılan savaşı Muhammed kazandı. Bu savaşta Celayirli Şeyh Hasan'ın ordusunun sağında Hacı Tugay solunda Çoban'ın oğlu Surgan bulunuyordu. Savaştan önce Şeyh Hasan tarafından han ilan edilen Muhammed Tebriz'e yerleşti. Ali Paşa maiyetiyle birlikte öldürülmüş ve Musa Han ise Uyratlar ile birlikte Bağdat'a kaçmıştır. Böylece Kuzeybatı İran'a hâkim olan Emir Şeyh Hasan Büzürg (Celayirli) İlhanlı Devleti'nin enkazı üzerinde yeni bir hanedanın temellerini atarken onun karşısında Emir Çoban'ın idam edilen oğlu Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan (Celayirli Büyük Hasan'dan ayırmak için ona Küçük veya Çobanî denilmiştir.) Çobanlı hanedanını siyasî bir teşekkül haline sokmak için babasının yolundan gitmekteydi[302]. Diğer taraftan Anadolu'da Umumî Valilik görevinde bulunan Eretna da Umumi Valilikten sultanlığa doğru ilerlemiş ve bilhassa İç Anadolu'da hâkimiyetini genişleterek Eretna Devleti'ni kurmuştur. Böylece bir taraftan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu çevreleyen bu siyasî teşekküllerin mücadeleleri devam ederken bir taraftan da bizzat Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Sütay Noyan ile başlayan ve Ali Paşa'nın ortadan kaldırılması ile Diyarbekir'i ele geçiren oğulları tarafından devam ettirilen Sütaylılar hanedanının ortaya çıktığına şahit olacağız.

1- Çobanlılar

İlhanlı Devleti'nin son dönemlerinde yönetimde giderek gücünü arttıran ve Ebu Said Bahadır Han döneminde âdeta devleti elinde tutan Emir Çoban, Ebu Said'in evlat bırakmadan ölümünden sonraki devletin dağılması sürecinde, oğulları ve torunlarını, Azerbaycan'dan Anadolu'ya kadar olan coğrafyada idarî görevlere getirmişti. Çobanlıların yapmış oldukları bu siyasî mücadele onları sadece İlhanlı Devleti'nin son dönemlerindeki en önemli siyasî kanatlarından biri haline getirmemiş aynı zamanda Anadolu ve Mısır Memlûkleri ile olan ilişkiler açısından da Yakın Doğu'nun en önemli siyasî hareketlerinden biri kılmıştır.

302 Yezdî, *Zafername*, s. 164/72b.

Emir Çoban, Moğolların önemli kabilelerinden olan ve Yakın Doğu'da İlhanlı Devleti'nin kurulmasından sonra bu bölgeye gelerek önemli roller oynayan Sulduz/Suldus kabilesine mensup idi[303]. Cengiz Han'ın hükümdar olduktan sonra 1206 yılında Sulduz kabilesine mensup kimseleri devlet yönetiminde önemli mevkilere getirdiği bilinmektedir ki, bunların başında Sorkan-Şira ve oğulları gelmektedir[304]. Emir Çoban'ın bilinen ilk atası da bu Sorkan-Şira olmalıdır. Daha sonra İlhanlı Devleti kurulmadan Hülagu ile İran'a gelen komutanlar arasında Sorkan-Şira'nın torunu Sodun (Sodo) Noyan ve çocukları da bulunmaktaydı. Zira Abaka Han tahta oturduğu zaman yaptığı ilk atamalar arasında Emir Çoban'ın büyük babası Tudan da bulunuyordu ve Rum (Anadolu) bölgesine atanmıştı[305]. İlhanlı Devleti'nin kurucusu olan Hülagu'nun eşi ve Abaka'nın annesi olan Yesunçin de Suldus boyundan idi. Çoban'ın babası Malik hakkında çok fazla bilgi olmamakla birlikte Moğolların Yakın Doğu'yu ilk istilaları sırasında onun İran'ın batı bölgelerini zapt ettiği zikredilmektedir[306]. İlk savaşını 1289 yılında veren yetenekli ve tecrübeli bir askerî kumandan olan Emir Çoban'ın 1272 (670) tarihli Nureddin Caca vakfiyesinin Moğolca kısmında adı geçen Çoban ile aynı kişi olması da muhtemeldir[307].

Emir Çoban, İlhanlı hükümdarlarından Argun, Geyhatu, Gazan ve Olcaytu idarelerinde hizmet ederken, bilhassa Gazan Han ve Olcaytu Han dönemlerinde devlet içindeki nüfuzu artmış ve Ebu Said Han döneminde ise devletin içinde âdeta devlet konumuna gelerek Yakın Doğu hadiselerinde ağırlığı olan bir kişi olarak dünyaya nam salmıştı[308]. Bu dönemdeki İlhanlı-Memlûk ilişkilerinde Emir Çoban'ın Yakın Doğu hadiselerindeki konumunu

303 İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Emir Çobanı Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, C. XXXI, S. 124, s. 601; Ahmet Temir, "Sulduz", *İA*, C. XI, MEB, İstanbul 1979, s. 9; R. M. Savoury, "Cubanids", *El*, E.J. Brill, Leiden 1887, s. 67-68.

304 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 33, 148; Temir, "Sulduz", s. 9; Savory, "Cubanids", s. 68.

305 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 134/36; Temir, "Sulduz", s. 9

306 Temir, "Sulduz", s. 9.

307 Ahmet Temir, *Kırşehir Emir Caca Oğlu Nur ed Din'in 1272 Arapça-Moğolca Vakfiyesi* TTK, Ankara 1989, s. 164.

308 İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, s. 322; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 89.

gösteren ipuçlarına rastlamak mümkündür. Zira Emir Çoban'ın Hicaz bölgesinin bakım ve onarımı ile bizzat ilgilenmesi İlhanlı-Memlûk ilişkilerini olumsuz yönde etkilerken[309] Mısır kaynaklarının Memlûk sultanına giden Ebu Said'in elçilerinin yanında Çoban'ın elçilerinin de ayrıca zikredilmesi bu açıdan dikkate değerdir[310]. Olcaytu Han, Anadolu'da süren anarşiye son vermek için Anadolu Umumi Valiliği'ni tesis ederek 1305 yılında İrincin Noyan'ı buraya atamış ancak onun kötü ve zalimane idaresinden sonra 1314 yılında Emir Çoban üç tümen ile Anadolu'ya gönderilerek Anadolu'da asayiş yeniden sağlanmaya çalışılmıştır. O, 1317 yılında Anadolu'dan ayrılırken oğlu Timurtaş'ı Anadolu Umumi Valisi olarak bırakmıştır[311]. İlhan Ebu Said tarafından 1317 yılında Emirü'l-Ümera olarak atanan Emir Çoban,[312] devletin en büyük gücü haline geldikten sonra bu gücünü geliştirmek ve devleti tamamen ele geçirmek için oğullarını önemli eyaletlerin başına atamıştır[313].

Emir Çoban'ın devlet içindeki gücünü gösteren ilk ciddi hadisenin Baydu-Gazan mücadelesi olduğu anlaşılmaktadır. 1295 yılında Gazan Han beş bin öncüyü Emir Nevruz'un komutasında Baydu'ya karşı gönderirken Emir Çoban ve Kurmışı'nın da ona katıldıkları zikredilmektedir. Böylece Gazan Han'ın tahta oturmasında onun yanında yer alarak parlak geleceği için ilk hazırlığını bu şekilde yapmıştır[314]. 1299 yılında Anadolu'da ortaya çıkan Sülemiş İsyanı'nı bastırmakla görevlendirilen Emir Çoban, Erzincan yakınlarında asileri dağıttıktan sonra bu isyanı bastırdı[315]. Emir Çoban, 1300 yılında Suriye seferi için Gazan Han'ın

309 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 253.

310 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 184.

311 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 252-253; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 83; Uzunçarşılı, " Emir Çoban Soldoz", s. 622.

312 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 150/51.

313 Müneccimbaşı, *Sahaifü'l-Ahbâr*, Türkçe. Terc. Şair Nedim, C. III, İstanbul 1285/1868, s. 7 vd.

314 Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 133; Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 143/46.

315 Reşid al-Din Fazlullah bin İmadü'd-devle ebu'l-Hayr, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani Destan-ı Gazan Han*, Tashih: Karl Jahn, İngiltere 1358/1940, s. 120-121. Bu sefere Emir Çoban ile Kutluğşah birlikte gönderilmiş ve daha sonra Sutay da arkasından bir ordu ile gönderilmiştir. Bkz. Reşid al-Din,

emrine girmiş[316] ve Gazan Han'ın bu Suriye seferinde oldukça başarılı olmuştu. Gazan Han'ın 1303 yılındaki Suriye seferine de katılan Emir Çoban, alınan yenilgi karşısında canını kurtaranlar arasında idi. Emir Çoban, Olcaytu Han döneminde Gilan, Horasan ve Kafkasya'daki hareketlerde önemli rol aldığı gibi 1314 yılında Anadolu'daki Karamanlıların isyanını da bastırmıştır[317].

Olcaytu Han, ülkesinde hutbelerde ilk üç halifenin ismini kaldırarak sadece Hz. Ali ve evladının adının zikredilmesine müsaade etmesi[318] ile Şiîliğe meyilli olduğunu gösterirken bu durum karşısında bile Emir Çoban Sünnî kimliğini koruduğu gibi[319] devlet içindeki konumunu da giderek güçlendiriyordu. Olcaytu Han'ın ölümünden sonra veliaht gösterdiği oğlu Ebu Said 12 yaşında olduğu halde İlhanlıların başına geçti[320]. Ebu Said'in tahta oturması ile Emirü'l-Ümera olarak atanan Çoban, 1317 yılında Ebu Said'in önce Dulandi adlı kız kardeşi ile evlenmiş ve onun ölümünden sonra da 1319 yılında diğer kız kardeşi Satı Beg Hatun ile evlenerek hükümdar ile olan yakınlığını akrabalık kurarak pekiştirmiştir[321]. Ebu Said Han tahta oturunca Anadolu'da zulüm

Camiü't-Tevarih, s. 156. Mufaddal ibn Ebi'l-Fezail, Sülemiş İsyanı sırasında Anadolu'ya gönderilen üç komutandan Sutay ve Hinducak'ı zikrettikten sonra onların mevlası olarak ismini vermeden birini daha zikretmektedir. Dolayısı ile Emir Çoban'ın ismini zikretmemektedir. Ancak bunun Kutluğşah veya Çoban olması muhtemeldir. Bkz. Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. II, s. 625.

316 Reşid al-Din, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 131-132; Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. III, s. 135-136; Ebu Bekr Kutbi el-Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 145/147-8; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 197-199; Temir, "Sulduz", s. 10.

317 Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. III, s. 135-136, 246 vd; Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, 10-14; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 252; Spuler, *İran Moğolları*, s. 122 vd; Sümer, "Anadolu'da Moğollar," s. 81.

318 Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. III, 171.

319 Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 617; Spuler, *İran Moğolları*, s. 266-267.

320 Olcaytu Han'ın dört oğlu iki kızı vardı. Erkek çocukları: Bistam, Bayezid, Ebu Said, Tayfur, kızları ise, Dolandi Hatun ve Satı Beg Hatun idiler. Çoban'ın oğullarından Cilav Han, Dolandi Hatun'dan Surgan Han ise, Satı Beg Hatun'dandır. Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 70-71.

321 Temir, "Suldus", s. 10; Savory, "Cubanids", s. 68.

yapan İrincin'i Diyarbekir valiliğine, Diyarbekir Valisi Sutay Noyan'ı Ahlat valiliğine, Çoban'ın oğlu Timurtaş'ı Anadolu ve Esen Kutluğ'u da Horasan valiliğine atamıştır[322]. Ancak bu tarihten itibaren İlhanlı Devleti içindeki iç mücadele daha da artmış ve tabiatıyla Emir Çoban da bu gelişmelerin merkezinde yer almıştır[323]. Bu mücadele devletin iki veziri olan Alişah ve Reşideddin arasında da devam ediyordu. Alişah rakibini 1318 yılında idam ettirerek sivil otoritenin en güçlü adamı haline gelmiştir. Askerî idarenin en güçlü adamı olan Emir Çoban'a karşı bu iç mücadelede İrincin, Kurmışı, Tokmak ve kardeşi Örs[324] gibi emirler Sultan Ebu Said'i, bir süre için gizli bir ittifak şeklinde, kendi yanlarına alabildilerse de bunda fazla başarılı olamadılar[325]. Emir Çoban'ın devlet içindeki gücünü kıramayan bu emirler artık doğrudan hükümdara karşı isyan etmişlerdir ki, bunların başında Diyarbekir Valisi İrincin bulunuyordu.

Olcaytu Han'a kızını vermiş olan Emir İrincin'in[326] tahtı ele geçirmek istediğine ikna edilen Ebu Said, Çoban'a karşı yumuşamaya başlamıştı. Bu arada emirlerden Kurmışı ise, Gürcistan'da isyan etmiş ve üzerine gelen Çoban'ı yenerek onun Nahçıvan ve Tebriz'e çekilmesine sebep olmuştur. Ancak daha sonra Ebu Said'in izin ve desteğini almayı başaran Emir Çoban, İrincin'in desteklediği Kurmışı'yı yenmiştir. İsyancılara karşı harekete geçen Ebu Said, ordunun merkezine Emir Çoban'ı alarak harekete geçerken babasının dul karısı ve İrincin'in kızı Kutluğşah Hatun'u da elçi olarak göndererek isyancıları itaat etmeye çalıştı. İrincin bunu Ebu Said'in zaafı olarak gördüğü için reddetti. Bunun üzerine yapılan savaşta isyancılar yenildi. Sultan Ebu Said bu savaşta *"Bahadır"* unvanını almış ve İrincin, Kurmışı, İrincin'in oğlu

322 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 73.

323 Spuler, *İran Moğolları*, s. 135 vd.

324 Tarihî takvimlerde bu iki Moğol noyanının isimleri Kırımci ve İrimci olarak geçmektedir. Bkz. Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, TTK, Ankara 1954, s. 11.

325 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 77-80, 96-99; Spuler, *İran Moğolları*, s. 135.

326 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 72.

Şeyh Ali, Emir Tokmak ve kardeşi Örs başta olmak üzere muhalif emirler idam edilmişlerdir (1319-1320)[327].

Bu arada Çoban'ın oğlu Timurtaş Anadolu'da birçok kaleler alarak Karaman Türkleri üzerine akınlar yapıyordu. Timurtaş, Anadolu'da İrincin'in zalimane idaresinden sonra adaletli idaresi ile asayiş ve düzeni sağladıktan sonra sıkı bir İslam politikası takip ederek kendisini Mehdi ilan etti, kendi adına sikke kesip hutbe okuttu ve arkasından Memlûk Devleti ile diplomatik ilişkiler kurarak onlardan yardım istedi (1332)[328]. Bu arada İlhanlı merkezinde Emir Çoban'a karşı 1319 yılında başlayan muhalefet hareketi hemen Anadolu'ya da sirayet etmiştir. Merkezdeki muhalifler Anadolu'da bulunan emirleri Timurtaş'ı ortadan kaldırıp idareyi ele geçirmeleri için kışkırtmışlardır. Bunun sonucu olarak Anadolu'daki birçok emir isyan etmiş, fakat onlar da merkezdeki muhalefet hareketinin akıbetine uğramışlar ve ancak asilerden Sutay'ın büyük oğlu Baranbay/Barambay Diyarbekir'de bulunan babasının yanına kaçarak canını kurtarabilmiştir[329]. Timurtaş ise, Anadolu'da gücünün doruğuna ulaştığı bu dönemde isyan etti ve ismini Ebu Said'in dirhemlerinin kenarına yazdırdı. Bunun üzerine Anadolu'ya bir sefer düzenlemek zorunda kalan Emir Çoban, oğlunu tehdit, korku ve vaatlerle kendi huzuruna getirtti ve tutuklayarak Ebu Said'in huzuruna götürdü. Ancak Ebu Said onu babasına teslim etti. Bu durum Çoban'ın durumunu daha da güçlendirdi ve oğlunu yeniden Anadolu valiliğine atadıktan sonra onu kışkırttıkları gerekçesi ile bazı Moğol komutanlar idam edildi[330]. Çoban'ın diğer oğulları Şeyh Mahmud Gürcistan'da, Hasan Horasan'da, Hasan'ın oğlu Talaş Fars ve Kirman'da,

327 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 98-104; Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 150/51; Reşid al-Din, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 99; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 256-258; Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 604-609; İ.H. Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima", *TTEM*, Yeni seri C. I, İstanbul 1931, s. 67-69.

328 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 246-254; Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 114.

329 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 260; Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 623; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 646; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 85.

330 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 114-115.

Dımaşk Hoca Azerbaycan, Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'de vali idiler ve böyle bir durumda Ebu Said'in hükümdarlığı sadece bir isimden ibaret kalıyordu[331].

1325 yılında Emir Çoban ile Ebu Said'in arası tekrar bozuldu. Bunun sebebi, Ebu Said Han'ın Emir Çoban'ın Celayir Şeyh Hasan ile evli olan ve güzelliği ile meşhur kızı Bağdat Hatun'u istemesi karşısında Çoban'ın bunu kabul etmemesidir[332]. Çoban'ın muhalifleri bu fırsatı değerlendirdiler ve sonunda hükümdar Çobanlılara karşı harekete geçti. İlk olarak Dımaşk Hoca'nın öldürülmesinden sonra aynı akıbetin ailenin diğer üyelerine de geleceğini anlayan Çoban da karşı harekete geçti. Sultan Ebu Said, ordusunu Sultaniyye'de toplarken Çoban'ın yanındaki emirler de onu terk ederek bir bir hükümdara katılmaya başladılar[333]. Bu durum karşısında geri çekilmeye başlayan Çoban'ı takip için Ebu Said Han, Diyarbekir Valisi Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tugay'ı görevlendirdi[334]. Yalnız kalan Çoban sığındığı Herat'taki Kert hükümdarı tarafından Ebu Said'in emri ile 1327 yılında idam edildi. Çoban oğlu Cilav'ın küçük olduğu için affedilmesini istemesine rağmen o da Emir Bustay ile birlikte idam edildi. Sultan Ebu Said, Çoban, Cilav ve Emir Bustay için tabutlar gönderdi ve Çoban'ın Hicaz'a gönderilmesi için 40.000 dinar verdi. Vasiyeti üzerine cenazesi Medine'ye gönderilerek Memlûk sultanının izni ile Bâkî'de umumî kabristana defnedilmiştir[335]. Zira daha önce zikrettiğimiz gibi Emir Çoban, Hicaz bölgesi ile ilgilenmiş ve orada

331 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 151-152/52-53; Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 646-647; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 89; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 646-648; Spuler, *İran Moğolları*, s. 137; Savory, "Cubanids", s. 68.

332 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 139; Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 610-611; Spuler, *İran Moğolları*, s. 138-139.

333 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 125-131.

334 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 155/55.

335 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 132-134; Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 154-155/55-56; Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 328-329; İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, s. 324; Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 615-616; Spuler, *İran Moğolları*, s. 140-141; Gül, "İlhanlı-Memlûk Rekabetinden Osmanlı-Memlûk Rekabetine", s.

imaret ve hayratlar yaptırmıştır[336]. Aynı akıbete öteki Çobanlılar da uğradı. Mısır Memlûkleri'ne sığınmış olan Timurtaş'ın askerleri Mısır ordusuna dağıtılmış ve bunlardan 90 tanesi kendi memleketlerine geri gönderilmiştir. İlhanlı-Memlûk-Karamanlı devletleri arasındaki diplomasi trafiğinin sonucu olarak Timurtaş, Memlûk hükümdarı el-Melik en-Nasır tarafından idam edilmiştir[337]. Sultan Ebu Said ise, Emir Çoban'ın kızı Bağdat Hatun'u önce Celayirli Şeyh Hasan'dan boşattıktan sonra onunla evlenerek muradına ulaşmıştır[338].

Celayirli Büyük (Büzürk) Şeyh Hasan, 1336 yılında Ali Paşa ve Musa Han karşısında kazandığı zaferden sonra Diyarbekir, Rum, Nahçıvan, Mugan, Azerbaycan, Horasan, Fars, Şiraz ve Bağdat'a hâkim olmuş ve bu memleketleri emirleri arasında dağıtmıştı. Bu çerçevede Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tugay'a da Musul'dan Erzurum'a kadar uzanan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini verirken buranın güney bölgesinde bulunan Uyrat ilini Uyratlardan Kara Hasan'a vermiştir[339]. Ancak Celayirli Şeyh Hasan'ın bu konumu fazla uzun sürmedi ve aynı ismi taşıyan Çobanlılardan Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan kuvvetli bir rakip olarak onun karşısına çıktı[340]. Şeyh Hasan'dan başka Timurtaş'ın Melik Eşref, Melik Eşter ve Mısır Melik adlı üç oğlu daha bulunuyordu. Timurtaş, Mısır Memlûkleri'ne sığındığı zaman onlar Anadolu'da Kara-hisar Kalesi'nde bulunuyorlardı. Timurtaş'ın evlatları, servet ve köleleri gibi maiyetlerine de halaları Bağdat Hatun'un onları himayesinden dolayı dokunulmamıştı[341]. Ancak bunlar Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın harekete geçmesi için yeterli sebepler değildi. O babası Timurtaş'ın Anadolu'daki adaletli idaresi ile

336 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 134.

337 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 315-324; Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 138; İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, s. 324; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 90 vd.; Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 637 vd.

338 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 139; İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, s. 324.

339 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 163/63, 164/65; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 97.

340 Yezdî, *Zafername*, s. 164/72b.

341 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 165/65; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 97.

halkın gönlüne kurduğu tahtı saltanat tahtına dönüştürmek için babasına çok benzeyen kölelerinden Kara Cimri[342] adlı bir Moğol'un, babası Timurtaş olduğu iddiasıyla, Mısır'dan hapisten kurtularak geldiğini ilan etti ve bu maksatla annesi Devlet Hatun'u bu Düzmece Timurtaş ile zorla evlendirdi[343].

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın bu hilesi çok etkili oldu ve kısa bir süre içerisinde çevresinde Çobanlılardan, Uyratlardan ve Türkmenlerden önemli bir güç oluşturdu. Büyük Şeyh Hasan'ın etrafındaki Çobanlılar da gelerek kendisine katıldılar. Bunların çoğunluğu hadisenin iç yüzünü bilmelerine rağmen menfaatleri gereği ona destek vermişlerdir. Çobanlı Şeyh Hasan, Düzmece Timurtaş'ın ağzından Celayirli Şeyh Hasan'a ve Sutaylı Hacı Tugay'a mektuplar yazarak kendisine itaat etmelerini istemesi üzerine iki taraf Aladağ yakınlarındaki Şehr-i Nev bölgesinde 1338 yılında savaştılar. Celayirli Şeyh Hasan ile müttefiki Hacı Tugay bu savaşta yenildiler[344]. Diğer taraftan Çoban'ın diğer bir oğlu olan Salgurşah Meraga'da bulunuyordu ve bu sırada o da Celayirli Şeyh Hasan'ın emirlerinden Uyrat Kara Hasan'ı Dihhargan mevkiinde yenmişti[345]. Celayirli Şeyh Hasan önce Ucan'a daha sonra da Bağdat'a giderek oradan mücadelesine devam etti. Bu arada yolları Düzmece Demirtaş ile ayrılan Çobanlı Şeyh Hasan, bu defa Olcaytu'nun kızı ve amcası Surgan'ın anası Satı Beg Hatun'u hükümdar ilan ederek[346] Arran ve Azerbaycan'ı hâkimiyetine alırken, Düzmece Demirtaş ve Uyrat begleri Bağdat, Irak-ı Arab, Kürdistan ve Huzistan bölgelerine, Eretna ise Anadolu'ya hâkim olmuştur. Çobanlı Şeyh Hasan, Satı Beg Hatun'un Çobanlılardan olması ve aynı zamanda İlhanlı hanedanına mensup (Sultan Olcaytu'nun kızı) olması ile hâkimiyetini kuvvetlendireceğini düşünmüştür. Böylece İlhanlılar hanedanında da, bir kadının hükümdar ilan edilmesi, diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu

342 Kara Cimri ismi ve şahsiyeti için Bkz. Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 165/65; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 98-99.

343 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 165/65, Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 97-98.

344 Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 644-645.

345 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 166/67.

346 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 156-158.

gibi ancak kargaşa ve meşruiyet probleminin olduğu dönemlerde, o da geçici olmak kaydı ile, gerçekleşmiştir[347].

İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han'ın kızı olan Satı Beg Hatun'un saltanatı dokuz ay sürmüştür. Vezirliğe Rükneddin Şeyh Reşidi ve Muhammed Alişah'ı, emirliğe oğlu Surgan, Şeyh Hasan Küçük, Ali Ügrenç ve Nikruz'un kardeşi oğlu Urdubuga getirildikten sonra Sultaniye'ye giderek orada Emir Tacü'd-devle Şeyh Hasan (Celayirli) ile barış yaptılar. Ancak Celayirli Şeyh Hasan Çobanlılara güvenmediğinden onları bu bölgeden kovmak için harekete geçti. Bu arada Celayirli Şeyh Hasan karşısında tutunamayan Çobanlılardan Surgan, Satı Beg ve Süleyman Han önce Diyarbekir'de Sutaylı İbrahim Şah'ın yanına gittiler. Burada bir diğer Çobanlı olan Melik Eşref'e yenilince bu defa Eretna'ya sığındılar ve oradan da destek bulamayınca Bağdat'ta gittiler ve orada Celayirliler tarafından ortadan kaldırıldılar. Satı Beg Hatun'un saltanatı da sözde bir saltanat olmaktan ileriye gidememiştir. Diğer taraftan Uyratlarla anlaşamayarak Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalan Düzmece Timurtaş daha sonra Çobanlı Şeyh Hasan tarafından öldürüldü.

Çobanlı Şeyh Hasan, İran'da bir kadının padişah olamayacağını anlayınca hükümdar ilan ettiği Satı Beg Hatun'u tahttan indirerek bu defa Hülagu Han neslinden Süleyman adlı birini tahta oturtup Satı Beg Hatun'u onunla zorla evlendirmiştir[348]. Bu dönemden itibaren Çobanlılar ile Celayirliler arasındaki mücadele, Bağdat'ın kuzeyinden Erzurum'a kadar olan bölgelere hâkim olan Sutaylıları da içine alacak şekilde daha da genişlemiştir. Ordusu büyük oranda Anadolu'daki Rum ve Canikli köleler ile Kıpçak, Öngüt gibi Türk-Moğol kabileleri ve Türkmenlerden meydana gelen Çobanlı Şeyh Hasan, 1340 yılında ordusu hemen tamamen Celayirli ve Uyratlı Moğollarına dayanan Celayirli Şeyh Hasan'la karşılaşmış ve muharebenin sonunda Celayirli Şeyh Hasan bir kez daha yenilgiye uğramıştır. Şeyh Hasan bunun üzerine rakibine karşı

347 Bahriye Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

348 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 68/167 vd; Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 162; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 98-99; Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 645.

Mısır sultanının asker göndermesini ve o sıralarda arasının iyi olmadığı Hacı Tugay ile barıştırması için aracı olmasını istemişti[349]. Memlûk Sultanı el-Melik en-Nasır'ın araya girmesi ile Hacı Tugay ile Celayirli Şeyh Hasan barışmışlardır. Ancak Çobanlı Şeyh Hasan, Sutaylıların yurdu olan Muş-Erzurum bölgesinden Mardin'e kadar büyük bir yağma ve tahribat yaptıktan sonra Sutay ulusunun beyliğini Baranbay oğlu İbrahim Şah'a vererek Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu bu şekilde zorla kendisine bağlamıştır. Hacı Tugay ile Çobanlı Şeyh Hasan'ın barışmasına rağmen Çobanlıların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yağmaları, Hacı Tugay'dan sonra onun yerine geçen ve Erzurum ve çevresine hâkim olan Şeyh Hasan döneminde de devam etmiştir[350].

1343 yılında Hacı Tugay'ın İbrahim Şah tarafından öldürülmesinden sonra artık Çobanlı Şeyh Hasan'ı Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak ve İran'da meşgul eden bir güç kalmamıştı. Bundan dolayı o yüzünü Anadolu'daki Eretna'ya çevirmiştir. Celayirli Şeyh Hasan, 1336 yılında Ali Padişah üzerine giderken Eratna'yı Anadolu'daki naibi olarak bırakmıştı. Eretna ise, Çobanlı Şeyh Hasan'ın ortaya çıkmasından ve bu bölgede giderek güçlenmesinden sonra Memlûk sultanına tabi olarak kendini güvenceye almaya çalışmıştı[351]. Çobanlı Şeyh Hasan, Anadolu'nun tasarruf hakkının babalarından kendilerine kaldığına inanıyordu. Bu sebeple Eretna'nın kendilerine ait bazı yerleri ele geçirmesini bahane eden Çobanlılar harekete geçti. Çobanlı Şeyh Hasan, Tebriz'den Süleyman Han emrinde bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. 1343 yılında Erzincan-Sivas arasındaki Karanbük mevkiinde yapılan savaşta Eretna, Süleyman Han'ın ordusunu yenerek önemli bir zafer kazandı[352]. Bu Eretnalılar için bir dönüm noktası idi. Bu savaştan iki ay sonra, en az bu savaştan elde edilen sonuç kadar önemli olan bir başka şey gerçekleşti. Bu Çobanlı Şeyh Hasan'ın karısı İzzet Melek tarafından öldürülmüş

349 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 95-100.

350 Mustavfî, *Nuzhat al-Qulub*, s. 96; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 100-101.

351 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 101, 105.

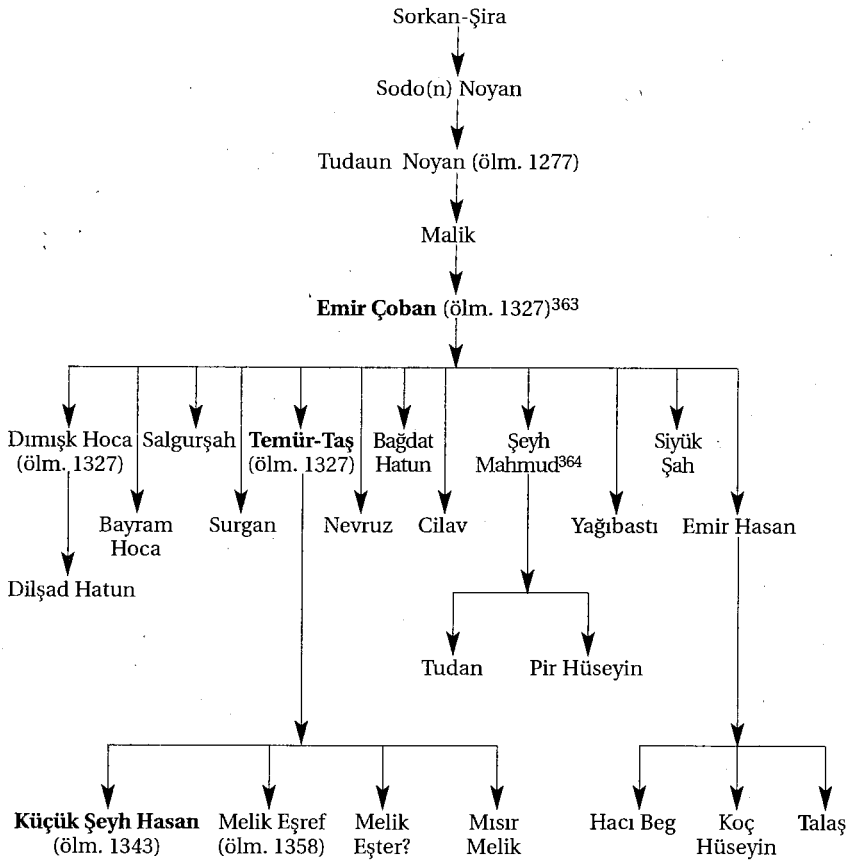
352 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 70/169; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 105-106; Göde, *Eretnalılar*, s. 54vd.

olması idi[353]. Böylece Çobanlıların en başarılı temsilcisinin hayatını kaybetmesi ile Eretnalılar üzerinde doğudan gelen baskı da sona ermiş oldu.

Çobanlı Şeyh Hasan'dan sonra yerine kardeşi Melik Eşref geçti. Melik Eşref, Şeyh Hasan'ın aksine siyasî ve idarî meziyetlerden tamamen mahrum ve zalim bir kişi olmasına rağmen Azerbaycan, Arran, Irak-ı Acem ve Kürdistan bölgesinde 1343 ile 1358 yılları arasında hâkim olmuştur. Hatta 1347'de Bağdat üzerine bir sefer yaparak Celayirli Şeyh Hasan'ın oğlu İlkan'ı mağlup etmiş[354] ve arkasından bu saldırılarını ertesi yıl tekrarlamıştır[355]. Melik Eşref'in bu başarısında Çobanlıların Rum, Canikli, Anadolu Türk ve Türkmenlerinden oluşan güçlü bir hassa ordusuna sahip olmasının önemli rolü vardır[356]. Aslında bu düzenli askerî sistem daha Timurtaş döneminde kurulmuş[357] ve Çobanlıların Anadolu'daki başarılarında mühim rol oynamıştı. Melik Eşref'in iktidarı ile birlikte Süleyman Han, Çoban'ın oğlu Surgan ve onun annesi Satı Beg ile Çoban'ın diğer oğlu Yağıbastı, Melik Eşref'e karşı Sutaylılardan Baranbay[358] oğlu İbrahim Şah ile birleşmişlerdi. Ancak Melik Eşref, Surgan ile İbrahim Şah'ı Aladağ'da yendi. İbrahim Şah Diyarbekir'e döndü ve bir daha Aladağ'a gitmedi (1345-1346)[359]. Bunun üzerine Surgan, Tudan[360] ve Cin Tugan, Satı Beg Hatun ile birlikte Eretna'ya sığındılar. Eretna'dan istedikleri desteği bulamayan bu muhalif Çobanlılar, Anadolu'dan ayrılarak Bağdat'a gittiler ve bu defa Celayirlilere sığındılar[361]. Çobanlı Yağıbastı Celayirli Şeyh Hasan tarafından Şirvan valiliğine atandı ve niyabetliğine de Emir Mesud Şah görevlendirildi[362]. Eretna'dan istedikleri desteği bulmaları da zaten mümkün görünmüyordu.

353 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 169; Ehrî, *age*, s. 169-170/70.
354 Ehrî, *age*, s. 172-173/73.
355 Ehrî, *age*, s. 173/73.
356 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 106-107.
357 Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 642-643.
358 Ebu Bekr Kutbi el-Ehri'de Baranbay ismi yanlış olarak yazılmıştır.
359 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 171-172; Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 172/72.
360 Tudan, Emir Çoban'ın oğlu Şeyh Mahmud'un oğludur.
361 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 172/72-172/73.
362 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 171.

ÇOBANLILAR SOY KÜTÜĞÜ

363 Emir Çoban'ın 18 evladı olduğu yazılmakla birlikte (Honigmann, *İA*) bunların tarihî şahsiyet olarak tespit edilenleri buraya alınmıştır. Uzunçarşılı da, "Emir Çoban Soldoz" adlı makalesindeki Çobanlıların soykütük tablosunda Bayram Hoca adlı bir evladından daha bahsetmesine rağmen metin içinde bir kız dokuz erkek olarak zikretmektedir. Ayrıca Hafız Ebru, Emir Çoban'ın dört eşinden dokuz oğlu bir kızı olduğunu yazmaktadır.

364 Şeyh Mahmud'un Pir Hüseyin, Şirvan, Cemrgan ve Duahen adlı dört oğlundan ilk ikisi Şeyh Hasan Küçük tarafından zehirlenirken diğer ikisi Celayirli Emir İlkan tarafından öldürüldü. Bkz. Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 139, 171.

Çünkü Melik Eşref'in Eretna'yı Memlûk Sultanı el-Melik Salih'e şikâyet etmesi ve bu hususta tarafsız olmasını istemesine[365] bakılırsa onun bu dönemde Eretna üzerinde bir baskı kurduğu anlaşılmaktadır.

Celayirli Şeyh Hasan, Çobanlıların bazı temsilcilerini öldürerek zaten bölünmüş olan Çobanlı hanedanına bir darbe daha vurdu. Timurtaş'ın Melik Eşter ve Mısır Melik adlı oğulları hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmazken,[366] Melik Eşref'in kötü idaresine 1357 yılında Azerbaycan üzerine sefer yapan Altınordu hükümdarı Cani Beg Han tarafından son verilmiştir[367]. Çobanlıların son kalıntıları ise, 1356'da ölen Celayirli Şeyh Hasan'ın yerine geçen Şeyh Üveys tarafından ortadan kaldırıldı.[368] Böylece Çobanlılar bir taraftan kendi aralarındaki mücadelelerden bir taraftan da Celayirlilerle olan mücadelelerden zayıflayarak dağıldılar. Çobanlı hanedanı bu şekilde ortadan kalkmasına rağmen Çobanlılar olarak adlandırılan topluluklar daha sonraki yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Azerbaycan'a kadar uzanan coğrafyada varlıklarını sürdürdüler.[369]

2- Celayirliler

1335 yılında Ebu Said'in ölümü ile Hülagu soyundan gelen İran ve Ön Asya'daki Moğol hanedanı bir sona doğru yaklaşırken yaklaşık yarım yüzyıl boyunca bütün İlhanlı sahasında anarşi yaşanmıştır. Bu kargaşa ortamında ülke birçok hanedan arasında bölüşülmüştür ki, bunların en iyi bilinenlerinden biri Celayirlilerin kurduğu hanedandır.

Birçok kabilelerden meydana gelen Celayirliler, Moğol kavminin en aslî ve en önemli boylarından birini teşkil ediyorlardı. Cengiz Han'ın dağınık Moğolları birleştirirken Celayirliler ile de

365 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, C. 2, s. 854.
366 Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 646.
367 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 185.
368 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 185 vd.; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 107.
369 R. Gonzales Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Birinci Kısım, Kanaat Kitapevi, Ankara, s. 83; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 137.

savaşarak onları hâkimiyeti altına aldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı daha ilk mücadelelerinden itibaren Celayirliler Cengiz Han ile birlikte hareket etmişler ve onun başarılarında önemli rol oynamışlardır[370]. Cengiz Han'ın ordusunun 26.000 kişilik sol cenahına Celayir kabilesi reisi Mukulu/Mukalı kumanda ediyordu ve onun yanında büyük itibarı vardı[371]. Cengiz Han, hâkimiyeti altına aldığı bütün Türk ve Moğol gibi toplulukları ordusu arasında dağıtırken, Celayirliler de Cengiz İmparatorluğu'nun geniş sınırları içerisinde dağıtılmışlardır. Bu suretle bunların bir kısmı da İlhanlılar ile birlikte İran ve Irak ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine gelmişlerdir. Cengiz İmparatorluğu'nun Çin, Çağatay ve İlhanlı şubelerinde Celayirli kabilesinden gelen önemli şahsiyetler rol oynamışlardır. Celayirliler, bilhassa Çin'in istilasına Celayirli Mukalı Noyan ile âdeta damgalarını vururlarken, İlhanlı Devleti'nin kurulmasında ve idaresinde de önemli roller oynamışlardır[372]. Nihayet Ebu Said'in ölümünden sonraki iç mücadelelerde Azerbaycan'dan İran ve Irak'a kadar geniş bir coğrafyayı hâkimiyetleri altına alarak güçlü bir hanedan tesis etmişlerdir. Çok büyük ve aynı zamanda önemli bir Moğol kabilesi olan Celayirlilerin ismi aynı zamanda en eski Ordos, Kırgız ve Uzbek kabilelerinin içinde rastlandığı gibi, onların daha eski devirlerde, Moğolistan'daki Onon Irmağı ve Karakurum bölgesinde göçebe bir hayat yaşadıkları zikredilmektedir[373].

İlhanlı Devleti içerisinde Celayirlilerin önde gelen ve aynı zamanda ilk atası olarak bilinen şahsiyet, Hülagu'nun ümerası içerisinde bulunan ve Hülagu öldüğü zaman ona halef seçmek üzere toplanan reisler arasında önemli bir yere sahip olan[374] İlkan (İlkâ) veya İlkay Noyan'dır. İlkan Noyan, Hülagu'nun Bağdat ve Suriye seferlerine de katılmış ve böylece Moğolların güneybatı

370 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 66, 84, 86 vd.; Yezdî, *Zafernâme*, s. 73/31a.

371 *Moğolların Gizli Tarihi*, 84, 87, 138; M. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, Osmanlıcaya çev. Mustafa Rahmi, Matba'-yı Amire, İstanbul 1340-1342, s. 185.

372 M. Halil Yınanç, "Celayir", *İA*, C. 3, MEB, İstanbul 1988, s. 64; J.M. Smith, "Djalayir", *EI*, Vol. II, Leiden, E.J. Brill, London 1965, s. 401; Muzaffer Ürekli, "Celayirliler", *DİA*, C. 7, s. 264.

373 Yınanç, "Celayir", s. 64.

374 Howorth, *Moğol Tarihi*, s. 211-212.

Asya fetihlerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu önemli şahsiyetten dolayı, İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra kurulan Celayirlilere İlkanîler ya da İlkanlılar da denilmiştir[375]. İlkan Noyan'ın, Hülagu Han 1265 yılında öldüğü zaman sağ olduğu zikredilmekle birlikte[376] ondan sonraki dönemde onun ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.

İlkan Noyan'ın oğlu Tughu (Toku) Bitikçi,[377] Hülagu'nun halefi İlhan Abaka'nın görevden aldığı kardeşi Acay'ın yerine Anadolu'ya gönderilen daimi kuvvetlerin emirlerindendi[378]. Emir Tughu Bitikçi, Mısır Memlûkleri'nin Türkiye üzerinde İlhanlılara nazaran daha etkili olmaya başladıkları bir dönemde[379] 1277 yılında Memlûk Sultanı Baypars'ın İlhanlı ordusunu yendiği Elbistan Savaşı'nda, Moğol ordusuna Sulduz Tudaun Noyan ile birlikte kumanda eden ve hayatlarını kaybeden iki önemli Moğol komutanından biriydi[380]. Onun mirasçıları daha sonra Anadolu'yu muhtemelen de Konya'yı ellerinde tutmuşlardır. İlkan Noyan'ın diğer bir oğlu Uruktu (veya Erkutu) idi[381] ve muhtemelen Elbistan Savaşı'nda kurtulabilen çok az sayıdaki Moğol askerleri arasında bulunuyordu.[382] Erkutu'nun oğlu İkbal ise, Gazan Han döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Memlûklere dayanarak fitne çıkaran İldar ve üç yüz adamına karşı gönderilen Bokur oğlu Şadi, Eşektuğlu'nun kardeşi İne (Ayne) Beg gibi komutanların yanında adı geçmekte ve dolayısı ile bu isyanın bastırılmasında İldar'ı katlederek rol oynadığı

375 Smith, "Djalayir", s.401; Yınanç, "Celayir", s. 64.

376 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 6.

377 Bu isim kaynaklarda Tughi, Tughuz, Tugu, Toku şekillerinde de okunmaktadır.

378 Ehrî, *age*, s. 134/36; Howorth, *Moğol Tarihi*, s. 213; Kemal Göde, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327), *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edeb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta 1995, s. 177.

379 Ehrî, *age*, s. 136/38.

380 Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", *Belleten*, C. 53, Nisan 1989, S. 206, s. 181; Sümer, *Oğuzlar*, s. 160; Kaymaz, *Pervane*, s. 161.

381 Reşid al-Din'in *Camiü't-Tevarih*'inde İlkan Noyan'nın oğlunun ismi Urukutu, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*'de ise daha çok *Erkutu* şeklinde okunabilir.

382 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 42.

anlaşılmaktadır[383]. İkbal'ın daha sonra Gazan Han dönemindeki hadiselerde hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır[384]. Zira daha sonraki hadiselerde Celayirlilerden Arslan Oğul, Tülek, Emir Salah ve Ayne Beg gibi pek çok komutanın isimleri geçmesine rağmen onun ismi geçmemektedir[385].

İlkan Noyan'ın en mümtaz oğlu ise, Geyhatu Han döneminde beylerbeyilik yapmış olan, Akbuğa idi. Akbuğa, Abaka'nın ölümünden sonra Teküdar Ahmed, Mengü Timur ve Argun arasındaki taht mücadelesinde Argun'u desteklemiştir. Fakat Ahmet Teküdar'ın tahta oturması ile Akbuğa ona itaatini bildirmekte gecikmemiştir. Akbuğa, 1282 yılında Kangurtay'a karşı Anadolu'ya gönderilmiştir. Argun Han, 1284 yılında mücadeleyi kazanıp tahta çıktığında bu defa Akbuğa tevkif edilmiştir. Fakat daha sonra Argun'un kızı Ulcatay ile evlendirilmesine rağmen bu dönemde önemli bir mevki elde edememiştir.

Geyhatu, 1291 yılında Argun'un yerine tahta geçtiği zaman 1290 yılından beri Anadolu'da bulunan Akbuğa tekrar ön plana çıkmıştır. Bu dönemdeki isyancı emirleri bastırması ile idareye yardım etmiş ve 1292'de Geyhatu hastalandığı zaman başkumandan olarak önemli rol oynamıştır. Akbuğa, 1292 yılında Taycu, Buğday Ahtacı, Togacar ve İnak Tamacı ile birlikte Mısır ordusuna karşı gönderilen emirler arasında bulunuyordu ve onlar daha Memlûk ordusuna ulaşmadan Memlûkler Kal'atu'r-Rum'u almışlardı. Bunun üzerine onlar Arran'a döndüler[386]. Akbuğa, 1295 yılında Geyhatu'nun rakibi olan Baydu'nun isyanını bastırmak için gönderilmiş ve bu mücadelede Baydu onu Kuncukbal yakınlarında öldürtmüştür[387]. Akbuğa'nın ölümünden sonra Celayirlilerin Anadolu'da hâlâ önemli bir varlık gösterdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 1299 yılında ortaya çıkan Sülemiş İsyanı'nda Akbuğa'nın kardeşi Akbal'ın da isyancılar ile birlikte olduğu ve

383 Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 130-131; a.mlf, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 98.

384 Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 157.

385 Reşid al-Din, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 99.

386 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 141/43.

387 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 147-148; Ehrî, *age*, s. 141-142/44, 146/48.

isyanın Emir Çoban tarafından bastırılmasından sonra onun da hayatını kaybettiği zikredilmektedir[388].

Akbuğa'nın Hüseyin ve Müsail adlı iki çocuğu olduğu bilinmekle birlikte onun Udunci adlı üçüncü bir oğlunun olduğu da zikredilmektedir[389]. Bunlardan Emir Hüseyin önce Olcaytu sonra da Ebu Said taraftarı olmuş ve daha sonra Argun'un kızı ve aynı zamanda ölen babasının eşi Ulcatay ile evlenmiştir. 1307 yılında Gilan seferine katılan Emir Hüseyin, isyancı Yasavur'a karşı Horasan'a gönderilmiştir[390]. Emir Hüseyin, hem hükümdara akraba olması hem de yönetim taraftarı olması ve bütün askerî seferlere katılmasından dolayı, hükümdar tarafından çok sevilmiş ve gözde bir emir olmuştur[391]. Diğer iki oğlu Musail ve Udunci hakkında kaynaklarda kayda değer bir kayıt yoktur. Emir Hüseyin'in oğullarından biri Şeyh Ali'dir. Şeyh Ali'nin kızı Anuşirvan Hatun ise, 731/1331 yılında Deşt-i Kıpçak'ın daha sonraki idarecisi olan Uzbek Han'ın oğlu Dini Beg ile evlendirilmiştir[392].

Emir Hüseyin'in diğer oğlu Şeyh Hasan, İran ve Irak'taki Moğol gücünün bu zayıf durumundan istifade ederek güçlü bir konum elde etmiştir. Şeyh Hasan'ın tarihteki asıl rolü Celayir hanedanının gerçek kurucusu olmasıdır. Ebu Said'in idaresi altında İlhanlı Devleti içindeki gizli mücadele onun ölümünden sonra gerçek ve açık bir mücadeleye dönüşmüştür. Bu mücadele Çobanlılar (Sulduzlular) ile Celayirliler arasında bir mücadele olmasına rağmen, Sutaylılar ve Uyratlar da bu iki güç arasındaki mücadelede taraf olarak kendilerine bir pay almaya çalışıyorlardı.

Bu mücadelede başlangıçta Çobanlılar daha baskın çıkarak Celayirlilerden daha sert ve daha başarılı oldular. Ancak Çobanlılar arasında iktidar mücadeleleri ve bölünme onların daha erken tarih sahnesinden silinmesine sebep olurken Celayirliler onlara göre daha uzun ve istikrarlı bir hanedan olarak tarihteki yerlerini alacaklardır. Ebu Said Han'ın genç ve tecrübesizliğinden

388 Aksarayî, *age*, s. 198.
389 Ehrî, *age*, s. 146/48. 91 nd.
390 Ehrî, *age*, s. 146/48.
391 Ehrî, *age*, s. 149/51.
392 Ehrî, *age*, s. 156/58.

dolayı Emir Çoban bütün gücü elinde toplarken Celayirli Şeyh Hasan'ın faaliyetleri onun döneminde daha az işitilmiştir. Burada Celayirli Şeyh Hasan'ın Emir Çoban'ın güzel kızı Bağdat Hatun ile olan evliliği bir rol oynamış olmalı. Zira yukarıda da bahsettiğimiz gibi Sultan Ebu Said, Bağdat Hatun ile evlenmek istemiş ancak Celayirli Şeyh Hasan ile evli olduğu için bu teklif Emir Çoban tarafından kabul edilmemişti. Emir Çoban'ın idamından sonra Sultan Ebu Said Bağdat Hatun'u Celayirli Şeyh Hasan'dan boşatarak evlenmişti. Celayirli Şeyh Hasan ise, eski eşi Bağdat Hatun ile mektuplaştığı dedikoduları üzerine Anadolu'da Kemah Kalesi'ne sürülmüştü. Ancak Celayirli Şeyh Hasan'ın pek rahat olmadığı anlaşılmaktadır. Daha sonra bunların bir iftira olduğu anlaşılmıştı. Bu sırada Anadolu (Rum) valiliğine atanan Devletşah yolda öldüğü için Kemah'ta bulunan Celayirli Şeyh Hasan'ın onun yerine atandığı zikredilmektedir[393].

Ebu Said Han'dan sonra onun halefi konumundaki Arpa Han idaresinde Şeyh Hasan, Ulus Emiri olarak diğer emirler arasında kuvvetli bir yer elde etti. Fakat Bağdat bölgesine hâkim olan Uyrat Ali Paşa'nın isyan ederek Baydu'nun erkek evladından Musa adlı birisini Han ilan etmesi durumu değiştirdi[394]. Sözde bir hükümdarlıktan ileri gidemeyen Musa Han'ın idaresi de ancak dört ay sürmüş ve devlet idaresi tamamı ile Ali Paşa'nın elinde kalmıştır[395]. Ali Padişah kendi vezirliğine de Taceddin Ali Şirvani'nin oğlu olan ve Arap memleketlerinin sahibi Cemal Hacı'yı tayin etmişti[396]. Bu dönemde Celayirli Şeyh Hasan'ın Kemah'ta olduğu kaydedilmektedir[397]. Ancak Sutaylı Hacı Tugay'ın başını çektiği emirler, bu defa Ali Paşa ve Musa'ya karşı harekete geçmişlerdir. Onlar Celayirli Şeyh Hasan'ı da kendi yanlarına aldılar ve 1336 yılında Aladağ yakınlarındaki Karadere'de yapılan savaşta Şeyh

393 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 142. Ebu Bakr Kutbi el-Ehri, 1327 yılında Emir Çoban idam edildiği zaman Celayirli Şeyh Hasan'ın Karabağ'da bulunduğunu, Azerbaycan, Mugan, Arran ve Şirvan bölgelerinin tamamının onun komutası altında olduğunu yazmaktadır. Bkz. Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 153/54.

394 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 148-150; Ehrî, *age*, s. 161/61.

395 Ehrî, *age*, s. 161/62.

396 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 152.

397 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 142.

Hasan, Musa Han'ın ordusunu mağlup etti. Musa Han kaçmayı başarırken Ali Paşa Şeyh Hasan tarafından öldürüldü. Böylece Tacü'd-Devle ve'd-Din Celayirli Şeyh Hasan, 1337-1338 yıllarında Ahlat'ta adına para bastırdığı Muhammed adlı bir kuklanın sözde idaresi altında kuzeybatı İran bölgesinin gerçek hâkimi olmakla birlikte Muhammed Han'ın idaresi de ancak iki yıl sürecektir[398]. Daha sonra Celayirli Şeyh Hasan, Çobanlı Dımaşk Hoca'nın kızı Dilşad Hatun ile evlenerek gücünü arttırmayı düşündü[399].

Celayirli Şeyh Hasan, Diyarbekir, Anadolu, Nahçivan, Mugan, Arran, Horasan, Fars, Şiraz ve Bağdat'ı emirlerine tahsis etti. Bu vesile ile o 1338 yılı kışında Emir Çoban'ın torunu (Şeyh Mahmud'un oğlu) Pir Hüseyin'i Sultaniye'ye gönderirken,[400] Anadolu'yu Eretna'ya, Diyabekir'i Hacı Tugay'a verdikten sonra kendisi Mugan'a yerleşti[401]. Fakat Celayirli Şeyh Hasan gücünün doruğuna ulaştığı bir anda bu gücünün sınırsız olmadığını gördü. Zira aynı adı taşıyan Çobanlılardan Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan çok güçlü bir rakip olarak onun karşısına çıktı[402]. Adamlarından birini babası Timurtaş diye ilan ederek onun Anadolu'daki itibarından istifade etmek isteyen Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Anadolu'da Eretna'ya karşı bir mücadele başlatmıştı[403]. Celayirli Büyük Şeyh Hasan, Ali Paşa'ya karşı harekete geçtiği zaman Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ı Rum'da vali olarak bırakmıştı. Celayirli Şeyh Hasan, oğlu İlkan (Elkan) ile birlikte Diyarbekir'den Hacı Tugay'ın da katılması ile Tebriz'den sözde Timurtaş'a karşı harekete geçti. O Tebriz'den hareket ederken Tebriz valiliğini Çoban'ın torunu Pir Hüseyin'e bırakmıştı ve Çoban'ın diğer oğlu Surgan da onun tarafında bulunuyordu. Onun Çobanlı Dilşad Hatun ile evliliği de dikkate alınırsa Çobanlıların önemli bir kısmını kendi yanına çektiği anlaşılmaktadır. Tabiî ki Çobanlılar arasındaki iç mücadele de bunu kolaylaştırmıştır.

398 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 152-153; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 1998, s. 58; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 368-369.

399 Yezdî, *Zafernâme*, s. 164/72b; Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 138.

400 Yezdî, *Zafernâme*, s. 164/72b.

401 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 163/63; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 97.

402 Yezdî, *Zafernâme*, s. 164/72b; Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 156-157.

403 Ehrî, *age*, s. 164-165/65.

1338 yılında iki ordu Aladağ'da karşılaştığında Celayirli Şeyh Hasan yenildi ve sözde hanı Muhammed, Düzmece Timurtaş (Kara Cimri) tarafından öldürüldü. Önce Ucan'a daha sonra da Bağdat'a çekilen Celayirli Şeyh Hasan, Çobanlı Yağıbastı ve Melik Eşref'in desteğini almaya çabalamasına rağmen bunda başarılı olamadı. Ancak Çobanlı Melik Eşref, Yağıbastı ve Surgan arasındaki iç mücadelede Melik Eşref'e karşı olan Çobanlılar kaçarak Diyarbekir bölgesine sığındı. Bu sırada Diyarbekir'de Celayirli Büyük Şeyh Hasan'ın oğlu İlkan bulunuyordu. İlkan onları samimiyetle karşıladı. Oradan da, önce Eretna'nın ve en sonunda Bağdat'a Celayirli Şeyh Hasan'ın yanına giden Çobanlılar Celayirliler tarafından öldürülmüştür. Daha önce Celayirlilerden yana olan Çoban'ın oğlu Yağıbastı da bu sırada Celayirliler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Çobanlılar arasındaki bölünmeye rağmen Çobanlı Şeyh Hasan döneminde olduğu gibi ondan sonraki Melik Eşref döneminde de Celayirliler üzerindeki Çobanlı baskısı Celayirlilerin merkezi Bağdat'ı bile tehdit edecek derecede devam ediyordu[404].

Celayirli Şeyh Hasan, 1356 yılında öldü ve Necef'te defnedildi. Celayirli Büyük Şeyh Hasan da, daha önce Celayirlilerden bazılarının defnedildiği Hz. Ali'nin türbesinin bulunduğu ve Şiîlerce kutsal sayılan Necef'te defnedilmişti. Onun bu şehre defnedilmesinin sebebi Şiîliğe olan meyli olmalıdır. Celayirlilerde bilhassa Ali, Hasan ve Hüseyin isimlerinin seçilmesi de bunun ile ilgili olmalıdır. Oğullarından Emir Kasım da, 1368'de Necef'te defnedilmişti. Olcaytu Han'dan itibaren İlhanlılar içerisinde Şiîliğe olan meylin artması hem İran coğrafyasının Şiî bir renge bürünmesinde etkili olmuş hem de onlardan sonra ortaya çıkan Celayirliler gibi şube devletlerin Şiî karakterli olmasına sebep olmuştur. Belki de bugün Irak'ta yaşayan Türkmenlerin önemli bir kısmının Şiî olmasına bu dönemin bir katkısı vardır. Zira Irak'taki Uyratlar (Celayirlilerin hâkimiyet alanlarında onların toplumsal tabanlarını teşkil eden ve daha çok onların bir müttefiki olarak), Sulduzlar ve Celayirliler bugün Irak'ta yaşayan başta Türkmenler olmak üzere birçok topluluğun etnik ve kabilevî yapısının oluşmasında önemli rol oynamışlardır. 1356 yılında ölen Celayirli Şeyh Hasan'ın yerine oğlu Şeyh

404 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 171-172/72.

Üveys geçti[405]. Sultan Şeyh Üveys (1356-1374), tarihte siyasî ve askerî başarılarından ziyade edebî çalışmaları ve şiirleri ile tanınmıştır. Onun siyasî ve askerî olarak en önemli icraatı, Çobanlıları ortadan kaldırması ve Altınordu Birdi Beg'in Deşt-i Kıpçak'a çekilmesinden sonra Azerbaycan bölgesine hâkim olan Çobanlıları temsil eden Ahicuk üzerine sefer düzenlemesi olmuştur. Ordusundaki Uyratların düzensizliklerinden dolayı istediği kesin bir sonuca ulaşamamasına rağmen 1358'de Ahicuk'u mağlup ederek Tebriz'e girdi[406]. Ancak ordusunda devam eden huzursuzluktan dolayı Bağdat'a çekilmek zorunda kaldı.

1361 ve 1364 yılları arasında, Ucan ile Tebriz arasındaki bölgesinde meşgul olan Sultan Şeyh Üveys, 1366 yılında Diyarbekir, Musul ve Mardin bölgelerinde faaliyette bulundu. Onun bu bölgeye yönelmesinin sebebi, İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonraki bu *Gölge Hanlar Devri* olarak da nitelendirebileceğimiz mücadeleler esnasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da giderek güçlenmeye başlayan ve siyasî bir güç olarak ortaya çıkan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri'nin tarih sahnesine çıkmasıdır. Bu sırada bu bölgede Şeyh Üveys'in rakibi olan ve Celayirlilerin bölgedeki otoritesini sarsan Karakoyunlu Türkmenleri'nin başında Bayram adlı bir şef bulunmaktaydı. Sultan Şeyh Üveys, Muş yakınlarında Karakoyunlu Türkmenleri'ni mağlup etti. Bu bölgede düzeni sağlamak için 1367 yılına kadar Tebriz ile Bağdat arasındaki bölgede bulunmuştur. 1374 yılında ölen Sultan Şeyh Üveys Tebriz yakınlarında defnedildi.

Sultan Şeyh Üveys'in ölümü, aynı zamanda babası Şeyh Hasan tarafından kurulan Celayirli hanedanının da gücünü hızla kaybetmesi anlamına geliyordu. Şeyh Üveys'ten sonra önce Hasan adlı oğlu ona halef olmuşsa da daha sonra diğer oğlu Hüseyin emirlerin büyük çoğunluğu tarafından tahta çıkarılmıştır. Sultan Hüseyin ise, bir taraftan kardeşi Şeyh Ali'nin 1379'da Bağdat'ta çıkardığı isyanı bastırırken, diğer taraftan da doğu İran'daki Muzafferîler ile merkezi Erzurum bölgesi olan ve bu dönemde artık Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine hâkim olan Karakoyunlu

405 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 184 vd.
406 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 183/81-82; Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 189.

Türkmenleri ile mücadele ediyordu. Celayirlilerin siyasî hâkimiyeti bu dönemde Güneydoğu Anadolu ve Irak'ın kuzeyine kaymasına rağmen Erzincan gibi şehirlerde Celayirlilere mensup idareciler hâlâ varlıklarını koruyorlardı[407]. Celayirli Sultan Hüseyin'in 1377 yılında Karakoyunlular ile yaptığı barış üzerine Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da sükûnet kısmen sağlanmıştır.

Sultan Hüseyin'in Erdebil'e atadığı küçük kardeşi Ahmed, 1382 yılında Tebriz'i işgal edip, kardeşi Hüseyin'i idam ettirdi[408]. Bağdat'taki kardeşi Şeyh Ali'nin Karakoyunlular tarafından ortadan kaldırılması[409] ile ondan kurtularak hâkimiyetini genişletti. Ancak Sultaniye'de sultanlığını ilan eden diğer kardeşi Bayezid ile uğraşmak zorunda kaldı. Böylece Celayir Devleti, Sultan Hüseyin'in 1382 yılında ölümü üzerine, Ahmed ve Bayezid arasında fiilen taksim edilmiştir. Azerbaycan ile Irak, Sultan Ahmed'e, Irak-ı Acem Bayezid'e kalmıştır. Sultan Ahmed, Tebriz'in önce Altınordu hükümdarı Toktamış (1385) ve bir yıl sonra da Timur tarafından işgal edilmesi ile devletin merkezini Tebriz'den Bağdat'a nakletti (1386). Timur'un 1384-1387 yıllarında Azerbaycan, İran, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu istilası ile Ahmed-i Celayir ve Karakoyunlu Kara Yusuf, bu dönemde Yakın Doğu'nun iki büyük devleti olan Memlûklere ve Osmanlılara iltica etmişlerdir.[410] Timur'un 1405 yılında doğuya dönüşünden sonra hâkim oldukları bölgelere dönen Karakoyunlular ile Celayirlilerin tekrar birbirleriyle mücadeleye girmeleri sonucunda Celayirli Ahmed mağlup ve maktül düşmüştür (1410)[411].

407 Esterebadî, *Bezm ü Rezm*, s. 155.

408 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 221 vd.

409 Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 46-47.

410 Sultan Ahmed'in 796/1393-1394 yılında Kahire'den Bağdat'a Şam üzerinden giderken Kudüs'te konaklaması o dönemde şehirdeki fevkalade olaylar arasında zikredilmiştir. Bkz. D.P Little, "Between Jerusalem and Egypt", *History and Historiography of the Mamluk*, Variorum Reprints, London 1986, s. XV/78-79.

411 Celayirlilerin siyasî faaliyetlerinin bundan sonrasındaki tafsilatı için Bkz. Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 60 vd.; Kopraman, *Mısır Memlükleri Tarihi*, s. 33 vd.; Kopraman, "Memlûkler", s. 514-515; Faruk Sümer, "Ahmed Celayir", *DİA*, C. 2, s. 53-54; W. Barthold, "Ahmed Celayir", *İA*, C. 1, MEB, İstanbul, s. 182; V. Minorsky, "Üveys", *İA*, C. 13, MEB, İstanbul 1986, s. 134-135.

Sultan Ahmed de babası gibi aynı zamanda şairdi. Şiir, musiki, hattat, nücum ilmine vukufu ile tanınan Ahmed Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazmıştır. İlim ve sanat erbabını koruyan Ahmed dönemin en büyük musiki üstatlarından Abdülkadir Meragi'yi yirmi yıl yanında tutabilmiştir. Sultan Ahmed'in günümüze kadar gelen tek eseri yedi divandan oluşan "Külliyat"ıdır[412]. Sultan Ahmed'den sonra Celayirlilerin başına Şah Veled geçmiş, onun altı ay sonra ölümü ile de karısı Döndü Hatun Bağdat'ta idareyi ele almış ancak Karakoyunluların baskısı ile Bağdat'ı kaybettikten sonra Timurlu Şahruh'a dayanarak Huzistan'da hükümdarlığını ilan etmiştir. 1419 yılında yerine Şah Veled'den olan oğlu Üveys (II) geçmiştir. II. Üveys ise, Karakoyunlu Kara Yusuf'un ölümü üzerine Bağdat'ı yeniden ele geçirdi. Ondan sonra kardeşi Muhammed ve en son olarak da Alaüddevle'nin oğlu Hüseyin 1431 yılında Hille'de Karakoyunlular tarafından öldürülünceye kadar Celayirliler varlıklarını devam ettirdiler.[413] Aslında Celayirli Ahmed'in ölümü ile Celayirli Devleti de sona ermekle birlikte bu aileden gelen kişiler 1431 yılına kadar Irak'ın bazı şehirlerinde bu şekilde varlıklarını sürdürmüşler ve bu tarihte Karakoyunlular tarafından bunların varlığına tamamen son verilmiştir[414]. Böylece Doğu ve Güneydoğu Anadolu büyük oranda Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri'nin hâkimiyeti altına girmiştir.

3- Eretnalılar (1335-1381)

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nin yıkıntıları üzerine kurulan devletlerden biri de Eretna Devleti idi. Bir Uygur Türkü olan Eretna,[415] Ebu Said döneminde ikinci derecede bir emir idi ve ilk defa Kurmışı liderliğinde Emir Çoban'a karşı olan isyan ile siyasî olaylarda zikredilmeye başlanmıştır.

412 Veyis Değirmençay, *Sultan Ahmed Celayir'in "Kitabu'l-Garbiyyat" Adlı Divanı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1992, s. 3-6; Sümer, "Ahmed Celayir", s. 54.

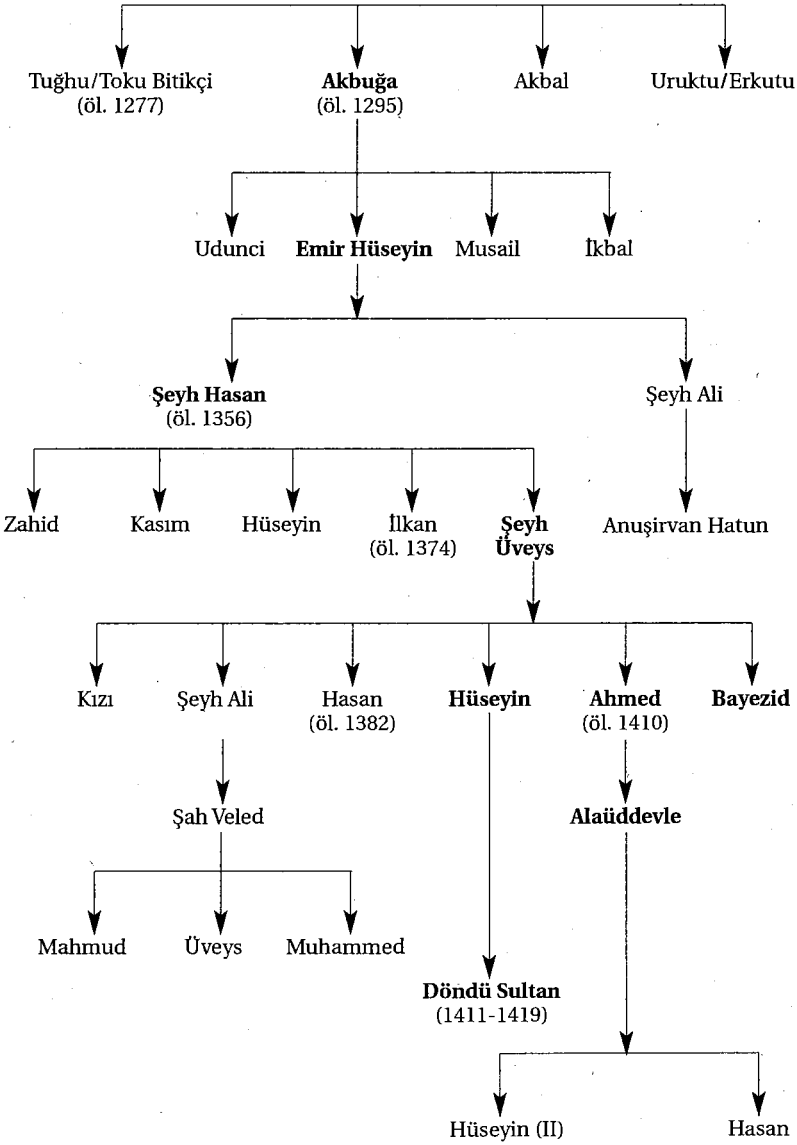
413 Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 158-169.

414 Yınanç, "Celayir", s. 64-65; Smith, "Djalayir", s. 401.

415 Eretna adı, ailesi ve geniş bir kaynakça için Bkz. Kemal Göde, *Eretnalılar (1327-1381)*, TTK, Ankara 1994, s. 18-29.

CELAYİRLİLER SOY KÜTÜĞÜ

İlka(y) / İlkan Noyan

Bu isyana Eretna karışmamış ise de kardeşleri Tarımtaz ve Sünüktaz önemli rol oynamışlar ve bu mücadelede hayatlarını kaybetmişlerdir. Eretna'yı Ebu Said döneminin sonlarındaki iç mücadelede giderek daha fazla görebilmekteyiz[416].

1327 yılında Emir Çoban'ın öldürülmesinden sonra Anadolu'daki durumu nazikleşen Çoban'ın oğlu Timurtaş, Mısır Memlûkleri'ne sığınırken kayınbiraderi Eretna'yı Anadolu'da kendisinin vekili olarak bırakmıştı[417]. Ancak Eretna önce kendi güvenlik endişesinden dolayı Karamanoğlu Bedreddin Bey'e sığınmıştır[418]. Daha sonra Anadolu'da akıllıca bir siyaset takip eden Eretna, Ebu Said'e ve arkasından da Timurtaş'ın yerine Anadolu valisi olan Celayirli Şeyh Hasan'a itaatini bildirerek mevkiini korumakla kalmamış aynı zamanda Celayirli Şeyh Hasan'ın kendisini Anadolu'da vekili olarak bırakmasını sağlamıştır[419]. Celayirli Şeyh Hasan'ın 1335 yılında Ebu Said'in ölümü üzerine İran'a gitmesi ve Eretna'yı naip olarak bırakması[420] onun istiklalini ilan etmesi için bir dönüm noktası idi.

Timurtaş'ın oğlu Çobanlı Şeyh Hasan ortaya çıktıktan sonra Eretna'nın kendisine tabi olmasını istemiş ancak Eretna bu teklifi kabul etmemiştir. Eretna, Celayirli Şeyh Hasan'a tabi olmayı sürdürdüğü için Çobanlı-Celayirli Şeyh Hasanların mücadelesinde galip gelen Çobanlıların artan baskısını üzerinde hissetmeye başlamıştır. Bundan dolayı Eretna, Mısır Memlûkleri ile diplomatik ilişkiler kurarak Memlûk sultanına tabiiyyetini bildirmiş, onun adına hutbe okutmuş ve sikke bastırmıştır. Ancak Eretna'nın zamanla tabiiyyet bağlarını zayıflatması onun Memlûk sultanının Anadolu politikasındaki ileri karakolu olan Dulkadirli Türkmenleri ile uğraşmasına sebep olmuştur.[421]

416 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 157/58; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 21, 93.

417 İbn Tağribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 10, s. 287; Sumer, "Anadolu'da Moğollar", s. 90; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, C. XXXII/126, (1968), s.164; Göde, *Eretnalılar*, s. 32.

418 Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, s. 13.

419 İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, s. 325; Ehri, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 164/64; Göde, *Eretnalılar*, s. 34, 39; Uzunçarşılı, "Eretna Devleti", s. 165.

420 Göde, *Eretnalılar*, s. 40-43.

421 Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eretna Devleti-Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*, TTK, Ankara 1989, s. 9-10.

Güneyde Dulkadirli Türkmenleri'ne karşı başarılı olan Eretna, Anadolu'da sık sık değişen siyasî dengeleri iyi bir şekilde değerlendirerek güçlenmiş ve istiklal yolunda önemli bir mesafe almıştır[422]. Eretna her ne kadar 1341 yılında "sultan" unvanını almış ise de, onun gerçek anlamda istiklalini kazanması, 1343 yılında Çobanlı Şeyh Hasan'ın Süleyman Han idaresindeki ordusunu Sivas-Erzurum arasındaki Karanbük mevkiinde yenmesi[423] ve arkasından Çobanlı Şeyh Hasan'ın karısı tarafından öldürülmesi ile gerçekleşmiştir. Onun 1341 yılında sultanlığını ilanının bir sebebi de o yıl Mısır Sultanı Melik Nasır'ın ölümüdür[424]. Eretna istiklalini ilan etmesine rağmen yine de Çobanlı Melik Eşref'in baskısını üzerinde hissetmiştir.

Eretna'yı giderek güçlendiren bir husus da kendisine olan katılımlar idi[425]. Bu cümleden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sutaylılar arasındaki iç mücadelede liderliği ele geçiren Baranbay oğlu İbrahim Şah'ın 1350 yılında ölümü ile Moğolların Baranbay Oymağı İç Anadolu'ya göç ederek Eretna'nın hizmetine girmişlerdir[426]. Ankara ve Konya'dan Erzurum'a kadar olan bölgede güçlü ve iyi bir idare kurmuş olan Eretna 1352 yılında ölmüştür. Eretna'nın yerine oğlu Mehmet (1352-1365) geçmiştir. Mehmet'in tahta geçişiyle birlikte Moğol kabileleri devleti hayli meşgul etmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren İç Anadolu'daki Samagar, Çaykazan ve Baranbay gibi Moğol kabileleri Karamanoğulları-Eretnalılar-Osmanlılar arasındaki ilişkilerde genellikle olumsuz da olsa önemli rol oynamışlardır. Bilhassa Eretnalıların bu son dönemlerinde Karamanoğullarının da kışkırtması ile Samagar ve Çaykazan Moğolları Eretnalılara hücum etmişlerdir. Burada Kadı Burhaneddin'in de kışkırtmasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Kadı Burhaneddin'i hapisten kurtaranların diğer bir

422 Göde, *Eretnalılar*, s.43 vd.

423 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s.169/70; Göde, *Eretnalılar*, s. 54 vd.; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 105.

424 Göde, *Eretnalılar*, s. 63; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.111.

425 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 172/72.

426 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 108-110; Göde, *Eretnalılar*, s. 70; Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, C. III, s. 621.

Moğol kabilesi olan Baranbaylar/Barambaylar olması da bu açıdan önemlidir.

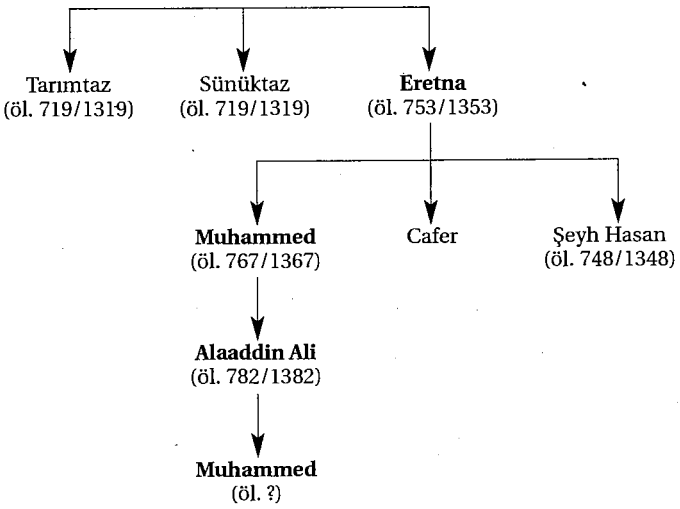
Buradan şu sonuca varabiliriz: Eretnalıların yıkılmasında ve Kadı Burhaneddin'in iktidara gelmesinde bu Moğol kabileleri önemli rol oynamış daha doğrusu Kadı Burhaneddin bu Moğol kabilelerini iktidara gelmek için kullanmıştır[427]. Bu Moğol kabileleri Osmanlı-Karaman ve Osmanlı-Kadı Burhaneddin ilişkilerinde de bir istikrarsızlık unsuru olarak kullanılmışlardır[428]. Mehmet'in ölümü üzerine yerine oğlu Alaaddin Ali Bey geçmiş ancak hem Mehmet Bey hem de oğlunun zayıf ve dirayetsiz kişiliklerinden dolayı devlet tam bir kaos içine düşmüş idi. 1378 yılında vezir olan Kadı Burhaneddin Ahmed ile bir toparlanma sağlanmış, İç Anadolu'daki Türk ve Moğol boylarının yağmalarının önü kesilmiştir. 1380 yılında Alaaddin Ali Bey'in ölümü ile yerine küçük yaştaki oğlu Mehmet tahta geçmiştir. Vezir ve aynı zamanda naip olarak ülke idaresini ele alan Kadı Burhaneddin, 1390 yılında II. Mehmet'in öldürülmesi ile Eretna Devleti'ne son vererek hükümdar olmuştur[429].

427 Ahmed Tevhid, "Kadı Burhaneddin Ahmed", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, C. V, Cüz 26, s. 178, 180.

428 Ahmed Tevhid, "Kadı Burhaneddin Ahmed", *TOEM*, C. V, Cüz 27, s. 235-236, Cüz 28, s. 296.

429 Göde, *Eretnalılar*, s. 129 vd.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1998 s. 154-161; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, s. 22.

ERETNALILAR SOY KÜTÜĞÜ [430]

430 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 128.

V- DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA BİR MOĞOL HANEDANI: SUTAYLILAR

İlhanlı Devleti'nin Sultan Ebu Said Han'ın ölümünden sonra iç mücadeleler içerisinde parçalanarak yıkılması esnasında bu devletin yıkıntıları üzerinde ortaya çıkan siyasî teşekküllerden biri de Sutaylılardır. Her ne kadar Sutaylılar, Celayirliler, Çobanlılar ve Eretnalılar kadar bir devletleşme başarısı gösterememişlerse de Bağdat'ın kuzey bölgesinden Erzurum-Ahlat hattına kadar olan geniş bir bölgeyi yarım asrı dolduran bir süre içerisinde bir hanedan olarak idare etmişlerdir.

İdarî taksimattan bahsederken zikrettiğimiz gibi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi, daha Hülagu Han'dan itibaren başlıca iki askerî eyalete ayrılmış idi. Bunlardan biri ve en mühimi merkezi Musul olan Diyarbekir eyaleti idi. Bu eyalet; Musul, Kerkük, Mardin, Diyarbekir ve Erzurum'a kadar olan geniş bir bölgeyi içine almaktaydı. Moğollar 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra Diyarbekir ve Ahlat bölgelerini istila ederek kendilerine Türkiye Selçukluları'nı tabi bir duruma getirmekle birlikte onların hudutlarına saygı göstermişlerdir. Bundan dolayı Diyarbekir valilerini de Selçuklular tayin etmekte idi. Fakat Moğollar 1256 yılından sonra, özellikle Baypars'ın 1277 yılında Anadolu seferi ve Muineddin Pervane'nin idamından sonra, Anadolu'da idareyi doğrudan ellerine alınca Diyarbekir'e de kendi valilerini tayin etmeye başlamışlardır. Bu valilerin bir kısmı İlhanlı soyundan şehzadeler olduğu gibi bir kısmı Moğol emirleri arasından atanıyorlardı.

İlhanlılar'ın Diyarbekir eyaletine tayin ettikleri valilerin en önemlilerinden birisi Sutay Noyan idi. Sutay Noyan'dan önce de Diyarbekir valiliğinde bulunmuş önemli emirler vardı. Emir Tudan,

Durbay Noyan, Baydu, İrincin, Emir Tagaçar ve Emir Mulay Diyarbekir'de valilik yapmış önemli kişiler arasında bulunuyorlardı. Sutay Noyan çeyrek asırlık Diyarbekir eyaleti idaresi ile kendisinden sonra bir hanedanın oluşmasını sağlamıştır. 1309 yılından 1332 yılına kadar bu bölgeyi idare eden Emir Sutay, yaklaşık yüz yaşında öldüğünde kendisinden sonra Diyarbekir eyaletine Uyrat kabilesi beylerinden ve aynı zamanda Ebu Said'in dayısı olan Ali Padişah vali olmuştur. Sutay Noyan'dan sonra kısa bir süreliğine de olsa Diyarbekir valiliğine Uyrat Ali Paşa'nın atanması onun Ebu Said'in dayısı olması ve bu bölgedeki Uyratların gücü ile alakalıdır. Zira daha Sutay Noyan Diyarbekir valiliğine atanmadan önce 1295 yılında Moğolların Uyrat kabilesi Toragay ve Yisutay idaresinde 12.000 hane (çadır) halkı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine gelmişler ve bölgelerde bir hayli huzursuzluk meydana getirmişlerdi[431].

Diyarbekir eyaletindeki Moğol askerî gücünün ekserisini bu Uyratlar meydana getirmekte idi. Kışları Musul bölgesinde geçiren Uyrat kabilesi, Sutay Noyan'ı tarih sahnesine çıkaran Baydu-Gazan mücadelesi esnasında ve bu hadiseyi fırsat bilerek Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türkmenlere karşı birtakım saldırılarda bulunarak kargaşalık çıkarmışlardır. Baydu taraftarı olan bu Moğol kabilesi Gazan Han'ın hükümdar olması ile Memlûklere sığınmıştır.[432] Memlûklere sığınan bu Uyrat topluluğunun göçüne rağmen Diyarbekir-Musul bölgesinde önemli bir Uyrat topluluğunun kaldığı anlaşılmaktadır. Bunların başlarında soyu Cengiz Han dönemi Uyrat reisi Kutuka Biki'ye kadar giden Çiçek Güregan ile oğulları Ali Paşa ve Emir Muhammed bulunuyordu[433]. Bu sırada Diyarbekir valisi Tatar kabilesinden Mulay Noyan idi. Sutay Noyan döneminde de bu bölgede etkili olan Uyratlardan Ali Padişah, Musa adlı birisini han ilan ederek idareyi eline

431 Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 188.

432 Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 130; a.mlf., *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 97; Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 3, s. 304; İbn Tagribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 8, s. 60; Makrizî, *Hıtat*, C. 2, s. 22; Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar", s. 108 vd.

433 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 656.

almıştı[434]. Ancak Sutay'ın Barımbay, Hacı Tugay ve Fulad adlı üç oğlu Ali Padişah'a karşı Celayirli Şeyh Hasan ile birleşerek onu yenmişler ve Ali Padişah'ı ortadan kaldırdıkları gibi onun han ilan ettiği Musa Han'ı da devirmişlerdir[435]. Celayirli Şeyh Hasan, İlhanlı mirasına sahip olurken Sutay'ın oğulları Barambay ve Hacı Tugay, Ali Padişah'ın Diyarbekir'de yerine vekil bıraktığı Seyfeddin Hafız'ı mağlup ederek Diyarbekir ve Van eyaletlerini ellerine geçirmişlerdir[436].

1- Sutay Noyan

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu içine alan Diyarbekir eyaletinde Sutaylılar hanedanını kuran Sutay Noyan adlı bu Moğol kumandanının evveliyatı ve hangi oymaktan geldiği konusunda açık herhangi bir bilgi mevcut değildir. Gazan Han döneminde tarih sahnesine çıkan Sutay isminin Sunitay'ın kısaltılmış şekli olduğu ve bundan dolayı da bu Moğol kumandanının Sünit boyundan olması gerektiği ileri sürülmüştür[437]. Yakın Doğu'daki Moğol istilasının ilk temsilcisi olan Curmağun Noyan da Sünit boyundan olup bu boya mensub kabilelerin daha çok Musul ve Diyarbekir yöresinde başlarında Doladay ve Sutay Noyanlar olduğu halde yaşadıkları anlaşılmaktadır[438]. Bu arada Yakın Doğu'yu ilk istila eden Moğol emirleri arasında ve daha sonra Hülagu'nun ölümü ile ona halef seçmek üzere toplanan reisler arasında bulunan Sonita[439] veya Suntay[440] adlı emir de isim benzerliğinden dolayı Sutay

434 Yezdî, *Zafernâme*, s. 163/72a; Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 161/61.

435 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 162/62-63.

436 Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 34.

437 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 19, 33 nd.; Aygün Attar, "Ortaçağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır (XI-XV. yüzyıllar Arasında Güneydoğu Anadolu'nun Etnik ve Siyasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır 2004, s. 434, 437-439. Hafız Ebru, Sutay Noyan'dan *Hacı Sutay* olarak da bahseder. Bkz. Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 149.

438 Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 164.

439 Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 225. 2 nd.

440 Howorth, *Moğol Tarihi*, s. 211-212.

Noyan ile karıştırılmıştır[441]. Memlûk kaynaklarında Sutay ismi Suntay veya Sunitay olarak da zikredilmiştir[442].

Sutay Noyan; Emir Kutluğşah, Satılmış ve Mulay gibi önemli Moğol emirleri ile birlikte Argun Han döneminde devlet idaresinde önemli rol oynayan şahsiyetler arasında geçmesine[443] rağmen onun tarih sahnesine çıkışı Gazan Han dönemi ile başlamaktadır. Gazan Han, Horasan valisi iken Sutay Noyan onun Ahtacısı[444] (Emir-i Ahur) idi. Gazan Han, hükümdar olunca devletin mühim mevkilerine Horasan'da hizmetinde bulunmuş olan emirlerini getirmiştir[445] ki, bunlar arasında Sutay Noyan da yerini almıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki, Gazan Han'ın iktidarı ele geçirmesinde Emir Sutay onun yanında yer alarak çok önemli bir rol oynamıştır[446]. Merkezde Gazan Han'ın yanında yer alan Sutay, 1295 yılında Baydu'nun takibi ve Tebriz'de yakalanması işinde görevlendirildiği[447] gibi, 1297 yılında Gazan Han, Vezir Sadreddin Zencanî'nin öldürülmesini de Emir Sutay ve Kutluğşah'a havale etmiştir[448].

Gazan Han döneminin önemli hadiselerinden biri de Sülemiş İsyanı'dır. Anadolu'daki Moğol istilasının önemli isimlerinden Baycu'nun torunu olan ve önceleri Gazan Han'ın yanında yer alan Sülemiş,[449] dedesinin Anadolu'daki mücadelesini, bu ülkenin

441 İbn Battuta'da da Sutay ismi Sunita/Sonatay şeklinde telaffuz edilmektedir. Bakz. İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, s. 157. Şerefname'de ise Curmağun ile birlikte ilk Moğol istilasında sadece Sutay/Sotay Bahadır adlı bir komutan zikredilmektedir. Bkz. Şeref Han, *Şerefnâme* Çev. M. Emin Bozarslan, Hasat Yayıncılık, İstanbul 1971, s. 425, 427.

442 Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. II, s. 625.

443 Reşid al-Din, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s.19.

444 İlhanlı sarayında hükümdarın atlarına ve ahırlarına bakanların emirine Emir-i Ahtacı denirdi. Moğolca beygir ve at demek olan "ahta" kelimesinden gelen "ahtacı", binici, seyis ve mirahur manasına gelir. Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 189.

445 Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 4 s. 283; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 65-77-78.

446 Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 91, 98, 106,133; a.mlf., *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 41; Ehri, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, 142-143/45-46.

447 Ehrî, *age*, s.143-144/46; Howorth, *Moğol Tarihi*, s. 502.

448 Reşid al-Din, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 119-120.

449 Reşid al-Din, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 99.

hukuken kendisine ait bir hak olarak görmesine sebep olmuş olmalıdır[450] ki, Anadolu'da müstakil bir devlet kurmak amacı ile isyan etmiştir. Bu isyanın bastırılma işini Sultan Gazan Han, Diyarbekir valisi olan Mulay (Bulay)'a vermiş, Sutay ve Hinducak ise ona yardımcı olarak görevlendirilmiştir. Dönemin tanığı Aksarayî, başkumandanın ismini belirtmeksizin bu sefere katılanları Çoban, Mulay ve Sutay gibi tümen beyleri ile Başkırd ve diğer binler emirleri olarak zikretmesine rağmen, Çoban'ın Mulay ve Sutay daha ulaşmadan Sülemiş İsyanı'nı 1299 yılında bastırmasını zikretmesi bu isyanın bastırılmasında Çoban'ın ön planda olduğunu göstermektedir[451]. Burada bizim için önemli olan Emir Sutay'ın bu isyanın bastırılmasında ikinci derecede rol oynayan bir kişi olmasından ziyade bundan sonraki gelişmelerde oynadığı roldür. Çünkü bu hadise Emir Sutay için oldukça önemlidir. Zira Emir Sutay bu hadiseden sonra artık Anadolu'da kalıcı olacaktır.

Sülemiş isyanının bastırılmasından sonra Gazan Han, Tatar Abuşka Noyan'ı Anadolu'daki Moğol ordusu başkumandanlığına getirirken, Emir Sutay'ı da emrindeki askerlerle birlikte Anadolu'da bırakmıştır. Emir Çoban, Memlûklere karşı Halep bölgesine gönderilirken, Mucireddin Emirşah ile Sutay birlikte Kayseri bölgesinde bırakıldı. İç Anadolu ve batı uçlarında düzenin sağlanmasında ıyi ve adaletli idaresi ile Emir Sutay başarılı olmuş ve Emirşah ile birlikte Aksaray ve Niğde taraflarının idaresini başarı ile yapmıştır[452]. Bu sırada İç Anadolu'da bulunan Emir Sutay, Gazan Han'ın Mısır Memlûkleri'ne karşı açtığı seferlere de iştirak etmiştir. 1300 yılındaki sefere Emir Sutay da devletin diğer önemli emirleri olan Çoban ve Mulay ile birlikte katılmıştır[453].

450 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 68.

451 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 197-198; Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 156; a.mlf., *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 120-121; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 68. Reşideddin isyanın bastırılma işinin Kutluğşah'a verildiğini Çoban ve Sutay'ın ona yardımcı olarak görevlendirildiğini kaydeder.

452 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 198-206; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 69; Göde, "Anadolu'da Cengiz ve İlhanlılar Hakkında" s. 184; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 243.

453 Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 168; a.mlf., *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 131-132; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 69.

Ayrıca Emir Sutay, Kutluğşah başta olmak üzere diğer önemli emirler ile birlikte Gazan Han'ın 1302 yılında başarısızlıkla sonuçlanan Suriye seferine de katılmıştı[454].

Gazan Han'ın halefi ve kardeşi olan Olcaytu Han dönemi (1304-1316) ile İlhanlı devlet idaresinde önemli değişiklikler yapıldı. Beylerbeyi Kutluğşah'ın yerine Emir Çoban atanmıştır. Olcaytu'nun kızı Kutluğşah Hatun ile evli olan İrincin Noyan 1305 yılında Anadolu'daki Moğol ordu kumandanlığına atanırken, merkezi Musul olan Diyarbekir eyaleti valisi Kıpçak İl Basmış 708 (1308-1309) yılında azledilerek yerine Sutay Noyan atanmıştır[455]. Böylece Gazan Han döneminde yükselmeye başlayan ve Sülemiş İsyanı ile Anadolu'ya gelen Sutay, Olcaytu Han döneminde de sultan ile birlikte seferlere katılmış ve yükselişini sürdürmüştür[456]. Zira Sutay Noyan'ın Erzurum'dan Bağdat'ın kuzeyine ve batıda Fırat boylarına kadar büyük bir bölgeyi ihtiva eden bir eyalet olarak Diyarbekir'e atanması bu açıdan önemlidir. Aksarayî de, Olcaytu Han döneminde Sutay'ın Anadolu'daki mevkiini koruduğunu kaydetmektedir[457].

Emir Sutay, Diyarbekir eyaletine atanır atanmaz, Rum Kale yöresinde bulunan Türkmenler üzerine bir akın yapmıştır[458]. Sutay'ın bu akınının sebebi Gazze'den Ayıntab'a kadar olan bölgede yaşayan ve özellikle Ayıntab, Haleb, Antakya ve Trablus'ta yoğunlaşan Boz Ok ve Üç Ok Türkmenleri idi. Boz Oklar Ayntab-Haleb bölgesinde Üç Oklar ise Antakya-Trablus bölgesinde yaşıyorlardı. Bu Türkmenler Memlûk Devleti'nin bölgedeki en güvenilir yardımcı kuvvetlerini meydana getirdikleri gibi onların Anadolu politikalarının bir ileri karakolu konumunda idiler. Halep-Ayntab bölgesindeki Boz Oklar bazen kendi başlarına bazen Memlûk emirleri ile birlikte Moğol hâkimiyeti altında bulunan

454 Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 4, s. 235.

455 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 69; Makrizî, Sutay'ın Diyarbekir valiliğine atanması H. 710/ M. 1309-1310 yılı olayları arasında zikretmektedir.

456 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 14, 53-54.

457 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 248.

458 Gül, "Mısır Memlûklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlûk İzleri", s. 362; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 77-78.

yerlere saldırılar düzenliyorlardı[459]. Bu bölgelerin başında Sutay'ın hâkimiyet alanı içindeki Harran ve çevresi geliyordu. Sutay ani bir baskın ile Rum Kale ve çevresindeki Türkmenlerin hayvanlarını sürdüğü gibi kadın ve çocuklarını da tutsak almıştır. Mısır Memlûkleri'nin Rum Kale naibinin Halep Naibi Kara Sungur'dan yardım istemesi üzerine Kara Sungur'un komutasındaki Memlûk kuvvetleri takibe aldıkları Sutay'ı Urfa'nın güneyindeki Belih Çayı kıyısında bozguna uğratarak esir alınan Türkmenleri kurtarmıştır[460].

Mısır Memlûkleri'ne tabi olan Türkmenler üzerinde baskı ve yağma yapan Emir Sutay, Ebu Said Han (1317-1335) döneminin ilk yılında, Mardin'den Şam'a doğru gitmekte olan 900 kişilik bir kervanın Moğol kabileleri tarafından vahşice yağmalanması karşısında Diyarbekir valisi olarak bu yağmacıları yakalayıp hapse attırdığı gibi mallarını da hak sahiplerine teslim etmiştir[461]. Ebu Said, başa geçince idarede yeni düzenlemeler yapmış ve Olcaytu zamanında Anadolu valiliğinde bulunan ancak Anadolu'da zulümden başka bir şey yapmamış olan İrincin'i Diyarbekir valiliğine, Diyarbekir valisi bulunan Sutay'ı da Ahlat valiliğine atamıştır[462]. Çoban'ın oğlu Demirtaş Anadolu valiliğine, Esen Kutluğ ise Horasan valiliğine getirilmiştir (1318)[463].

Ancak Sutay'ın bu Ahlat valiliğinin çok uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Çünkü Emir Çoban'ın devlete hâkim olması ve Derbent'te Altınordu Özbek Han'a karşı savaşında itaatsizliği görülen bazı emirlere sert davranarak onları cezalandırması daha sonra Kurmuşı'nın başını çektiği bir muhalefet ve isyan ile sonuçlanmıştır. Kurmuşı'yı destekleyen önemli komutanlar arasında İrincin de bulunuyordu. İrincin'in bu muhalefet ve isyan hareketine katılmasının gerçek sebebi ise bir yıl içerisinde Çoban'ın onu

459 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 77-78.

460 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 77-78.

461 Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183. 121 nd.

462 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 73; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 242-247.

463 Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s. 618-622; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 83.

Diyarbekir valiliğinden azlettirmiş olmasıdır[464]. Bu isyan hareketi 1319 yılında bizzat Ebu Said'in de iştiraki ile bastırılmış ve İrincin diğer isyancılar gibi öldürülmüştür. Bunun yanında bu haberin duyulması üzerine Sutay Noyan'ın da Diyarbekir'den gelerek sultana katıldığı ve arkasından Sutay Noyan'ın Erbil ve Musul bölgesine gönderildiği ve bu emir mucibince onun da Diyarbekir'e gittiği belirtilmektedir[465].

Bundan sonraki dönemde Sutay'ın yeniden Diyarbekir valisi olarak anılması da bu olay ile ilgili olmalıdır. Muhtemelen Emir Çoban, Diyarbekir valiliğine getirdiği İrincin'i azlettirince[466] Diyarbekir valiliğine Ahlat valiliğinde bulunan Emir Sutay tekrar tayin edilmiştir[467]. Böylece yaklaşık bir yıllık kısa bir süre içinde Sutay yeniden Diyarbekir valiliğine atanmıştır. Bu sırada Güneydoğu Anadolu'daki küçük emirlikler de ona tabi bulunuyorlardı. Ebu Said Han'ın Meyyâfârikîn'i kendisine verdiği Türkmen beyi Taceddin Beğdili'nin oğlu Beklemiş'in 730 (1329-1330) yılında burada Sutay'a tabi olarak varlığını sürdürdüğü bilinmektedir[468].

Emir Çoban'a karşı Kurmuşı'nın başlattığı muhalefet ve isyan hareketinde Sutaylılar da önemli rol oynamışlardır. Bu sırada Diyarbekir valisi olan Emir Sutay, her ne kadar bu muhalefet hareketinin içinde olmasa da, isyancıların Anadolu'daki uzantıları ile bağlantısı vardı. Çünkü isyanın bastırılması hareketine bizzat hükümdar katılmasına rağmen Emir Sutay, sultanın zafer haberinden hemen sonra acele ile katıldığı gibi Sutay'ın oğlu Baranbay da isyancı grubun Anadolu'daki taraftarları arasında bulunuyordu ve bu isyancılar Çoban'ın Anadolu umumi valisi Timurtaş'a

464 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 99.

465 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 103; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 256-260; Sümer, "Anadolu'da Moğollar," s. 84-85.

466 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 99.

467 Ehrî, Sutay'ın Ahlat valiliğine atanma hadisesinden bahsetmez iken Ebu Said'in tahta geçtiği sırada onun Diyarbekir valiliğinde bulunduğunu zikretmektedir. Çoban'ın idamından sonraki atamaları anlatırken *önceden olduğu gibi Sutay Diyarbekir valiliğine atandı* demektedir. Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 150/51, 155/57.

468 Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 194-195.

karşı harekete geçmişlerdi[469]. Emir Sutay'ın, açık olmasa da Çoban'ın muhaliflerinden yana olması, muhtemelen Çoban'ın merkezde kurduğu tahakkümün bir benzerini Anadolu'da Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın kurması ve kendisinin coğrafî konumu itibariyle bu iki gücün arasında kalmış olması ile izah edilebilir. Vezir Reşideddin'in de, devletin merkezî gücünü temsil eden bir kişi olarak, daha önce Diyarbekir valisi Emir Sutay ve oğlu Hacı Tugay hakkında şikâyetlerde bulunmuş olması bu açıdan dikkate değerdir[470].

Genel olarak iyi ve adil bir idareci olarak görülen Sutay'ın bu manada merkezde rahatsızlık konusu olması onun merkezle ilişkileri açısından bize ipuçları verebilmektedir. Ayrıca Emir Sutay'ın hükümdar Ebu Said Han'ın da bu muhalefet hareketine gizli bir desteğinin olduğu şeklindeki propagandaya inanmış olması da düşünülmektedir[471]. Her ne sebeple olursa olsun, isyancılar cezalandırılmıştır ve Anadolu'daki uzantıları da aynı akıbete uğramışlardır. Anadolu'daki isyancı beylerden sadece Sutay'ın büyük oğlu Baranbay Diyarbekir'de bulunan babasının yanına kaçarak canını kurtarabilmiştir[472]. Böylece Ebu Said dönemi hadiselerinde önemli rol oynayan Sutay, 1327 yılında Çoban'ın idamından sonraki atamalarda mevkiini kaybetmeyerek, Diyarbekir valiliğinde bırakılmıştır. Bu da onun gücünü ve devlet içinde ağırlığını göstermektedir. Hâkimiyet alanı Diyarbekir eyaleti dahilinde Fırat boylarından Şam serhadlerine kadar uzanan Emir Sutay 732 (1331-1332) yılında Musul'da vefat etmiştir. Yerine Diyarbekir valisi olarak Uyrat Ali Paşa'nın tayin edildiği Emir Sutay iyi ve başarılı idaresi ile şöhret bulmuştur[473]. Ebu Said, Sutay'ın yerine aynı zamanda dayısı olan Uyrat Ali Paşa (Padişah)'yı

469 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 84-85.

470 Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", s. 41-42.

471 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 84. 86 nd.

472 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 260; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 85.

473 Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 189; Sutay Noyan, Hülagu ve Abaka döneminin büyük emirlerinden Sünitay Noyan ile karıştırıldığından aradaki yıl farkını kapatmak için onun yaklaşık yüz yaşında ölmüş olduğu söylenmiştir. Bkz. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 92, 96. 4 nd.

Diyarbekir valiliğine getirmiştir. Ali Paşa hem hükümdarın dayısı olması hem de bölgedeki Uyratlara dayanması dolayısı ile Sutaylıları kendi idaresi altında tutabilmiştir. Ancak bu yılların, Ali Paşa'nın baskısından dolayı Sutaylılar için çok sıkıntılı geçtiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı yukarıda da zikrettiğimiz gibi 1335 yılında Ebu Said Han'ın ölümü ile desteksiz kalan Ali Paşa karşısında Sutay Noyan'ın oğulları Baranbay ve Hacı Tugay Celayirli Şeyh Hasan ile ittifak kurarak 1336 yılında onu ortadan kaldırıp Diyarbekir'in idaresini ele geçirmişlerdir.

2- Baranbay

Emir Sutay'ın en büyük oğlunun ismi Baranbay (Barambay) idi[474]. Bu isim kaynaklarda Barambay, Barımbay ve Baranbay olmak üzere farklı şekillerde telaffuz edilmektedir[475]. Daha erken dönem kaynaklarında ise Baranbay şeklinde telaffuz edilmektedir[476]. Baranbay ismi ile Karakoyunlu Türkmenleri'nin kurucu aile adı olan Baranî ismi arasındaki benzerlik ve Karakoyunlu Türkmenleri'nin tarih sahnesine çıkmadan önce Uyrat Ali Paşa ve daha sonra da Sutaylıların hizmetinde bulunmasından dolayı bu Baranbay ismi ile Karakoyunlu Baranî arasında bir ilişki olabileceği de ileri sürmektedir[477].

Emir Sutay'ın 1332 yılında ölümünden sonra Sutaylıları temsil açısından daha çok Hacı Tugay'ın ismi geçmektedir. Sutay'ın oğlu Baranbay'ın siyasî faaliyetleri ve hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Kaynakların ondan doğrudan bahsettikleri tek husus ise, daha önce zikrettiğimiz gibi Kurmuşı ve İrincin Noyanların Emir Çoban'a karşı başlattıkları muhalefet ve isyan hareketinde, baba Sutay doğrudan isyancıları desteklememekle birlikte, büyük oğlu Baranbay'ın bu muhalefet ve isyan hareketinin Anadolu kolunda yer alması, Çoban'ın oğlu Timurtaş'a karşı

474 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 171/72; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 107, 37 nd.

475 Aziz b. Erdeşir-i Esterebadî, *Bezm ü Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 125, 149; Mehmed Neşrî, *Neşrî Tarihi I*, s. 106 vd; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 260; Yınanç, "Diyarbekir", s. 620.

476 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 171/72.

477 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 107 vd.

isyan eden beyler içinde adının sayılması ve sonrasında Diyarbekir'de bulunan babasının yanına kaçarak canını kurtaran tek kişi olmasıdır. Bu tarihten sonra Baranbay'ın kaynaklarda pek zikredilmemesinin sebeplerinden biri, bizce merkeze karşı katıldığı bu isyandır. İsyan edenler bunu hayatları ile öderken Baranbay Diyarbekir'de babasına sığınarak canını kurtarmış ancak bundan dolayı siyasî sahneye çıkamamıştır. O halde isyanın bastırıldığı 1319 yılına kadar Baranbay'ın hayatta olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır. Ancak bundan sonra Baranbay ismi yalnız başına pek geçmemektedir.

Dönemin başvurduğumuz kaynaklarında ve tetkik eserlerde daha çok Sutay'ın oğlu olması ve İbrahim Şah'ın babası olması sıfatı ile anılmaktadır[478]. Bununla birlikte Musa Han'ı tanımayan Hacı Tugay ve Baranbay'ın Celayirli Şeyh Hasan ile ittifak kurarak 1336 yılında Ali Paşa'yı devirmelerinden sonra Ali Paşa'nın Diyarbekir'de vekil olarak bıraktığı kardeşi Seyfeddin Hafız'ı buradan kovarak Diyarbekir'i bu iki kardeşin birlikte ele geçirdikleri ve Baranbay'ın kendi adına "*al-Sultan al-A'zam Barımbay*" ibaresini taşıyan bir para bastırdığı zikredilmektedir[479]. Eğer bu doğru ise, Baranbay'ın 1336 yılına kadar hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Baranbay isminden daha sonraki dönemlerde Sutaylıların Baranbay koluna bağlı Moğol topluluğunun İç Anadolu'ya göç etmesi vesilesi ile bahsedilmektedir ki bu Moğol topluluğu Barambaylılar/Baranbaylılar olarak adlandırılmışlardır[480]. Baranbay'ın siyasî faaliyetler içinde zikredilmemesine rağmen Sutaylıların bir kolunun bu şekilde daha sonraki dönemlerde bu isim ile anılması onun Sutaylılar içerisinde önemli bir ağırlığı olduğunu göstermektedir.

3- Hacı Tugay ve İbrahim Şah

Emir Sutay'ın 1332 yılında ölümünden sonra büyük oğlu hakkında çok açık bilgiler olmamakla birlikte ailenin ve Sutaylıların

478 Ehrî, *age*, s. 171/72.

479 Yınanç, Ahmed Tevhid'in sikke koleksiyonunda üzerinde "*al-Sultan al-A'zam Barambay*" ibaresinin olduğu bir parayı zikretmektedir. Bkz. M. Halil Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, C. 3, MEB, İstanbul 1988, s. 620.

480 Esterebadî, *Bezm ü Rezm*, s. 125 vd; Neşrî, *Neşrî Tarihi* I, s. 106-112.

başında daha çok diğer oğlu Hacı Tugay (veya Togan) zikredilmiştir[481]. Babasının Diyarbekir valiliği sırasında siyasî hadiselerin içerisinde önemli rol oynayan Hacı Tugay, daha babasının Diyarbekir valiliğinden önce, 1297 yılında, Gazan Han'ın Suriye seferinde hükümdarın *inak*ları[482] arasında bulunuyordu. Aynı şekilde babasının Diyarbekir valisi olduğu dönemde 1312 yılında Sultan Olcaytu'nun Suriye seferine o da babası ile birlikte katılmıştı[483]. Bu hem Hacı Tugay'ın hem de babasının devlet içindeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Zira *inak*, İlhanlılarda ümera evladından olanlardan hükümdarın yanında onunla sohbet eden kişilerdir. Bunlara musahip veya nedim de denilmektedir. Ancak Sutay Noyan'dan sonra Diyarbekir valiliği Uyrat Ali Paşa'ya verilmiştir. Ali Paşa muhtemelen buradaki gücünü kuvvetlendirmek için Sutaylıları baskı altına almış ve onlar üzerine baskın ve yağmalarda bulunmuştur. Ali Paşa, 1335 yılında Ebu Said'in ölümü ile hanlık tahtına Arpa Han'ın oturtulmasını tanımamış ve Baydu'nun torunu Musa'yı han ilan etmiştir. 1336 yılında Hemedan yakınlarındaki *Cağatu Çayı* kıyısında Arpa'yı yenerek Musa Han'ı tahta oturtmuş ve idareyi tamamı ile ele geçirmiştir.

Arpa Han'ın tarafını tutan Sutaylılar ve Hacı Tugay, Ali Paşa karşısında durabilmek ve daha fazla felaketlere uğramamak için oğulları ve kardeşlerini yanına alarak Anadolu valisi Celayirli Şeyh Hasan'ı Ali Paşa'ya karşı kışkırtmaya başlamıştır. Ancak Celayirli Şeyh Hasan, Ali Paşa ile uyum ve barış içerisinde olduğunu, yanlış yapmak istemediğini bildirerek bu teklifi önce kabul etmemiştir. Bu arada atabeyi Taştimur Aga'yı Ucan'a gönderdiğinde durumun çok farklı olduğunu, iktidar ve gücün Ali Paşa'da toplanmaya başladığını görmüştür. Bunun üzerine Sutaylıların teklifini kabul eden Celayirli Şeyh Hasan, sağında Sutaylı Hacı Tugay ve solunda Çobanlı Surgan olduğu halde 1336 yılında Aladağ'ın *Karadere* mevkiinde Ali Paşa ile yaptığı savaşta onu yenerek öldürmüştür[484].

481 Hafız Ebru'da daha çok Hacı Togan olarak zikredilmektedir. Bkz. Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 149 ve muhtelif yerler.

482 Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 186, 189.

483 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 53. Burada Hacı Tugay'dan Emir Sutay'ın oğlu *Tugay Timur* olarak bahsedilmektedir.

484 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 161-162/62-63.

Celayirli Şeyh Hasan, iktidarı eline geçirince, ülkeyi emirleri arasında dağıtmıştır. Böylece onun müttefiki Hacı Tugay da Musul'dan Erzurum'a kadar uzanan Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyine sahip olmuştur. Neticede Hacı Tugay babası Sutay'ın ölümünden sonra Sutaylıların kaybettikleri Diyarbekir valiliğini iki üç yıllık bir aradan sonra tekrar elde etmeyi başarmıştır[485]. Ancak daha önce de zikrettiğimiz gibi ne Celayirli Şeyh Hasan'ın ne de Hacı Tugay'ın bu konumları fazla uzun sürmemiştir. Anadolu'da Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan'ın, babası Timurtaş olduğunu iddia ettiği, Düzmece Timurtaş ile ortaya çıkması durumu değiştirmiştir. Küçük Şeyh Hasan, Celayirli Şeyh Hasan ile Diyarbekir'de bulunan Hacı Tugay'a Düzmece Timurtaş'ın ağzından mektuplar yazarak kendisine itaat etmesini onlardan istemiştir[486]. Bu teklifin reddedilmesi üzerine iki ordunun 1338 yılında Aladağ'ın *Şehr-i Nev* mevkiinde yaptığı savaşı Çobanlı Şeyh Hasan kazanmış ve Celayirli adaşını Bağdat'a çekilmeye mecbur etmiştir. Çobanlı Şeyh Hasan, Hülagu soyundan Süleyman adlı birini han ilan ettikten sonra Ebu Said Han'ın kız kardeşi Satı Beg Hatun'u zorla onunla evlendirmiştir. Celayirlilerin Bağdat'a çekilmesi onun müttefiki olan Sutaylıları Çobanlılar karşısında zor durumda bırakmıştır. Gerçekten de Çobanlı Şeyh Hasan hemen Hacı Tugay'ın peşine düşmüş ve onları itaatine alarak bir barış yapmıştır[487].

Hacı Tugay'ın Çobanlılar ile bir barış yapabilmiş olmasına rağmen Sutaylılar için zor günler hâlâ devam ediyordu. Çünkü bu tarihten itibaren Çobanlılar ile Celayirliler arasında çetin bir mücadele başlıyordu. Bunun Sutaylılar açısından önemi ise, Sutaylıların coğrafî olarak bu iki büyük Moğol kabilesi ve onların kurmaya çalıştıkları siyasî teşekküllerin arasında kalmış olmasıdır. Aladağ-Muş-Erzurum hattı ile Musul arasındaki bölgeye hâkim olan Sutaylıların bu iki gücün arasında taraf olmaları onların geleceğini etkilemiştir. Bu sırada Hacı Tugay ile Celayirli Şeyh Hasan'ın arası da açılmıştır. Bunun sebebi kesin olarak bilinmemekle

485 Ehrî, *age*, s. 164/64.
486 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 98.
487 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 165/66.

beraber daha önce Celayirliler ile birlikte hareket eden Sutaylıların Çobanlı Şeyh Hasan ile bir uzlaşma ve barış yapmış olmaları olabilir. Bundan başka Musul ile Bağdat arasındaki bölgede ve Musul'un hemen güneyindeki Erbil ve Kerkük bölgesi Uyrat Ali Paşa'nın kardeşi Seyfeddin Hafız ile onun yeğeni İsa Bey'in elinde bulunuyordu ve Hacı Tugay ile Seyfeddin Hafız arasındaki düşmanlık Hacı Tugay'ın onu 1336 yılında Diyarbekir bölgesinden kovmasından beri devam ediyordu. Bu Uyrat beyleri ise Celayirlilere bağlı bulunuyorlardı[488].

Bunun yanında Hacı Tugay'ın yeğeni Baranbay oğlu İbrahim Şah da Çobanlıların taraftarı olmuştu. Bu durum hem Sutaylılar arasında bir bölünmenin ve mücadelenin başlangıcını teşkil ediyordu hem de Celayirlilerin bölgede oldukça zor duruma düşmelerine sebep oluyordu. Bu müşkül durumdan çıkmak için Celayirli Şeyh Hasan, Mısır Sultanı en-Nasır'dan, Bağdat, Musul ve Irak-ı Acem'i kendisine teslim etmek ve adına hutbe okutmak karşılığında yardım istemiştir. Celayirli Şeyh Hasan ayrıca Hacı Tugay ile barıştırılması hususunda da yardım istemiştir. Mısır sultanının aracı olması ile Hacı Tugay ile Celayirli Şeyh Hasan barışmıştır.

Bu hadisenin iki sonucu olmuştur. Birincisi, Çobanlı Şeyh Hasan'ın bunu Sutaylılara pahalıya mal etmiş olmasıdır. Gerçekten de, Çobanlı Şeyh Hasan aynı yıl Sutaylıların yaylakları olan Muş bölgesinde büyük yağma ve tahribat hareketini başlattı. Hacı Tugay[489], biraderzadesi Arabşah ve Mevlana Şemseddin Tutu'yi barış amacı ile Çobanlı Şeyh Hasan' a gönderdi ise de onun takibinden kurtulamayacağını anlayarak kaçtı. Diyarbekir'in tamamını tahrip ederek yanında gölge hükümdarı Süleyman Han ile Mardin bölgesine kadar uzanarak tahribatını devam ettirdi; Sutay ulusunun reisliğine de Baranbay'ın oğlu İbrahim Şah'ı getirdi. Buradaki Artuklu meliki Melik Salih onlara her türlü hizmette bulunmuştur. Bağdat bölgesinde Celayirliler karşısında pek başarılı olamayan Çobanlı Şeyh Hasan oradan Anadolu'ya geçerek Celayirlilere bağlı bazı yerleri tahrip ettikten sonra

488 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 99. 10 ve 11 nd.

489 Hafız Ebru, burada Hacı Tugay'dan Hacı Togan ve Sutaylı ifadesi yerine ise Sumayi olarak bahseder. Bkz. Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 164-166.

Sutaylıların elinde olan Erzurum bölgesine geldi. Burada kaldığı bir ay içerisinde koyduğu ağır vergilerden sonra Hasan Kalesi'nde mescit ve minberlerin yakılmasına kadar varan korkunç bir tahribat yaptı. Öyle ki, Hacı Tugay'ın oğlu Şeyh Hasan'ın cesedini mezardan çıkartıp başını kesmişti. Sutaylıları bir süre müstahkem bir kale olan Avnik'te kuşattıktan sonra 1340 yılı sonlarında Tebriz'e döndü[490].

İkinci olarak da, daha önce Çobanlıların taraftarlığını yapan Hacı Tugay'ın yeğeni İbrahim Şah'ın şimdi Çobanlıların yardımı ile Sutaylıların ulus reisliğini ele geçirmek için açıkça mücadeleye başlamasıdır. Çobanlıların baskı ve şiddeti rakiplerini Mısır Memlûkleri'ne daha da yanaştırmıştı. Celayirli Şeyh Hasan, yeğeni İbrahim Şah'ı, Hacı Tugay ise oğlu Pir Haşin (پر حشين)'i yardım karşılığında Amid, Musul, Bağdat kadılarının da bulunduğu bir heyetle Mısır'a göndermişlerdi[491]. Buradan, Çobanlıların desteğine rağmen Erzurum'dan Musul'a kadar olan bölgede Sutaylılardan Hacı Tugay'ın hâkimiyetinin var olduğunu söyleyebiliriz. Ancak daha Mısır sultanı harekete geçmeden Çobanlılar ile Celayirlilerin ve Hacı Tugay'ın barış yaptıkları haberini almıştır (1341). Çobanlı Şeyh Hasan'ın kurduğu baskıdan dolayı rakiplerinin onunla barış yaptıkları anlaşılmaktadır[492]. Buna rağmen Çobanlı Şeyh Hasan, Sutaylı Hacı Tugay üzerindeki baskı ve yağmayı kaldırmıyordu. Bunun bir sebebi de Hacı Tugay'ın yılmak bilmeyen mücadeleci kişiliği idi ve Çobanlı Şeyh Hasan onun gücünü kırmak istiyordu. Çünkü Hacı Tugay Erzurum'dan Musul'a kadar olan bölgeye hâkim olmakla Azerbaycan-İran-Bağdat ile Anadolu'nun bağını kesmekte idi. Ayrıca Hacı Tugay bu bölgede babası Sutay zamanından beri siyasî olayların içerisinde bulunmaktaydı[493] ve Sutaylılar üzerinde de etkili bir konumda idi.

Diğer taraftan bu bölgede bulunan önemli bir Türkmen kitlesi olan Karakoyunlular da Sutaylıları desteklemekte idiler. Çobanlı

490 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 164-166; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.100.

491 Sümer, "agm", s. 100.

492 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 511.

493 Togan, "Reşideddin'in Mektupları", s. 41-42, 48.

Şeyh Hasan, 1341 yılında Sutaylıların Aladağ'daki yurdunda büyük tahribat yapmıştır[494]. Bu arada Çobanlı Şeyh Hasan, Hacı Tugay ile yeğeni İbrahim Şah'ın barıştıklarını duyunca Hacı Tugay'ı kendisine itaat ettirmek için 1342 yılında yeniden Muş-Bulanık[495] bölgesindeki Sutaylıların yurdunda büyük bir yağma hareketine girişerek onların hane ve uruğunu dağıtmış ve büyük ganimet elde etmiştir[496]. 1342 yılında Ahlat'ta Süleyman Han adına para bastırılması şehrin bu devirde Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın elinde olduğunu göstermektedir. Ahlat'ın bunun hemen arkasından Celayirli Büyük Şeyh Hasan'ın emirlerinden Kara Hasan tarafından yağmalanması da bu durumu teyit etmektedir[497]. Çobanlıların bütün bu yağma ve baskınları Hacı Tugay'ı zayıflattığı gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyine hâkim olan Sutaylıların da bölgedeki hâkimiyetini sarsmıştır.

Ancak Sutaylıları bu bölgede asıl zayıflatan Hacı Tugay ile yeğeni İbrahim Şah arasındaki mücadele idi. Artık Sutaylıların yurdu ikiye ayrılmıştı; Musul, Ahlat ve Erzurum taraflarına Hacı Tugay, Diyarbekir ve Mardin bölgesine de İbrahim Şah hükmetmekte idi. Zaten Çobanlı Şeyh Hasan'ın Sutaylıları cezalandırmak için yaptığı baskılarda da Hacı Tugay'ın hâkim olduğu bölgeler hedef olmuştur. Sutaylılar arasındaki bu iç mücadelede rol oynayan başka unsurlar da vardı. Uzun süredir Sutaylıların hizmetinde yaşayan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri'nin de İlhanlı Devleti'nin parçalanma sürecindeki bu hengâmede giderek güçlendikleri ve yavaş yavaş tarih sahnesine çıkmaya başladıklarını gözlemlemekteyiz. Sutaylıların bu iç mücadelesinde Akkoyunlular İbrahim Şah'ı, Karakoyunlular ise Hacı Tugay'ı desteklemişlerdir. Gerçekten Sutaylıların dağılması ile birlikte Karakoyunlular Hacı Tugay'ın hâkim bulunduğu Erzurum, Van Gölü çevresi ve Musul bölgelerinde ortaya çıkarlarken Akkoyunlular

494 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s.168/69; Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 166.

495 Hafız Ebru buradan Bulayık olarak bahseder. Bkz. Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 166.

496 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 166.

497 Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türkmen Beylikleri*, TTK, Ankara 1998, s. 58-59; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 101; Sümer, "Ahlat", s. 21.

İbrahim Şah'ın hâkimiyetinde olan Diyarbekir, Mardin ve çevresinde birer devlet olarak gözükmeye başlamışlardır[498].

İbrahim Şah, 1343 yılında amcası Hacı Tugay'ın başını keserek öldürdükten sonra,[499] hâkimiyetini Musul'a kadar dayandırarak bölgedeki dengelerin değişmesine sebep olmuştur. O, daha sonra Mardin Meliki es-Salih Şemseddin'in kızı ile de evlenerek bölgedeki nüfuzunu artırmaya çalışmıştır[500]. Mısır kaynaklarında babası Sutay gibi methedilen Hacı Tugay'ın bu şekilde ortadan kalkması ile çok cesur ve inatçı bir hasmından kurtulmuş olan Çobanlı Şeyh Hasan'ın artık Anadolu'ya gidecek ordularının önünde bir engel de kalmamıştı. Bu sırada Anadolu'da Türkmenler giderek güçlenmekle birlikte Eretnalılar da güçlenmekte idi ve Çobanlıların Anadolu'daki varlığını tehdit etmekte idi. Ancak 1343 yılında Karanbük'te Çobanlı ordusu Eretna'nın ordusuna yenilmiş ve arkasından da Çobanlı Şeyh Hasan eşi tarafından öldürülmüştür[501].

4- İbrahim Şah ve Sutaylı Şeyh Hasan

Hacı Tugay'ın öldürülmesinden sonra Sutaylıların en güçlü temsilcisi olarak Baranbay'ın oğlu İbrahim Şah Sutaylıların beyi olarak görünüyorsa da[502] Avnik ve Pasinler gibi müstahkem kalelerin Hacı Tugay'a bağlı olan Sutaylıların sığınma yerleri olarak kaldıkları görülmektedir. Zira Hacı Tugay'ın oğlu olan Şeyh Hasan'a bağlı olan Sutaylılar babasının ölümünden sonra Pasinler bölgesinde hâkimiyetini devam ettirmesi de bunu göstermektedir. Bu da Erzurum ve çevresinin Şeyh Hasan'ın denetiminde olduğunu göstermektedir ve Sutaylıların birlik sağlayamadıkları anlaşılmaktadır.

Bu arada Hacı Tugay'ın oğlu Şeyh Hasan'a bağlı olan Sutaylılar Erzurum, Avnik, Zivin ve Micingert kaleleri gibi müstahkem kalelere ihtiyaç duyduklarından Kastrum Kapetrum olarak anılan eski bir kaleyi yeniden onararak tahkimli bir hale getirdiler.

498 Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 34; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 369.
499 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 171/72.
500 Yınanç, "Diyarbekir", s. 621
501 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 104-105.
502 Sutay'ın üçüncü oğlu olan Fulad hakkında ise kaynaklarda herhangi bir bahis yoktur.

Kayalık zemin üzerinde inşa edilen kaleye Hasan Kale denilmiştir[503]. Bu isim genel olarak Çobanlı Şeyh Hasan veya diğerleri ile karıştırılmıştır. Hacı Tugay'ın oğlu Şeyh Hasan burada ayrıca bir mescit yaptırmış ve öldükten sonra buradaki bir kümbette defnedilmiştir. Çobanlı Şeyh Hasan daha sonra burayı istila ettiğinde bu mezarı da tahrip etmişti[504]. Çobanlı Şeyh Hasan'ın Pasinler'deki bu tahribatına rağmen Sutaylıların bu kolu bu bölgede varlığını sürdürmeye devam etmiş ve Timur döneminde Gürcülere kaptırmış oldukları Tortum'u geri almışlardır[505]. Ayrıca bu dönemde Aladağ, Ahlat ve Van Gölü çevresinin artık Sutaylıların hâkimiyetinden çıktığı anlaşılmaktadır. 761(1360) yılında Ahlat Celayirli Şeyh Hasan'a tabi olan Hızır Şah adlı bir Moğol emirinin elinde idi. Bu emirin daha sonra Ahlat'ı Bitlis hâkimlerine kaptırdığından dolayı Adilcevaz'a çekildiği ve 768 (1384) yılında burada vefat ettiği anlaşılmaktadır[506].

Çobanlı Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra 745 (1344-1345) yılında Çobanlılar arasındaki iç mücadelede[507] Süleyman Han, Surgan ve annesi Satı Beg, Melik Eşref'e karşı Diyarbekir'e giderek Sutaylı İbrahim Şah'tan yardım istemişlerdir. İbrahim Şah onlara destek sözü vermiş ancak kuvvetleriyle Aladağ'da Melik Eşref ile yaptıkları savaşta yenilerek[508] Çobanlıların müttefiki konumunda olan Eretna'ya sığınmışlardı. Diyarbekir bölgesine gelen İbrahim Şah da Çobanlı Melik Eşref'ten çekindiği için ölümüne kadar Aladağ bölgesine bir daha gidememiş ve böylece Ahlat bölgesini kaybetmiştir[509]. Diyarbekir bölgesindeki Sutaylıların lideri olan İbrahim Şah iki yıla yakın süren bir felç hastalığı sonunda 1350 yılında ölmüştür. Onun ölümü ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyine hâkim olan Sutaylıların hâkimiyeti ve güçleri de tamamen zaafa uğramış oluyordu[510].

503 Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 96.
504 Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 96.
505 *Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler)*, Haz. Zafer Altug - Temiray Çelik, Nil Yayınları, İzmir, s. 49; Yınanç, "Erzurum", s. 350.
506 Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türkmen Beylikleri*, s. 62-63.
507 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 168/68.
508 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 172/72.
509 Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 172/72.
510 Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 37; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 108.

5- Pir Muhammed

İbrahim Şah'tan sonra emirlik Hacı Tugay'ın oğlu Pir Muhammed'e geçti ise de o babası gibi liyakatli değildi. Aladağ bölgesini önce Çobanlılara daha sonra da Celayirlilere kaptıran Sutaylılar, İbrahim Şah'ın ölümünden sonra, Musul bölgesinin idaresini de Hasan b. Hindu et-Tatarî adlı bir Moğol'a kaptırmışlardır[511]. Yine de Musul halkı Hasan b. Hindu'yu emir olarak kabul etmediler ve Sutaylıların bölgede bıraktıkları iyi intibanın da tesiri ile Pir Muhammed'e meylederek onu emir olarak davet ettiler. Bunun üzerine Musul'a gelerek şehre hâkim olan Pir Muhammed, amcası oğlu İbrahim Şah'tan dul kalan Mardin Meliki es-Salih'in kızı ile evlenmek istedi. Bu evlilik ile bölgedeki gücünü arttırmak isteyen Pir Muhammed düğün öncesinde emirlerinden Ağca Sakal lakablı Tay Buğa oğlu Hüseyin Bey tarafından öldürüldü[512]. Ancak Hüseyin Bey de çok geçmeden Sutaylıların himayesinde olan Karakoyunlu Türkmenleri'nin emiri Bayram Hoca tarafından öldürülmüştür. Karakoyunluları siyasî sahneye çıkaran da bu kişidir. Her ne kadar Hüseyin Bey'in yeğeni Ordu Buğa bir süre Musul bölgesine hâkim olmuşsa da bölge bu tarihten sonra Karakoyunlu Bayram Hoca'nın eline geçmiştir[513]. Sutaylılardan kalan topluluklar daha sonraki dönemde Timurlular devrindeki iç mücadelelerde de rol oynamaya devam edeceklerdir. Zira Timur evladından Ömer Mirza, kardeşi Mirza Ebubekir'e karşı verdiği mücadelede bu Sutaylı toplulukları da yanına almıştır[514].

Erzurum-Muş-Aladağ hattından Musul bölgesine kadar olan geniş bir sahanın idaresini elinde tutan Sutaylılar, Erzurum ve çevresi hariç, bu toprakların büyük bir kısmındaki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Böylece Sutaylıların Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinde yarım asır süren hâkimiyetleri sona ermiştir.

511 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 108. 38 nd.

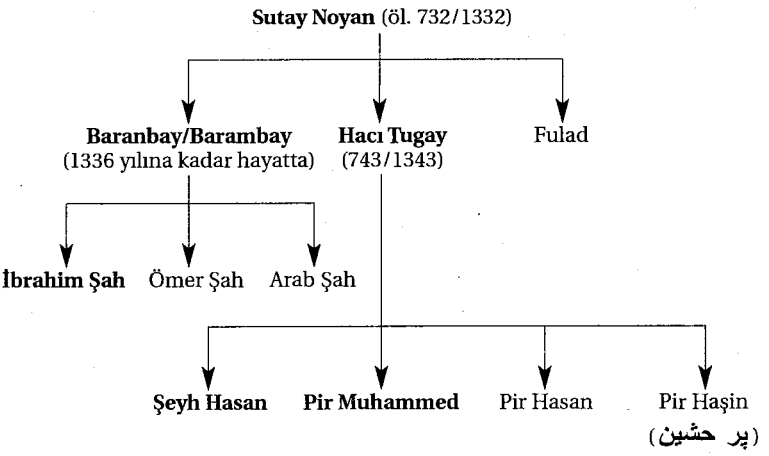
512 Claude Cahen,"Contribution Â L'Histoire du Diyar Bakr Au Quatorzième Siècle", *Journal Asiatique*, 1955, s. 76-77.

513 Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 37-38; Cahen ,"Contribution Â L'Histoire du Diyar Bakr Au Quatorzième Siècle", s. 78.

514 İsmail Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet Mücadeleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları, 1984, S. XXII/1-2*, s. 47.

Bu bölgede Sutaylıların hizmetinde bulunan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri yeni birer siyasî güç olarak ortaya çıkarken, Sutaylılara bağlı Moğol topluluklarının bir kısmı bu yeni Türkmen devletleri içinde yaşamaya devam etmiş, diğer bir kısmı ise bilhassa İbrahim Şah'a bağlı olanlar babasının ismi olan Baranbay oymağı adı altında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan İç Anadolu'ya giderek Eretna Devleti'nin hizmetine girmişler ve bu devletin iç ve dış gelişmelerde dolayısı ile daha sonraki Eretna-Karaman ve Osmanlı-Karaman ilişkilerinde önemli rol oynamaya devam etmişlerdir[515]. Hatta daha sonra Timur'a bağlı kuvvetlerin Sivas'a yürüyecekleri haberi üzerine bu bölgedeki Moğol toplulukları olan Barambay, Çaygazan, Samagar ve Cavunkarların Sivas üzerine gerçekleştirmek istedikleri saldırıyı Kadı Burhaneddin'in müttefiki olan Memlûklerin Suriye naipleri marifetiyle önledikleri anlaşılmaktadır[516]. Bu da XV. yüzyılın başında Barambaylar başta olmak üzere Moğol unsurlarının hala önemli bir güce sahip olduklarını göstermektedir.

SUTAYLILAR SOY KÜTÜĞÜ [517]

515 Neşrî, *Neşrî Tarihi I*, s. 106-112; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 108; Yücel, *Eretna Devleti ve Kadı Burhaneddin Ahmed II*, s. 13; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 158; Sümer, "Azerbaycan Türkleşmesi", s. 442

516 Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s. 100-101.

517 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 109.

VI- DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ İLHANLI VALİLERİ

İlhanlı Devleti'nin idarî taksimatı içerisinde bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi, Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar valilikleri ile Ahlat valiliğini kapsamaktadır. İlhanlılar döneminde ve daha sonra 14. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbekir ve Ahlat valiliği yapmış olan Moğol emirleri ile Sutaylıların listesi şu şekildedir[518].

1260	**Emir Tudan**. Abaka, tahta çıktığı zaman yaptığı idarî düzenlemeler çerçevesinde Emir Çoban'ın büyük babası Suldus Tudan Noyan'ı Anadolu valiliğine atamıştır.
1265	**Durbay Noyan**. Tatar boyundan olup Abaka döneminde Diyarbekir valiliğine getirilmiştir.
	Razıuddin Baba[519]
1267/68-80	**Mesud ibn Yakub Alemeddin**. Bunun veziri Yeşmut olup her ikisi de Hristiyan idi.
1282	**Mesud** tekrar vali olarak atanıyor.
1283	**Baydu** ve **Cuşkab**. İkisi de şehzade (Diyarbekir ve Bağdat'ta).
1287	**Amin ed-Devle**, Sadu'd-Devle el-Yahudi'nin kardeşi.
1295	**Emir Tagaçar**. (Diyarbekir ve Küçük Asya'da) Naibi o dönemdeki Vezir Sadru'd-Din Zencanî idi.
1302	**Emir Mulay** (Bulay). Tatar boyundan idi.

518 Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Ahlat eyaletlerine atanan bu Moğol valilerinin listesinde Sutay Noyan'a kadar olan dönem için Spuler'in verdiği liste esas alınmıştır. Bkz. Spuler, *İran Moğolları*, s. 384.

519 Cahen ,"Contribution Â L'Histoire du Diyar Bakr Au Quatorzième Siècle", s. 68.

1303 **Necmeddin Melik Mansur.** Mardin Artuklu hükümdarı olup Abaka Han ve Gazan Han tarafından Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Rebia valiliğine atanmıştır.

1309 **Kıpçak İl Basmış.** Olcaytu Han tarafından 708 (1308-1309)'de azledilerek yerine Sutay Noyan atanmıştır.

1309 ya da **1312** **Emir Sutay.** Moğolların Sünit boyuna mensup olması muhtemel olan Sutay Noyan, Gazan Han döneminde Diyarbekir valiliğine atanmıştı. Bir ara Ahlat valiliğine gönderilmişse de daha sonra tekrar Diyarbekir valiliğine atanmıştır. 1332 yılında ölümünden sonra kısa bir süre Uyrat Ali Paşa onun yerine atanmışsa da oğlu Hacı Tugay ve torunları Diyarbekir'de bir hanedan tesis edecek kadar yaklaşık yarım asır burayı idare etmişlerdir.

1318-1319 **İrincin Noyan.** Moğol Kireyit boyundan olan İrincin önce Anadolu valiliğinde bulunmuş ancak burada tam bir zulüm idaresi kurmuştur. Daha sonra Diyarbekir valiliğine atanmış, Emir Çoban'a karşı olan isyan hareketine fiilen katılmış ve isyanın bastırılması ile Tokmak ve Örs ile birlikte çivilenerek katledilmişlerdir.

1319-1332 **Emir Sutay.** İrincin'in muhalefet ve isyanından sonra Ahlat valiliğinden yeniden Diyarbekir valiliğine atanmıştır.

1332-1336 **Uyrat Ali Paşa.** Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinde çok yoğun olarak yaşayan ve burada bir bölgeyi "Uyrat İli" olarak idarî taksimata dönüştürecek kadar etkili olan bir Moğol boyuna mensup olup Sutay'ın ölümü üzerine Ebu Said Han tarafından Diyarbekir valiliğine atanmıştır.

1336-? **Baranbay/Barambay.** Emir Sutay'ın büyük oğlu olan Baranbay'ın hâkimiyet dönemi tam olarak bilinememektedir. Ancak Sutaylılardan önemli bir topluluk onun adını alarak Anadolu'da uzun süre varlığını sürdürmüştür.

1336-1340 **Hacı Tugay.** Emir Sutay'ın büyük oğlu olan Baranbay'ın hâkimiyet dönemi tam olarak bilinememekle birlikte 1336 yılından itibaren Hacı Tugay'ın Sutaylıların başında olduğu bilinmektedir.

1340-1343 **Hacı Tugay** ve **İbrahim Şah.** Bu tarihten itibaren Sutaylılar arasındaki iç mücadelede Çobanlı Şeyh Hasan'ın desteği ile Hacı Tugay'ın yeğeni Barambay oğlu İbrahim Şah Diyarbekir ve Mardin bölgesine hâkim olurken Hacı Tugay Erzurum-Ahlat-Aladağ hattının çevresine hâkim bulunuyordu.

1343-1350 **İbrahim Şah** ve **Şeyh Hasan.** 1343 yılında İbrahim Şah'ın, amcası Hacı Tugay'ı öldürmesi üzerine Sutaylıların rakipsiz lideri konumuna gelmiştir. Ancak Hacı Tugay'ın oğlu **Şeyh Hasan** Erzurum, Avnik, Pasinler ve çevresinde İbrahim Şah'ın ve Çobanlıların baskısına rağmen varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Bundan dolayı Sutaylılar yine kuzey ve güney olmak üzere iki merkezden idare edilmişlerdir. Bu dönemde Ahlat ve çevresi de İbrahim Şah'a bağlanmıştır. 1345 yılından sonra Ahlat bölgesini Çobanlı Melik Eşref'e kaptırmışlardır.

1350 **Pir Muhammed.** İbrahim Şah'ın 1350 yılında ölümünden sonra onun yerine Hacı Tugay'ın oğlu Pir Muhammed geçmiştir. Fakat hâkimiyeti çok sürmemiş ve önce emirlerden Hüseyin Beg arkasından da Ordu Beg kısa bir süre hâkim olmuşlarsa da Karakoyunlular bunları ortadan kaldırarak Karakoyunlu Türkmen Devleti'ni kurmuşlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA SOSYAL, KÜLTÜREL, ETNİK VE KABİLEVÎ TESİRLERİ İLE MOĞOL İZLERİ

I- ANADOLU'YA GELEN MOĞOL KABİLELERİ

İran, Irak, Anadolu ve Kafkasya'ya hâkim olan Moğolların Türkiye üzerindeki en önemli tesirlerinden biri de bu coğrafyaya getirdikleri Moğol ve Türk topluluklarıdır. Bu geniş coğrafya üzerinde başarılı olabilmek için, güçlü ordulara ihtiyaç olduğu gibi, bu hâkimiyetin kalıcı bir hale dönüşebilmesi ve istila edilen yerlerde düzenin sağlanabilmesi için, kalıcı nitelikte önemli bir nüfus aktarımının olması gerekmekteydi. Bu çerçevede, Cengiz Han'ın batı seferinden itibaren, aynı zamanda Moğolların batı politikasının bir gereği olarak, ilk büyük Moğol kuvvetleri Curmağun Noyan kumandasında 30-40 bin kişilik bir kuvvet halinde batıya gönderilmişlerdir. Bunların dışında yağma yapmak ve baş eğmeyen emirleri cezalandırmak için daha küçük birlikler de gönderilmiştir. Bilhassa noyanlar ve şehzadelerin sorumluluğu dahilinde yapılan bu seferler bir bakıma yerleşme amacı ile yapılmıştır. Nitekim Mengü Han, kardeşi Hülagu'yu batıya gönderirken, Moğol ordusunun yüzde yirmisini onun emrine vermişti ki, aileleri ve hayvanları ile gelmiş olmaları onların kalıcı olarak geldiklerini göstermekte idi[520].

Yakın Doğu'ya ve Türkiye'ye gelen Moğol, Türk ve onların içerisindeki diğer unsurlara ait kabilelerin hangi boylardan meydana geldiği ve miktarları hakkında kesin bilgilere ulaşmak mümkün görünmemektedir. Yine de bu hususlarda bazı tahminlerde bulunmak ve eldeki bilgileri mukayeseli bir şekilde değerlendirerek bazı tespitler yapabilmek mümkündür. Her şeyden önce bu büyük istilanın ana unsuru Moğol kabileleri olmasına rağmen

520 Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi-1*, s. 161.

daha önce de zikrettiğimiz gibi Moğol istilası öncesinde Anadolu ve çevresine yığılan kitlelerin hemen tamamı Harezmşahlar bayrağı altındaki Türk toplulukları idi. Bunun yanında Harezmli Türk toplulukları takip amacı ile ve daha sonra gelen esas düzenli Moğol orduları içerisinde de Uygurlar, Kıpçaklar ve Başkırtlar başta olmak üzere muhtelif Türk boyları kendi emirlerinin komutası altında bulunuyorlardı.

Bu istilalar içerisinde Moğol topluluklarının hangi boylara mensup olduklarını onların başındaki Moğol komutanlarının mensup oldukları boylardan hareketle tahmin edebiliriz. Ancak her zaman bir komutanın mensup olduğu boy ile emrindeki topluluk aynı olmayabiliyordu. Bunun yanında İlhanlı Devleti'ndeki dâhilî mücadelelerde ve bilhassa Ebu Said Han'ın ölümünden sonra başlayan iktidar mücadelelerinde ortaya çıkan siyasî teşekküllerin dayanmış oldukları boylar bize bir fikir verebilmektedir. Ayrıca Türkiye ile onu çevreleyen Azerbaycan ve Irak gibi coğrafyalardaki Moğol kabile ve topluluklarına ait yer adları da bize Moğol topluluklarının kimlikleri hakkında bir bilgi vermektedir. Bütün bunlardan hareket ederek Azerbaycan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak'ın kuzeyi ile birlikte Türkiye'ye gelen Moğol boyları ve topluluklarının belli başlı olanlarını şöyle sıralayabiliriz.

1- Uyrat

Yakın Doğu ve Türkiye'ye gelen en önemli Moğol kabilelerinin başında Uyratlar gelir. En eski devirlerde Türkistan'daki yurtları Baykal Gölü'nün kuzeyindeki Angara Irmağı yöresi[521] olan ve Arapça kaynaklarda daha çok Uyrat[522] olarak geçen bu topluluğun ismi Türk ve Moğol kaynaklarda ise daha çok Oyrat şeklinde geçmektedir. Uyratlar hakkındaki en eski bilgilere göre, önce

521 Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, C. 2, s. 477; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi-1*, s. 165; H.H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century, The Mongol Properand the Kalmuks*, C. I, London 1876, s. 682.

522 Makrizî, *Hıtat*, s. 22-23; Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 3, s. 304-305; *Abû'l Farac Tarihi*'nin Ö. Rıza Doğrul tarafından yapılan tercümesinde Avirata, Aviratalılar şeklinde tercüme edilmiştir. Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, II, s. 477, 556, 607.

Cengiz Han'a karşı mücadele etmişler ancak yenildikten sonra kendi istekleri ile gelerek itaatini bildirmişlerdir[523]. Uyrat, kelime olarak farklı anlamlarla izah edilmiştir. Bunlardan birinci görüşe göre Uyrat, Uygur isminin çoğulu (Uygur-at=Uygur) olup Moğollaşan Uygur Türkleri ile ilgilidir[524]. Osmanlı tahrir defterlerinde Oyrad, Oyrat, Uyur-at, Uyur-atlı gibi muhtelif şekillerde geçmektedir. Hülagu'dan önce İran valisi olan Uyrat Argun Aka'nın Uygurcayı bilmesi[525] de bu açıdan dikkate değerdir. İkinci görüşe göre, Uyratların oturdukları yerin orman olmasından dolayı bu topluluk Oyrat adını almıştır ki, Moğolca "Oi" orman anlamına gelmektedir[526]. Gerçekten de Cengiz Han Oyratların kendisine itaat etmesi üzerine konuşurken onlardan *orman halkları* olarak bahsetmektedir[527]. Üçüncü görüşe göre ise, Uyrat kelimesi gri at anlamına gelmektedir[528].

Bütün bu farklı manalar Uyratları Uygurlar, Ak Tatarlar ve Kalmuklar gibi Türk ve Moğol toplulukları ile de ilişkilendirmektedir. Ancak bunlardan birinci görüşün daha mümkün olabileceğini söyleyebiliriz. Şerafeddin Yaltkaya, Oyratları Türk oymaklarından biri olarak kabul etmektedir. Uyratlar, Çuçi'nin batıdaki istilalarında bulunmuş orman kavimleri" arasında da sayılmaktadırlar.[529] Buka Timur'un emrinde Hülagu ile batıya gelen bu kabilenin Baydu-Gazan mücadelesinden sonra Turgay adlı liderleri ile Mısır'a iltica ettiklerini ve onların Türkler gibi güzellikleri ile meşhur olduklarını zikretmektedir[530]. Zaten bu özelliğinden

523 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 69, 70, 71, 160.

524 Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 67, 252.

525 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 409; Yezdî, *Zafernâme*, s. 147/64a; Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İÜEF, İstanbul 1970, s. 144.

526 T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, s. 143.

527 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160.

528 Howorth, *History of the Mongol*, s. 682.

529 John Mason Smith, "Mongol Manpower and Persian Population", *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Volume XVIII, Leiden 1975, s. 273-4.

530 Ebü'l Ferec –İbnü'l İbrî, *Tarihu Muhtasarü'd-Düvel*, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 26. 1 nd.

dolayıdır ki, Cengiz Han bu kabileye önem vermiş ve hükümdar evlatlarının bu kabile kızları ile evlenmesi ve hükümdar kızlarının da aynı şekilde bu kabile erkekleri ile evlenmelerini yasa haline getirmiştir[531]. Ebü'l-Ferec'in bu kabilenin mensuplarının bedenen hünerli olduklarını zikretmesi de bu anlamdadır[532].

Makrizî'nin Uyratlar ile ilgili verdiği bilgiler hem ilginç hem de Ebü'l-Ferec'in verdiği bilgiler ile benzerlik arzetmektedir. Makrizî, Uyratların 300 kadar ileri gelenlerinin, liderleri Turgay ile birlikte Kahire'de yerleştirildiklerini, Turgay'a *Tablhane Emirliği* verildiğini ve diğerlerine de Onlar Emirliği başta olmak üzere halka ve iktaların idareciliğinin verildiğini yazmaktadır. El-Hüseyniyye'ye yerleştirilen Uyratların gayrimüslim olmaları, kötü ahlakları, şiddet ve cebirlerinden dolayı insanların onlardan hoşlanmadıkları ve bu durumlarının bütün Kahire ve Mısır'a yayıldığını belirtmektedir. Emirlerin onları cundlarına ve hizmetlerine aldıkları, onlardan hoşlandıkları, onlarla karşılıklı olarak şiir okudukları ve onlara âşık olduklarını, bundan dolayı da emirler arasında onlara sahip olmak için bir rekabetin başladığını zikretmektedir.

Uyratların güzel simalı olması onların kız ve evlatlarına sahip olmak isteyen emirlerin ilgisini arttırdığını ve emirlerin onlarla şiir okumalarının orayı şehvet mahalline dönüştürdüğünü ve bundan kaynaklanan şikâyetlerden dolayı Mısır'dan sürüldüklerini söylemektedir. Hatta Sultan Ketboğa'nın halledilerek Laçin'in sultan olmasında bunun da etkili olduğunu ve Sultan Laçin'in 696/1296 yılında Turgay ve diğer liderleri tutuklayarak İskenderiye'ye sürdüğünü, bunların bir kısmının öldürüldüğünü, Uyratların ise askerleri arasında dağıtıldığını ancak emirlerin bir kısmının onların kızlarını nikâhlamasına rağmen bir kısmının erkeklerine rağbet ettiğini zikretmektedir. Onların aynı zamanda kahraman olduklarını, Hüseyniyye'de iyi bir durumda olduklarını, çarşılarının kalabalık olduğunu ayrıca çarşılarında müzik ve eğlencenin fazlaca olduğunu, naklettikten sonra 760 yılında

531 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 409; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, II, s. 477.

532 Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, II, s. 477.

Ardü'l-Fesad olarak adlandırdığı bir deprem ile Hüseyniyye'nin harabeye döndüğünü söylemekte ve bu depremi de Uyratların bu kötülüklerinin bir cezası olarak yorumlamaktadır.[533] Makrizî, ayrıca, *Süluk*'ta bunun gerçek sebebinin iktidar mücadelesi olduğunu kaydetmektedir.[534]

Makrizî kadar olmasa da, Uyratlar hakkında önemli bilgiler veren, Ebi'l-Fezail de Turgay, Göktay ve Ulus gibi liderler başta olmak üzere Uyratlara Mısır'da önemli mevki verilmesinin diğer emirler arasında kıskançlıklara sebep olduğunu söylemektedir. Onların küfür içinde olmaları, oruç tutmamaları gibi hallerinden dolayı Nil'in suyunun azaldığını, büyük kıtlıkların çıktığını, fiyatların yükseldiğini, sayısız insanın öldüğünü ve insanların ölü eti yediklerini nakletmektedir[535]. Ancak bu hoşnutsuzluğun gerçek sebebi Çerkez kökenli Burci Memlûkleri ile Mısır'da çoğalmaya başlayan Moğol (Tatar) menşeli Memlûkler arasındaki rekabette el-Melik el-Adil Ketboğa (1294-1296)'nın kendi grubunu çoğaltmak maksadı ile diğer Memlûk gruplarının muhalefetine rağmen 10.000 Uyrat'a hudutlarda iktalar tahsis etmesi olmuştur. Böylece Mısır'daki iktidar mücadelelerinde, bilhassa Sallar'ın çevresinde olmak üzere, Moğol unsurlar önemli bir yer almışlardır[536].

Uyratlar da diğer Moğol kabileleri gibi Cengiz'in siyasî birliği sağlama çabası çerçevesinde ona itaat etmişlerdir. Ancak Uyratların daha çok savaş yapmaksızın kendi istekleri ile itaat ettikleri için Uyrat kabilesini teşkil eden 4000 asker Uyrat Kutuko kumandanlığı altında Cengiz ordusuna dahil edilmiştir[537]. Yezdî de, Cengiz Han yüzünü Uygurlara, Uyratlara çevirdi ve onları kendine bağladı[538] derken hem onların Uygurlar gibi ve onlarla birlikte kendiliklerinden itaat ettiklerinden bahsetmekte hem de Uygurlar ile Uyratların aynı kabileye dayandıklarını destekler bir

533 Makrizî, *Hıtat*, s. 22-23.
534 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 102.
535 Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. II, s. 590-592.
536 Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 34-35.
537 D'ohson, *Moğol Tarihi*, s. 185; Howorth, *History of Mongols*, s. 682.
538 Yezdî, *Zafernâme*, s. 81/31a.

mana çıkarmamızı kolaylaştırmaktadır. Ayrıca bu Uyratların Moğollar tarafından saygı duyulan bir kabile olması onların Cengiz Han sülalesi ile olan akrabalığına dayanmaktadır[539].

Moğol istilası ile batıya yönelen Moğol kabileleri içerisinde bulunan Uyratlar bilhassa Türkiye'nin doğu ve güneydoğusu ile Bağdat'a kadar uzanan Irak'ın kuzey bölgesinde yoğunlaşmışlardır. Gerçekten daha Hülagu ile birlikte Uyrat askerleri İran'a yöneldiler ve Moğolların batı hudutlarını istila etmeye başladılar[540]. Bu ordunun içerisinde Boga Timur adlı bir Uyrat emiri bulunuyordu[541] ki bu yukarıda bahsettiğimiz Cengiz Han dönemindeki Uyrat Kutugu'nun oğlu Turalcı'nın Cengiz Han'ın kızı Çiçegen ile evliliğinden dünyaya gelen oğlu idi. Cengiz Han ailesi ile kurulan bu evlilik daha sonraki hanlar döneminde de âdeta bir yasa olarak devam edecek ve Uyratlara Cengiz Han döneminde olduğu gibi[542] İlhanlı döneminde de önemli bir mevki sağlayacaktır.[543] Hülagu'dan önce Moğolların batı bölgesi olan İran'ın idaresi Uyrat kabilesinden ünlü emir Argun'a verilmişti. Uyrat Argun, Hülagu'nun gelişinden sonra da yetkisi azalmasına rağmen Hülagu'nun yanında bir müşavir olarak kalmıştır[544].

İdarî taksimatta bahis konusu ettiğimiz gibi, daha Hülagu döneminden itibaren, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi Irak'ın

539 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 409.

540 Yezdî, *Zafernâme*, s. 148/64b.

541 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 488; Ebü'l Ferec, *Muhtasar*, s.460; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, s. 556.

542 Yezdî, *Zafernâme*, s. 73/31a; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 409. Cüveynî, Çiçegen (Ceceken Beki olarak adlandırılıyor)'in Cengiz Han'ın bir akrabasının kızı olduğunu ve onu Uyratların reisi ile evlendirdiğini kaydederken eseri çeviren M. Öztürk onu Cengiz'in ikinci kızı olarak ve Uyrat reisi Törelçi (Turalcı) ile evlendirdiğini not etmektedir. Bkz. Cüveynî, s. 409. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Çiçegen'in Cengiz Han'ın kızı olduğu net değildir. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160. Abû'l Farac'da ise hanın (Mengü Han) hemşiresi olarak tanıtılmaktadır. Bkz. Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, s. 556.

543 Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XV, İzmir 2000 s. 109; Amitai Preiss, *Mongol and Memlûks*, s.192.

544 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 409 -437.

kuzeyini içine alacak şekilde başlıca iki idarî-askerî üniteye ayrılmıştı. Bunlardan ilki merkezi Ahlat olan Van Gölü ve çevresi iken ikincisi ve önemli olanı ise merkezi Musul olan Diyarbekir eyaleti idi. Bu eyalet Mardin, Diyarbekir ve Erzurum'a kadar uzanan bölgeyi ihtiva ediyordu. Bu Diyarbekir eyaletindeki Moğol askerî tümeninin esas olarak Uyratlara dayanması hem onların bu bölgedeki nüfus ve nüfuzları ile iç gelişmelerde önemli rol oynamalarına sebep olacak hem de İlhanlı-Memlûk ilişkileri açısından önemli bir mesele haline gelecektir.

Hülagu döneminden itibaren Erzurum-Bingöl-Muş yaylakları ile Musul bölgesindeki kışlakları arasında yaşayan Uyratların İlhanlı Devleti içerisinde çıkardıkları en önemli hadise Gazan-Baydu mücadelesinde onların Baydu'yu desteklemiş olmalarıdır. Bu mücadeleyi Gazan Han'ın kazanıp hükümdar olması ile Uyratlar Musul ile Bağdat arasındaki bir bölgeden hareket ederek Memlûklere iltica etmişlerdir. Bu ilticanın sebepleri arasında Gazan Han'ın onları öldüreceği korkusu[545] ve bu sırada Erzurum-Musul arasındaki bölgede Türkmenler üzerinde yaptıkları yağmalama hadiselerinden dolayı cezalandırılma endişesi zikredilmektedir.[546] Ayrıca Memlûk Sultanı Ketboga'nın Moğol kökenli olmasından dolayı[547] ya da Altınordu-Memlûk ittifakının bir yansımasının[548] sonucu olarak Memlûklere sığınmışlardır. Sayıları hakkında kaynaklarda farklı rakamlar verilmekle birlikte ortalama 10.000 çadır halkı olarak,[549] Memlûklere iltica etmeleri Uyratları Yakın Doğu'daki ittifaklar sisteminin ortasına yerleştirecektir[550]. Memlûklere iltica eden ve sayıları 100 ile 113 arasındaki bu

545 İbn Tağribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 8, s. 60; Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 3, s. 304; Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. II, s. 588-589. Makrizî, *Hıtat*, s. 22.

546 Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 130; a.mlf., *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 97; Spuler, *İran Moğolları*, s. 106-107, 207, 441.

547 İbn Tağribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, C. 8 s. 55; Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 3, s. 278.

548 Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 96.

549 Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 3, s. 279; Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. II, s. 589.

550 Memlûklere Uyratların iltica sebebleri, sayıları ve İlhanlı-Memlûk ilişkilerindeki konumları için Bkz. Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica eden Uyratlar", s. 105-120.

Uyratların liderleri Mısır'a yerleştirilirken diğerleri Şam çevresine ve Filistin'in ıssız sahil bölgesine yerleştirilmişlerdir[551].

Burada dikkatimizi çeken bir husus, Uyratların 10.000 çadır halkı ile Bağdat ile Musul arasındaki bölgeden hareket etmeleridir[552]. Uyratların önemli bir kısmının Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kaldığı düşünülürse onların sayıları ve bölgenin etnik-kabilevî yapısındaki rolleri daha iyi anlaşılır. Gerçekten de İlhanlılar yıkıldıktan sonra Uyrat Ali Paşa, Uyratlara dayanarak Diyarbekir valiliğini elde etmiş ve ondan sonra da Uyratlar XV. yüzyıl başlarına kadar burada siyasî varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bağdat ile Musul arasındaki bir bölgeden hareket eden Uyratların 1295 yılında Turgay Güregen ve onun yanındaki Göktay Bahadır, Ulus ve Yusutay b. Taşmengükuşçu adlı emirler ile birlikte malları ve kendilerine tabi olan Uyratlar ile Memlûklere iltica ederken üzerlerine gönderilen Diyarbekir Valisi Mulay'ı mağlup etmeleri[553] onların gücünü göstermesi açısından önemlidir. Buradaki Uyratların önde gelen lideri olan Turgay Güregen[554] de yukarıda zikrettiğimiz Uyrat Boga Timur'un torunu idi.

İlhanlı ülkesinden Memlûklere, diğer bir cephesi ile İslam diyarına, ilticalar daha sonraki devirlerde de devam etmiştir. Bu ilticalar İlhanlı Devleti içerisindeki iç mücadele ve asayişsizlik sebepleri ile olabildiği gibi bazen dinî bir nitelik de arz edebiliyordu. Bu çerçevede Uyratlı Şeyh Ali adlı bir dervişin 681/1281 yılındaki ilticası[555] ile 706/1306 yılında Şeyh Barak adlı şeyhin ilticaları birer örnek olarak ilticaların bundan sonraki dönemde de devam ettiğini göstermektedir[556]. Yine bu tarihte iki yüz kadar süvari ile önemli bir Moğol topluluğunun Memlûklere iltica ettikleri zikredilmektedir ki bunlar arasında Gazan Han'ın akrabaları

551 Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 3, s. 305; Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. II, s. 5590; Ayalon, *Outsiders*, s. 134-135.

552 Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 3, s. 304. Nüveyri, Uyratların 18.000 kişi olduklarını zikretmektedir. Bkz. Nüveyri, *Nihayetü'l Ereb*, C. 27, s. 409.

553 Reşid al-Din, *Camiü't-Tevarih*, s. 130.

554 Turgay da Hülagu'nun kızı ile evlenerek diğer Uyrat emirleri gibi hanedana damat (Güregen) olarak akrabalık kurmuş önemli bir kişiydi. Bkz. Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 3, s. 306-307; Ebi'l-Fedail, *en-Nehcü's-Sedid*, C. II, s. 590.

555 Aynî, *Ikd al-Cuman*, C. 3, s. 292.

556 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 38-39, 195; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 85.

yanında Mısır'daki Moğol kökenli olan ve büyük emirler arasında sayılan Emir Sallar'ın iki kardeşi de bulunmaktaydı[557]. Bu durum Yakın Doğu'nun iki büyük gücü olan İlhanlılar ile Memlûkler arasındaki mücadelenin sadece siyasî bir mücadele olmadığını zamanla heterodoks bir İslam anlayışını savunan İlhanlılar ile Sunnî bir İslam'ı savunan Memlûkler arasında dinî bir mücadelenin ortaya çıktığını da gösterecektir.

Bütün bu ilticalara rağmen Uyratların İlhanlı Devleti içerisinde ve bölgedeki hadiselerdeki etkileri devam ediyordu. Onların güçlerini koruduklarını gösteren en önemli hadise, 1335 yılında Ebu Said Han'ın ölümü ile han ilan edilen Arpa'nın hükümdarlığını Diyarbekir valisi olan Uyrat Ali Paşa'nın tanımaması ve onu devirerek Baydu'nun neslinden Musa Han'ı Bağdat'tan getirerek tahta çıkarmasıdır.[558] Bu da göstermektedir ki Baydu taraftarı olan Uyratlar Mısır'a olan ilticalara rağmen Diyarbekir eyaletinde önemli bir güç durumundadırlar. Ebu Said Han'ın ölümünden sonra başlayan iktidar mücadelesinde başlangıçta iktidarı ele geçiren Uyrat Ali Paşa her ne kadar bu konumunu devam ettirememişse de Uyratlar bundan sonraki mücadelelerde Diyarbekir, Bağdat, Azerbaycan üçgeninde Celayirli, Çobanlı, Sutaylı ve Eretnalılar arasındaki mücadelelerde önemli rol oynamışlar ve uzun süre Musul ile Bağdat arasında ve Bağdat'ı da içine alan bölgeyi ellerinde tutabilmişlerdir. Şerefeddin Yezdî ve Ebu Bekr Kutbî el-Ehrî'nin eserlerinde daha önceki sayfalarda üzerinde durduğumuz gibi Uyratların bu ağırlıklarını görmek mümkündür.

Uyratlar bu bölgedeki siyasî varlıklarını Celayirliler dönemi boyunca onlar ile müşterek hareket ederek sürdürdüler. Muhammed Beg'in oğlu İsa Beg, Uyratların başında Celayirli Şeyh Hasan ile Şeyh Üveys'in emirleri arasında yer aldığı[559] gibi İsa Beg'in Ali Beg adlı bir oğlu da bilinmektedir. Muhammed Beg ve İsa Beg'in 774 (1372-1373) yıllarında hayatta oldukları anlaşılmaktadır. XV. yüzyılın başlarında Timur Yakın Doğu'ya hâkim olduğu dönemde, Celayirli Ahmed 1406'da Uyrat Şeyh Ali'nin de yardımıyla Tebriz'i

557 Makrizî, *Süluk Tercümesi*, s. 11.
558 Yezdî, *Zafernâme*, s. 163/72a-164/72b; Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 60/159.
559 Ehrî, *age*, s. 80/181.

ele geçirmişti[560]. Timur hâkimiyeti döneminde Uyratların hâkim olduğu bölgenin ayrı bir idarî ünite olarak "*Uyrat İli*" ya da "Uyrat Bölgesi"[561] adları ile anılması bu etkiyi göstermektedir[562]. Bu arada Kerkük Hoyratları (Oyrat = Uyrat)'nın Moğol Uyrat boyunun adından geldiği[563] şeklindeki görüş de bu bilgiler ışığında doğru görünmektedir. Ayrıca Mısır kaynaklarının, el-Hüseyniyye'deki Uyratlar hakkında verdiği bilgilerde, şiir, müzik, eğlence ve kültürel yönleri onları tanıtmış olmaları, onları Kerkük Türkmenleri ile benzeştirmektedir. Bu benzerlik Mısır'a gelen Uyratların Kerkük bölgesinden göç etmiş olmaları da dikkate alınırsa bizce yabana atılacak bir görüş değildir. Burada Bağdat ile Musul arasındaki bölgeden kasıt ise, Kerkük ve çevresi olmalıdır. Her ne kadar bu Uyrat İli, Diyarbekir ile Mardin arasında bir yer olarak gösterilse de onların daha önce Musul ile Bağdat arasında bir bölgeden hareket ederek Memlûklere iltica etmeleri[564] ve Celayir döneminde de bu bölgede etkin olmaları bu idarî ünitenin daha güneylerde olabileceğini düşündürtmektedir. Daha sonraları Diyarbekir eyaletinden Bağdat'a kadar olan bölgede diğer Türk toplulukları arasında kalan Uyratlar,[565] Celayirliler gibi bugün buradaki toplulukların etnik-kabilevî yapısının tarihî bir bileşenini teşkil ettikleri gibi[566] Suldus ve Celayir örneklerinde olduğu gibi Safevî Devleti'nin kurulmasında da rol oynamışlardır[567].

560 İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hakimiyeti (Kara Koyunlu Devri)* TTK, Ankara 2001, s. 3-4; İsmail Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet Mücadelesi", *Türk Kültür Araştırmaları*, C. XXII/ 1-2, Ankara, 1984, s. 60.

561 Uyratların yayıldığı ve kendi adları ile ayrı bir idarî üniteyi oluşturdukları bölge için Bkz. Harita IV.

562 Şamî, *Zafernâme*, s. 382; Yezdî, *Zafernâme*, s. 888/434b.

563 Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, TTK, Ankara 1999, s. 145.

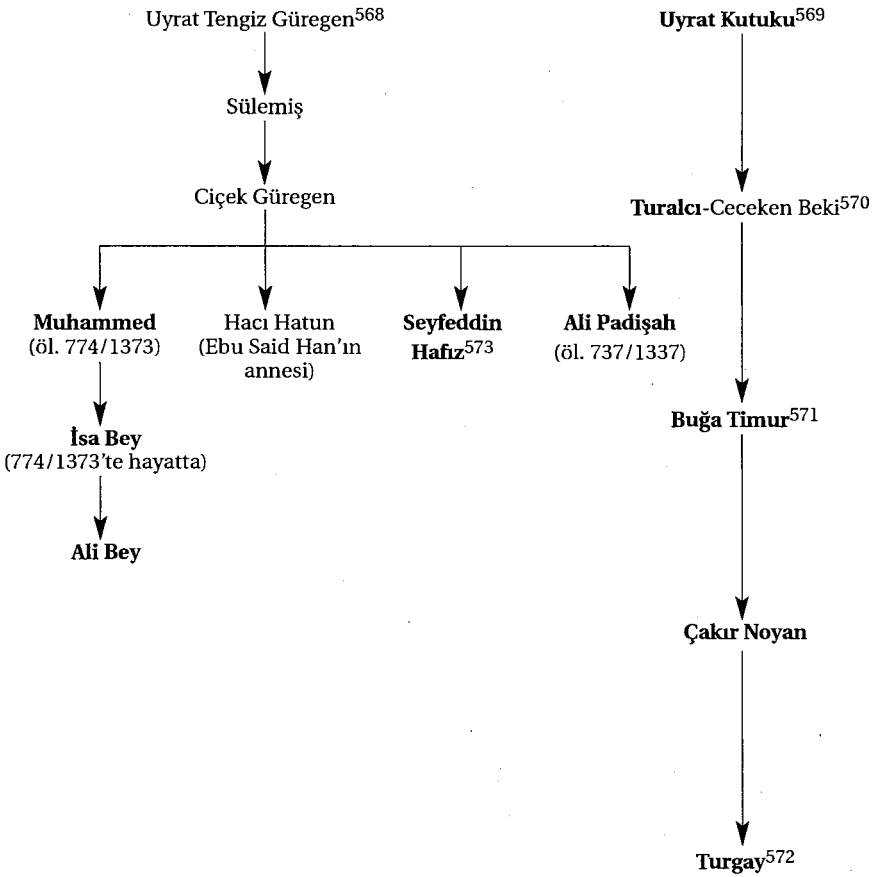
564 Aynî, *Ikd al-Cuman*, C.3, s. 304.

565 Rusların 17. yüzyıl başlarından itibaren Türkistan'ı istilaları sırasında karşılarında ilk silahlı kuvvetler olarak Batı Moğolları olarak adlandırılan Oyratlara rastlanmıştır ki, bunların bu modern silahları Avrupalı tüccarlardan temin ettikleri zikredilmektedir. Bkz. Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan*, s. 116.

566 John Masson Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qıshlaqs and Tümens", *The Mongol Empire and Its Legacy*, Edit. David Morgan-Reuven Amitai Preiss, Leiden 2000, s. 45, 29 nd; Mehmet Taştemir, *XVI yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi*, TTK. Ankara 1999, s. 119.

567 Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu*, s. 129-160.

DİYARBEKİR'DE İKİ UYRAT BEYLİĞİNE AİT SOY KÜTÜĞÜ

568 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 102.

569 Cengiz Han'ın hizmetine giren Uyrat reisi.

570 Daha önce de zikrettiğimiz gibi Cengiz Han'ın kızı ya da akrabasının kızı.

571 Uyrat Kutuku'nun torunu ve Hülagu ile batıya gelen Uyrat reisi.

572 Gazan Han'ın iktidara gelmesi ile Memlûklere sığınan Uyratların en büyük reisi.

573 Ali Paşa'nın ölümünden sonra Sutaylılar tarafından Diyarbekir'den çıkarılan Seyfeddin Hafız, Erbil ve Kerkük bölgesini yeğeni İsa Bey ile birlikte idare etmiştir.

2- Celayir

Moğol istilası ile Yakın Doğu ve Türkiye'ye gelen Moğol boylarının başında Celayirliler gelmektedir. Celayirliler, aynı zamanda, Moğol kavminin en önemli boylarından birini teşkil ediyorlardı. Daha önceki dönemlerde Onon Irmağı boylarında ve Karakurum bölgelerinde yaşayan Celayirlilerin, X-XI. yüzyıllarda pek iyi bir durumda olmadıkları anlaşılmaktadır. Cengiz Han'ın Curkinler üzerine yaptığı seferden sonra Curkinlere tabi olan Celayirlilerin de itaate alındığı anlaşılmaktadır[574]. Bu şekilde Cengiz Han'a tabi olan Celayirliler bundan sonra onun mücadelesinde önemli rol oynayan boylar arasına girecektir. Kuzey Çin'in fethinde önemli rol oynayan Mukalı (Muhalı) Noyan 26.000 kişiden meydana gelen Cengiz'in ordusunun sol cenahının kumandanı olup Celayirlilerden idi. Mukalı'nın Cengiz'in nezdinde itibarı yüksek olduğundan Cengiz'in 3000 kişiden oluşan Celayir askerlerinin kumandanlığı ona verilmişti[575]. O, Cengiz'in dört köpeğinden sonra gelen dört bahadırdan biri idi[576]. Curmağun ve Elçigiday ile batıya gönderilen ilk Moğol orduları içerisinde Celayirlilerin varlığı bilinmemekle birlikte, Hülagu'nun emrindeki asıl Moğol ordusu içerisindeki Moğolca konuşan topluluklar arasında en başta Celayirliler ve Sulduzlar gelmektedir[577]. Hülagu dönemindeki Celayirlileri temsil eden kişi İlka/İlkan/İlkay Noyan idi. İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra kurulan siyasî teşekküllerden biri olan Celayirlilerin İlkanlı/İlkanî hanedanı olarak adlandırılması da bu İlka Noyan'dan dolayıdır. Zira daha önce zikrettiğimiz gibi Celayirliler Devleti'ni kuran Şeyh Hasan, İlka Noyan'ın torununun oğludur.

İlhanlı Devleti içerisindeki mücadelelerde önemli bir role sahip olduklarını bildiğimiz Celayirlilerin tarihteki asıl rolü

574 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 66; Yezdî, *Zafernâme*, s. 73/31a.

575 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 84, 87, 138; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 185; Yınanç, "Celayir", s. 64.

576 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 141.

577 Yezdî, *Zafernâme*, s. 73/31a; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 162; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 252; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil - Ayşe Berekut, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 490 vd; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 11-12.

kendi adları ile kurmuş oldukları devlettir[578]. Celayir boyuna mensup önemli emirlerin kendi kabileleri ile Anadolu'ya geldiklerini ve bunlardan Baltu, İlkan Noyan'ın oğlu Toku, Uruktu ve oğlu İkbal'in isimlerini daha önce zikretmiştik[579]. Uyratlarda olduğu gibi Celayirliler de Türkiye tarihinde yer ve şahıs adlarında, etnik yapıda ve mimarî eserlere kadar birçok açıdan tesir bırakmış bir topluluktur.

3- Sulduz

Kara Tatarlar grubundan önemli bir Moğol kabilesi olan Sulduzlar[580] Anadolu'da Diyarbekir eyaleti dahilinde gerek siyasî ve gerekse etnik ve kabilevî tesirleri açısından önemli bir boy olarak dikkati çekmektedir. Sulduzlar, İlhanlı Devleti'nin kuruluşunda ve sonrasındaki dâhilî hadiselerde olduğu gibi, bu boydan çıkmış olan Emir Çoban vasıtası ile devletin idaresini ele alarak önemli rol oynamışlardır. Sulduzlar hakkındaki en eski kayıtlarda, daha Cengiz Han'ın imparatorluğunu kurmadan önceki dönemlerde, Cengiz'in Sulduzlardan Sorhan-Şira ve iki oğlunun yardımını aldığı ve bunların Cengiz'i düşmanlarından sakladıkları için devlet kurulduktan sonra Cengiz Han tarafından tarhanlık ve binbaşılık rütbesi ile ödüllendirildikleri zikredilmektedir[581]. İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra etkili boylar açısından Celayirlilerden sonra ikinci sırada gelen Sulduzlar birçok tümen ile ordunun sağ cenahını teşkil ediyorlardı[582]. Öyle ki, İlhanlı Devleti'nin dayandığı iki büyük topluluktan ikincisini Sulduzlar meydana getiriyorlardı.

Daha İlhanlı Devleti kurulmadan Hülagu ile birlikte İran'a gelen emirler arasında baş yargucu Sorhan/Sorkan-Şira'nın soyundan

578 Yezdî, *Zafernâme*, s. 73/31a, 326/153b; Reşid al-Din, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 99-100; D'ohsson, *Moğol* Tarihi, s.185.

579 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 140.

580 Tang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulınan Şahsiyetler*, s. 247.

581 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 33, 148; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 163; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 12.

582 Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 252.

Sodun Noyan ve çocukları da bulunuyordu. Abaka Han, İlhanlı Devleti'nin başına geçtiği zaman yaptığı ilk atamalarda Emir Çoban'ın büyük babası Tudan/Tudavun Noyan da bulunmakta idi[583]. Emir Tudan 1277 yılında Elbistan Savaşı'nda Baypars'a yenilen iki önemli Moğol komutanından biri idi. Ayrıca İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülagu'nun eşi ve Abaka'nın annesi Yesunçin de Sulduz boyundan idi. Ancak Sulduz boyunun İlhanlı Devleti içinde ve Yakın Doğu'daki asıl rolü Emir Çoban ile doruk noktasına çıkacaktır. Emir Çoban'ın idamından sonra onun evlatları ve torunları İlhanlıların mirası üzerinde Çobanlılar hanedanını tesis edeceklerdir. Burada dikkati çeken husus, diğer rakiplerinin kendi boy isimleri ile öne çıkmaları ve anılmalarına rağmen, Sulduzların daha çok Çobanlılar ismi ile anılmış olmalarıdır. Anadolu ve Azerbaycan'daki Çobanlıların bu siyasî mücadelesinin yanında Sulduz boyunun İlhanlıların öteki coğrafyalarında da bilhassa Horasan'daki olaylarda önemli rol oynamaya devam ettikleri anlaşılmaktadır[584]. Ayrıca Osmanlıların son dönemlerinde İran sınırında Musul eyaletine bağlı Seldos nahiyesi ve ona bağlı yüz elli köyden müteşekkil topluluk da bu Sulduzların bakiyeleri olmalıdır[585]. Doğu Anadolu'daki Sulduz boyuna ait yer adları da yine onların bu bölgedeki hâkimiyetleri ile alakalı olmalıdır.

4- Sünit

Moğol dilinde "Sünit" kelimesi gece manasına gelmektedir. Sünit adlı bir Moğol emiri gece doğduğu[586] için bu adı almıştır. Moğol Sünit boyuna mensup toplulukların ilk Moğol istilası ile birlikte Türkiye'ye geldiklerini tahmin edebiliriz. Ermeni kaynakları başta olmak üzere birçok kaynakta Azerbaycan'a gelen ilk komutanlar arasında Suntay/Suntai ismi de geçmektedir[587] ki onun Sünit boyundan olması muhtemeldir. Ancak bilhassa Sünit

583 Temir, "Sulduz", s. 9; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 18.

584 Yezdî, *Zafernâme*, s. 292/1366, 326/1536, 442/211b, 459/220a.

585 *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993, s. 310-312.

586 Tang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulınan Şahsiyetler*, s. 126.

587 Müverrih Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi", s. 225, 2 nd.

boyunun Türkiye tarihi açısından en önemli özelliği yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Erzurum'dan Musul'a kadar olan bölgeyi elinde tutan Sutaylıların bu Moğol boyuna mensup olmasıdır. Zira Sutay Noyan'ın Sünit boyuna mensup olduğunu daha önce zikretmiştik. Ayrıca onlara ait bu bölgedeki yer adları da onların hatıraları olarak kalmıştır[588].

5- Tatar

Tatarlar Moğolların en eski boylarından biri olduğu gibi çok geniş bir coğrafyada Moğol isminin yerini de almıştır. Bu Moğol kabilesine mensup Durbay Noyan'ın Abaka devrinde Diyarbekir eyaletinin valisi olduğunu ve yine aynı boydan Abuşka Noyan'ın da Anadolu'da bulunduğunu biliyoruz. Ayrıca Gazan Han döneminin ünlü emiri ve Diyarbekir valisi olan Mulay da Kara Tatarlar'dan idi. 1277 Elbistan Savaşı'na katılan Giray ve Tüleday kardeşler ile Malatya-Harput bölgesini idare etmiş olan Kür Boga da Ak Tatarlar boyuna mensup idi. Ancak Tatarların Anadolu'daki en önemli temsilcisi olan Samağar Noyan ve oğulları, İç Anadolu'da gerek topluluk olarak ve gerekse yer adlarında önemli izler bırakmışlardır[589]. Belki de, Moğol boyları içerisinde Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya kadar yayılan geniş bir alanda ve Moğol istilasının başlangıcından XV. yüzyıldaki Timur istilasına kadar uzun bir süre siyasî olaylarda en önemli rolü oynamış Moğol boylarından biri bu Tatarlardır. Bilhassa Osmanlı-Karaman, Osmanlı-Timur ilişkilerinde ve Osmanlıların Türkiye'de siyasî birliği sağlama çabalarında Tatar, Kara Tatar ve Çavdar Tatarı gibi toplulukların önemli rolü olmuştur[590].

Bu önemli Moğol boyları yanında Uygur Türkleri tarafından kurulan Eretna Devleti'nin dayandığı Moğol toplulukları, Diyarbekir

588 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 139-140.

589 Sümer, "agm", s. 141.

590 Neşrî, *Neşrî Tarihi I*, s. 63, 106 vd; Aşıkpaşazâde, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. A. Nihal Atsız, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 33-34; *Şikari'nin Karamanoğulları Tarihi*, Haz. M. Mesud Koman, Konya 1946, s. 117 vd.

Valisi İrincin'in mensup olduğu *Kireyit* Moğolları, ünlü Moğol komutanı Baycu Noyan ile oğulları ve torunlarının mensup olduğu *Bisu'ut* gibi boylar da Anadolu'ya gelen Moğol topluluklarının başında gelmektedir. Ayrıca *Uryangat, Nayman Arulat, Mankut, Suğanut* ve *Öngüt* gibi Moğol boylarına mensup topluluklar ya da noyanlar da Anadolu'ya gelmişlerdir. Ancak bunlar Uyrat, Sulduz, Celayir ve Tatar toplulukları gibi siyasî bir role sahip olmadıkları gibi onlar kadar kalıcı izler de bırakmamışlardır.

II- ANADOLU VE ÖN ASYA'DA MOĞOL NÜFUSU

Dünya tarihinde önemli hadiselerden biri olan Moğol istilasının Yakın Doğu ve Anadolu üzerindeki siyasî, askerî, sosyal, kültürel ve medenî tesirleri üzerinde yeterli çalışmaların yapıldığı söylenemez. Buna paralel olarak ve belki de bundan daha önemli olarak Yakın Doğu ve Türkiye'ye gelen Moğol kabilelerinin nüfus yapısı ve miktarı üzerinde yapılan çalışmalar da yok denecek kadar azdır. Bundan dolayı Türkiye'nin nüfus yapısının oluşmasında bu Türk-Moğol kabilelerinin rolünü tam olarak ortaya koyabilmek mümkün görünmediği gibi gelen Moğol ve Türk unsurlarının Türkiye tarihinin siyasî, sosyal, ekonomik, kültürel ve dinî cephesi üzerinde meydana getirdiği tesiri de yeterince anlamak mümkün görünmemektedir. Bu sebeble tarihî ve coğrafî belgelerde verilen bilgiler ile İlhanlıların yıkılmasından sonra ortaya çıkan Moğol-Türk siyasî teşekküllerinin dayandığı esas kuvvetlerin Moğol unsurlardan meydana gelmesi gibi hususlar nüfusun miktarı hakkında önem arz ettiği gibi, Anadolu toponomisine dair bilgiler ile Moğol kabilelerinin hâkim oldukları bölgelerde bir idarî üniteyi teşkil edecek açıklıkta bilgileri bize vermesi ihtiyatlı olmak şartı ile nüfus hakkında bazı genel rakamları tespit ve tahmin etmemizi mümkün kılmaktadır.

Yakın Doğu ve Türkiye'ye ilk Moğol unsuru Celaleddin Harezmşah'ı takip için görevlendirilmiş olan Curmağun Noyan ile gelen 40.000 kişilik bir kuvvet idi[591]. Bu ordunun kumandanları arasında Melikşah, Sarıca, Ming İgemiş gibi Türk boylarını temsil

591 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 187; Cüveynî, bu orduyu üç tümen olarak belirtmektedir ki bunun sadece esas kuvvetler olduğu söylenmektedir; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 1, 4 nd.

eden kişiler de vardı. Ancak bu ordunun asıl bizi ilgilendiren tarafı bir daha geri dönmemek üzere aileleri, hayvanları ve bütün ağırlıkları ile yola çıkmış olmalarıdır ki, bundan dolayı bunları diğerlerinden ayırmak için *Teme Çerisi* tabiri kullanılmıştır. Dolayısı ile Curmağun'un bu hareketi ile Kafkasya bölgesine gelen Moğol nüfusunun tahminen 150.000 ile 200.000 arasında olması düşünülmektedir[592]. Azerbaycan'da üslenen bu ordular bilhassa Anadolu ve Irak'ın kuzeyindeki harekâtlarda kullanılmışlardır.

Curmagun Noyan'dan sonra, önce Baycu ve daha sonra da Elçigiday, Suriye-Halep bölgesine kadar olan batı bölgesinde düzeni sağlamak için gönderilmişlerdir. Ancak Moğol Kağanı Mengü Han, batı bölgesinde bu şekilde düzenin sağlanamayacağını anlayınca, hanedan üyesi Hülagu'yu mevcut Moğol ordusunun 1/5'i oranındaki bir ordu ile batıya göndermiştir[593]. Bu ordunun 15 ile 17 tümenden meydana geldiği ve her tümenin 10.000 kişi olduğu düşünülürse bunun 150.000-170.000 kişi arasında bir ordu olduğu ortaya çıkar[594] ki, bu ordu yardımcı kuvvetleri ile 300.000'e yaklaşıyordu. Bu rakamlar kesin olmasa da belli bir fikir vermesi açısından önemlidir. Hülagu'nun bu batı seferine hazırlanırken, Moğolistan'dan ancak 7 tümen (70.000)'lik bir ordu ile hareket ettiği[595] düşünülürse onun ordusunun sayısını iki katının üzerine çıkaran rakamlar yardımcı kuvvetler olmalıdır.

Moğol İmparatorluğu'nun batı bölgesinde düzenin sağlanması ve yeni yerlerin istilası için gönderilen bu Moğol ordusu sadece askerî birliklerden meydana gelmiyordu. Moğollar orduları aileleri ve hayvanları ile birlikte gönderildikleri için bu istilaların nüfus olarak Yakın Doğu ve Anadolu'ya ortalama toplam katkısı

592 Abdülkadir Yuvalı, "Moğol Harekatının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı üzerindeki Etkileri", *Erdem*, Ankara 1997, C. 9 S. 27, s. 1288; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 1-2.

593 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 487; Aknerli, *Moğol Tarihi*, s. 36, Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, C. 2, s. 556; Abû'l Farac, *Muhtasar*, s. 460. Bu aynı zamanda Moğol İmparatorluğunun tamamında 4.250.000 kişilik bir nüfusa tekabül etmektedir. Bkz. Smith, "Mongol Manpower and Persian Population", s. 287.

594 Amitai-Preiss, *Mongols and Mamlûks*, s. 15; Smith, "Qıshlaqs and Tümens", s. 39.

595 Aknerli, *Moğol Tarihi*, s. 30; Spuler, *İran Moğolları*, s. 439-440.

1.000.000'luk bir kitleye ulaşabiliyordu[596]. Bunların zaman zaman takviyesi ve Kafkasya üzerindeki mücadeleden dolayı Altınordu'dan gelen katılmalar hesaplandığında bu rakamların üzerine çıkılabileceği daha açık bir şekilde anlaşılabilir. İlhanlı hükümdarlarının doğudan yeni kuvvetler gelmesine karşı çok müsait bir siyaset takip ettikleri ve ayrıca Orta Asya'daki nüfus sıkışmasının da etkisi ile bilhassa Olcaytu döneminde yoğun nüfus dalgalarının geldiği anlaşılmaktadır[597]. İlhanlılar ile Altınordu arasındaki mücadelede Altınordu Devleti'ne yakın olan İlhanlı coğrafyasındaki kabileler nasıl Memlûklere iltica ediyorlarsa İlhanlılara yakın olan kabileler de Altınordu'dan İlhanlılara iltica ediyorlardı.

Burada dikkat etmemiz gereken husus, aileleri ve hayvanları ile gelen her bir Moğol tümeninin kendisine ait bir *yaylak* ve bir *kışlak* olmak üzere iki otlak seçmeleri idi. John Masson Smith, Yakın Doğu'daki Moğol askerî nüfusunu "kışlaklar ve tümenler"in bir eşleştirilmesi ile izah etmekte ve Moğol idareciler tarafından kullanılan otlakların listesinin aynı zamanda onların Yakın Doğu'daki İlhanlı Devleti'nin tümenlerinin gücünü de ortaya koyacağını söylemektedir[598]. Bu çerçevede İlhanlı Devleti sınırları içerisindeki başlıca tümenler/kışlaklar şu merkezlerde bulunuyordu. Merkezin altı önemli kışlağı şunlar idi: Arran, Mugan, Zerrin-Rud, Safid-Rud, Bağdad ve *Diyarbekir*. Sağ kanattaki üç önemli tümen; *Akşehir, Aksaray-Niğde* ve *Kırşehir-Delice* olarak sıralanırken, sol kanadın sekiz tümeni ise; Mazenderan, Abivard, Merv, Kuhistan, Herat, Kunduz, Anduz ve Gazne olarak sıralanıyordu ki toplam 17 kışlaktan ibaret idi[599].

Burada dikkati etmemiz gereken önemli bir husus da, dört önemli tümenin doğrudan Türkiye sınırları içerisinde bulunmasıdır ve diğer beş önemli tümen olan Arran, Mugan, Zerrin-Rud, Safid-Rud ve Bağdad'ın da kuzeyden güneye doğru Türkiye'nin etrafında dizilmiş olmalarıdır. Buradaki Moğol kuvvetleri Anadolu'daki

596 Smith, "Mongol Manpower and Persian Population", s. 287.
597 Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 312-315.
598 Smith, "Qıslhaqs and Tümens", s. 42.
599 Smith, "Qıslhaqs and Tümens", s. 56.

harekâtlarda zaman zaman kullanıldığı gibi bazen kalıcı olarak da görevlendirliyorlardı. Geyhatu'nun 20.000 kişilik ordu ile Aksaray'a yerleşiminde olduğu gibi[600] Çoban'ın üç tümen ile 1314 yılında Anadolu'ya gelmiş olması bu açıdan önemlidir. Bilhassa Moğollar, 1277 yılından sonra Anadolu idaresine tayin ettikleri Moğol valiler vasıtası ile doğrudan müdahil olunca, "yerleşmek üzere" buradaki kuvvetlerini beş tümen üzerine çıkarmışlardır ki, bunların önemli bir kısmı Diyarbekir'de bulunuyordu[601]. Ayrıca Memlûk Devleti ile olan uzun ve çetin mücadeleler için Elbistan'da iki kumandanın emrinde iki tümen daimî olarak hazır bulundurulmaktaydı[602]. Her ne kadar Anadolu'ya olan bu askerî harekâtlardan sonra bu komutanlar bazen geri çağrılıyorlarsa da Anadolu'nun İlhanlılar için giderek daha zor idare edilme durumu hem bu harekâtların sıklaşmasına sebep oluyordu hem de Anadolu'da daha fazla birlik bırakma mecburiyeti hasıl oluyordu. Bazen bunun sonucunda Anadolu'da isyan eden Moğol komutanlarına mensup topluluklar da Anadolu'da şuraya buraya dağılarak nihayetinde kalıcı bir duruma geliyorlardı. Daha önce zikrettiğimiz Adıyaman-Besni bölgesindeki Uyratlar bu açıdan bir örnek teşkil edebilir.

Anadolu ve çevresindeki bu rakamların yanında, İlhanlıların divan kayıtları, devletin daimî ordusunun istenildiğinde otuz tümenin üzerine çıkarılabileceğini göstermektedir[603]. Bu Yakın Doğu'da ortalama 300.000 kişilik bir orduya ve en azından 1.500.000'e yakın bir Moğol nüfusuna tekabül etmektedir. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonraki tabloda ortaya çıkan Celayirli, Çobanlı, Eretnalı ve Sutaylı gibi siyasî teşekküllerin dayandıkları askerî kuvvet de önemli ölçüde Moğol ve onlarla birlikte

600 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 115; Muammer Gül, "The Mongol Population In Anatolia And Their Effects On Turkey Heritage", *International Conference on "History and Tradition of Mongolian Statehood"*, 29-30 June 2006, Ulaanbaatar, Mongolia, s. 4-6.

601 Halil İnalcık, "Osmanlı Devletinin Kuruluşu Sorunu" Çev. Tahir Sünbül, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, AÜDTCF, 1990-1991, C. XV, S. 26, s. 332; Sümer, *Oğuzlar*, s. 144-145.

602 Kaymaz, *Pervane*, s. 160.

603 Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 37.

Türkiye'ye gelen Uygur, Ak ve Karakoyunlu gibi Türkmenlere dayanıyordu. Tıhranî, Akkoyunlu Osman Beg ile Kara Tatarların mücadelesinden bahsederken, bu Moğol topluluğunu 40.000 çadır halkı olarak zikretmesi[604], bunların ortalama 200.000 kişilik bir kitleye tekabül ettiklerini göstermektedir. Bu kayıt Türkiye'deki Moğolların sadece bir şubesinin ne kadar büyük bir yekûn tuttuğunu göstermesi açısından önemlidir.

Artık XIV. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'da genel itibariyle Tatar olarak adlandırılan ve tamamen Türkleşmiş olan bu Moğol topluluklarının sayıları 40.000 ile 100.000 çadır halkı olarak verildiği gibi, bazen onların çokluğunu ifade etmek için *on sekiz bin âlem* sözü ile ifade edilmesi dikkate şayandır[605]. Anadolu'daki beylikler arasındaki mücadelenin âdeta değişmez üyeleri haline gelen bu topluluklar bu dönemin kaynaklarında önemli yer alırken bazen sadece 70.000 kişilik bir ordu çıkarabildikleri de zikredilmektedir[606]. Bütün bu rakamlar da yine ortalama olarak Anadolu'da bu dönemde 500.000 üzerinde bir Moğol nüfusunun varlığını göstermektedir. Bu dönemde Moğol topluluklarının gücü ve nüfusu hakkında, Anadolu beylikleri ve hatta Türkiye Selçukluları'nın orduları ile yapılacak bir mukayesenin, daha sağlam bir kanaat oluşturması açısından önemli olduğunu vurgulayalım[607]. Ayrıca İlhanlılar devrinde Anadolu nüfusunun önceki zamanlara göre mukayese edilmeyecek derecede artması, başlangıçta dört olan tümen sayısının dokuza çıkması ve nihayet Batı Anadolu ve sahillerin bu dönemde Türkleşmesi[608]

604 Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye I.*, s. 45-46.

605 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.115.

606 *Şikarî'nin Karamanoğulları Tarihi*, s. 18-48. Şikarî, Neşrî, Aşıkpaşazâde, Esterebadî başta olmak üzere devrin kroniklerinde ve tarihi takvimlerde Tatar ve Moğol toplulukların faaliyetleri ve nüfusları hakkında bir kanaatin oluşmasını sağlayacak geniş bilgiler mevcuttur. Ayrıca kaynaklardaki "çadır halkı" ifadesi de önemlidir. Bunların gerçek nüfusunu tespit etmek için her çadırı ortalama 5 rakamı ile çarparak gerçek nüfusu (sivil nüfusu) tahmin edebiliriz.

607 Gül, "The Mongol Population In Anatolia And Their Effects On Turkey Heritage", *International Conference on "History and Tradition of Mongolian Statehood"*, 29-30 June 2006, Ulaanbaatar, Mongolia, s. 6-7.

608 Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 316; Attar, "Ortaçağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır", s. 434.

doğudan gelen baskının bir sonucu olduğu gibi bu nüfus meselesinin ehemmiyetini de ortaya koymaktadır. Burada şu hususu açıklıkla söylemeliyiz ki, Anadolu'daki Moğol nüfusunu tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Burada sadece kaynakların mukayesesinin getirdiği değerlendirmeler yapabiliriz. Bunun yanında şu hususu da bilhassa gözden ırak tutmamak lazımdır. Moğol ordusu ve toplulukları arasında önemli miktarda Türk tümenleri ve Türk toplulukları da bulunuyordu ve kaynaklar bunları topluca Moğol ordusu olarak adlandırıyordu. Anadolu'ya gelen Moğollar açısından da aynı durum söz konusu olduğu için nüfus ile ilgili tahminleri bunlara göre değerlendirmeliyiz

Aslında Moğollar, yalnız Türkiye'de değil, Mısır Memlûkleri coğrafyasında da önemli bir yekûna ulaşmıştır ki, Mısır ve Suriye askerlerinin önemli bir kısmı Türk olarak adlandırılan Moğol topluluklarına dayanıyordu. *Haremü'ş-Şerif*[609] kayıtlarında kölelere ait satın alma senetlerinde Türkler arasında diğer Anadolu ve doğu toplulukları yanında Kıyat, Nayman, Moğol, Hıtay, Tatar ve Çağatay gibi kabile isimlerinin de zikredilmesi burada Memlûk sistemi içerisinde onların tesirini gösterdiği gibi Moğol tesirinin etnik tablodaki durumunu da izah etmektedir[610].

Sonuç olarak, şunu söyleyebiliriz ki, yaklaşık bir buçuk-iki milyonluk bir Moğol nüfusunun –içerisinde önemli miktarda Türk nüfusu ile– Yakın Doğu'ya geldiği ve bu nüfusun beş tümeninden fazlasının Anadolu'da yerleştiği tahmin edilebilmektedir. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Doğu ve Güneydoğu

609 Mekke ve Medine'den ayrı olarak Filistin'deki iki kutsal şehir olan Kudüs ve el-Halil için de *Haremü'ş-Şerif* sıfatı kullanılmaktadır. Bkz. Muammer Gül, "*XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*", (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1997.

610 Esterebadî, *Bezm ü Rezm*, s. 316; D. P. Litle, "Six Fourteenth Century Purchase Deeds For Slaves From Al-Haram Aş-Şarif", *History and Historiography of the Mamlûk*, Variorum Reprints, London 1986, XIII, s. 304; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s. 10-13. Memlûk coğrafyasında Moğol tesirinin, özellikle Cengiz Han Yasası açısından, daha geniş bir okuması için Bkz. David Ayalon, *Outsiders in The Lands of Islam: Mamluks, Mongols and Eunuchs*, Variorum Reprints, London 1988.

Anadolu'dan Batı Anadolu'ya kadar olan geniş bölgede yayılan Moğol toplulukları, XIV. yüzyıl ortalarından itibaren İç Anadolu'da yoğunlaşmıştır. Zira Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi ile ilgili kroniklerde Moğol topluluklarının geniş yer işgal etmesi doğrudan onların demografik yapısı ile alakalı olmalıdır. XV. yüzyıl başlarında Timur'un Ankara Savaşı'ndan sonra önemli bir miktar Tatar topluluğunu birlikte doğuya götürmesi de bu dönemde Tatar olarak adlandırılan toplulukların hâlâ önemli bir yere sahip olduklarını göstermektedir. Üzerinde duracağımız gibi, Osmanlı belgelerinde ve Anadolu'daki yer ve şahıs adlarında bu toplulukların izlerine rastlamak mümkündür.

III- ANADOLU'DA MOĞOLLARIN İSKÂNI VE TÜRKLEŞMELERİ

Tarih boyunca Moğolların en fazla karışıp kaynaştığı milletin Türkler olduğu açık bir şekilde bilinmektedir. Bunu sadece Türkiye'de değil daha eski çağlarda, Moğolistan içinde yaşayan ve yüzyıllarca orayı idare eden bazı Türk boylarının varlığına kadar dayandırabiliriz. Eski çağlardan beri Türk devletleri içerisinde yaşayan Moğollara, Cengiz Han ile birlikte, bu defa Türk boyları katılmaya başlamıştır. Bunların başında Uygurlar, Karluklar ve Kıpçaklar gibi Türk boyları gelmektedir.

Cengiz Han'ın bu kadar geniş ve kalabalık Türk topluluklarına hâkim olması ile birlikte Moğolların zamanla bu coğrafyada azınlıkta kalacakları tabiî idi. Ancak ordunun üst kademesi ve yüksek memurlar sınıfının Moğol olmasına rağmen, Türklerin Moğollaşması diye bir hadise cereyan etmemiş, tersine birçok Moğol idarecilerinin daha sonra İslamiyeti de kabul etmesi ile Türkleştikleri görülmüştür. Aslında ordunun üst kademesi içinde de Türkler önemli yer tuttuğu gibi sivil bürokrasi de büyük ölçüde, Uygurlar başta olmak üzere, Türk boylarına dayanıyordu. Ayrıca Moğol İmparatorluğu'nun resmî dili ve alfabesi de Uygur dili ve alfabesi idi[611]. İslam dünyasına hâkim olan Moğolların daha sonraki İslamlaşmalarında bu tablonun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. İçinde Türk komutan ve birliklerinin bulunduğu Moğol orduları önce Yakın Doğu'yu hâkimiyetleri

611 Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 272; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 231; Şahin Mustafayev, "Akkoyunlular Döneminde Türk Etnik Şuuru", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır 2004, s. 482.

altına almışlar ve arkasından 1243 yılından itibaren Türkiye'yi de bu imparatorluğa bağlamışlardır[612]. Gerçekten 1256 yılında İran'da kurulmuş olan İlhanlıların Anadolu'daki askerî idaresi günden güne tazyikini arttırmış ve zaman zaman yapılan şiddetli askerî harekâtlara rağmen Anadolu'da düzen sağlanamamıştır. Yüzyılın sonlarına doğru Türkiye'de düzeni sağlamak amacı ile idareyi doğrudan ele alan Moğollar, Orta Anadolu ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya, sayısı beş tümenin üzerinde önemli miktarda Moğol askerleri yerleştirmişlerdir. Bu gelen Moğol ve onların içindeki Türk birlikleri, bütün ağırlıkları, kadınları, çocukları ve hayvanları ile beraber kendilerine ikta edilmiş olan belli bir bölgede yerleşmek üzere gelmişlerdir. Bu durum, XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren, göçebe Moğol-Türk topluluklarının Anadolu'da siyasî gücün merkezini teşkil ettiklerini göstermektedir[613].

Anadolu'da Moğol kabilelerinin iskânı ve Türkleşmesi hadisesi, zikrettiğimiz gibi çok eskilere giden bir beraberliğin yanında, Cengiz'den sonra Moğolların hâkim oldukları Türk dünyası coğrafyasının aynı zamanda bir İslam coğrafyası olması ile de alakalıdır. Gerçekten İslamiyetin Moğollar tarafından kabul edilmesi, tarih boyunca birlikte yaşayan ve aynı bozkır geleneğinden gelen Türkler lehine kesin bir değişiklik meydan getirmiştir. İslamiyet, uzun tarihleri boyunca bazen yan yana bazen iç içe yaşayan Asya'nın bu iki milletini kaynaştırmış ve Moğolların Türk dünyası içerisinde eriyerek Türkleşmesine hizmet etmiştir. Altınordu, Çağatay ve İran coğrafyalarının yanında bu ameliyenin en hızlı gerçekleştiği coğrafyalardan biri de Türkiye'dir. Marco Polo'nun 1274 yılında bu hususta müşahedeleri bu hadisenin daha önceden başladığını gösterdiği gibi[614] XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde İlhanlı Devleti çöktüğü sırada, çöken artık bir Türk devleti olduğu gibi, onun yerine kurulmuş olan şube devletler de birer Türk devleti karekteri ile karşımıza çıkmaktadırlar[615]. Ayrıca nasıl İran

612 Ahmet Temir, "Anadolu'da Moğollar", *Türk Kültürü*, S. 445, Mayıs 2000, s. 21/277.

613 Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 85-92, 288-289.

614 Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985, s. 20-21; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 259.

615 Mustafayev, "Akkoyunlular Döneminde Türk Etnik Şuuru", s. 481.

ve diğer ülkelerin ele geçirilmesi sonuç olarak Türklerin iskân ettikleri sahaların genişlemesi anlamına geliyorsa, Moğol kabilelerin Anadolu'daki iskânı da bir taraftan Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda Türkmenlerin batıya göç etmesi ile oluşan boşluğu yeni Moğol-Türk boylarının doldurmasını sağlamış, diğer taraftan da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türkmenleri Batı Anadolu ve Karadeniz sahil bölgelerine doğru iterek Anadolu'nun uç bölgelerinin Türkleşmesine hizmet etmiştir[616].

Moğolların Yakın Doğu ve Anadolu'da hâkimiyetlerini kabul ettirdikleri ilk dönemde, her fatih millette olduğu gibi, kuvvetli bir millî şuura sahip olarak kendi ananeleri, yaşayışları ve dilleri ile gurur duymuşlardır[617]. Ancak bunların Müslüman olmaları, sayı bakımından Türklerden az oldukları, Müslüman ve Türklere göre daha geri bir kültürel iklimi temsil etmelerinden dolayı Türkleşmişler ve kendi dillerini bırakarak Türk dili ile konuşmuşlardır[618]. Moğolların Türkleşmesi gibi bir sonucu doğuran Moğolların İslamiyete girişleri Türkiye'nin de dahil olduğu İlhanlı coğrafyasında nasıl gerçekleşmiştir?

İlhanlı Devleti'nin kurulduğu yıllarda Yakın Doğu'nun en güçlü devleti olan Mısır Memlûkleri (1250-1517) de henüz yeni kurulmuştu. İran'ı, Kafkasya'yı, Anadolu'yu ve Irak'ı tamamen hâkimiyeti altına alan İlhanlılar, 1260 yılında, Ayn-ı Calut'ta Memlûkler karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar. Bu savaş Moğol ileri hareketinin batıdaki son durağını teşkil ederken,

616 Spuler, *İran Moğolları*, s. 496-498; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 255-257.

617 Vasilij Viladimiroviç Barthold, "Moğol İstilası ve İran Kültürüne Tesirleri", *İslamda İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe yayınları, İstanbul 2006, s. 164; Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 277-278.

618 V. V. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İzah, Düzeltme ve İlavelerle M. F. Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 66; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 24-25. Aslında göçebe toplulukların yerleşik-medeni topluluklar karşısında her zaman galip geldikleri ancak bu galibiyetlerinin hemen arkasından yerleşik toplum içerisinde eriyerek kayboldukları, adeta bir tabiat kanunu gibi, tarihte her göçebe-yerleşik karşılaşmasında tekrarlanmıştır. Bu hususta genel değerlendirmeler için Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime I*, s. 314, 350 vd; Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık*, Çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 84-87.

Memlûklerin İslam âlemini doğudan istila eden kâfir Moğollar karşısındaki bu zaferi onları İslamın koruyucusu ve lideri yapacaktır. Ayrıca Memlûklerin bu başarısı İlhanlıların Türkiye'deki hâkimiyetlerini de sarsacaktır. Bunun sonucu olarak, bir taraftan Moğolların Anadolu üzerindeki baskısı artarken, diğer taraftan askerî harekâtların sıklaşması ve askerî birliklerin Anadolu'da kalıcı hale gelmesi gibi sonuçlar doğurmuştur. Memlûk direnişi ve arkasından karşı hamleleri ile Anadolu'daki durumu oldukça sarsılan İlhanlı hükümdarları sarsılan otoritelerini yeniden kurmak için Suriye üzerine her yıl sefer düzenlemeyi gelenek haline getirirken, Anadolu'da da Türkiye Selçukluları'ndan idareyi alarak Türkmen hareketlerini kontrol altına almaya çalışmışlardır. Ancak ne Anadolu'da istenen otorite sağlanabilmiş ne de Suriye seferleri kazanılabilmiştir. Seferlerin sonuçsuz kalması ve bilhassa 1281 Hıms yenilgisi İlhanlı sarayını fevkalade etkilemiştir. Öyle ki, bu etkiler yeni hükümdara İslamiyeti kabul ettirecek kadar kuvvetli olmuştu.

İlhan Abaka'nın yerine tahta geçen Teküdar (1282-1284), son hadiselerin de tesiri ile, Ahmed adını alarak Müslüman olmuştu. Artık İlhanlılar Yakın Doğu İslam coğrafyasında kurulmuş bir devlet olarak rakipleri ve aynı zamanda İslamın hamisi ve bayraktarı konumunu kazanmış bir devlet olan Memlûkler karşısında varlıklarını ve meşruiyetlerini sağlam bir esasa bağlamaları gerektiğini anlamışlardı. Böylece Memlûklerin elindeki din silahını almış oldukları gibi kendi tebaaları karşısında meşruiyetlerini de kazanmış olacaklardı. Zaten Memlûkler karşısında askerî alanda başarılı olamadıkları gibi Hristiyan Batı ile kurulan ilişkiler de somut bir desteğe dönüşmemişti.[619] Bundan dolayı, İlhanlı hükümdarları Memlûk tahriklerine karşı kendi tebaasını kazanabilmek için Moğol yasalarının yanında İslam esaslarını da uygulamaya koyuldular ve arkasından Memlûklere barış teklifinde bulundular. Bu barış teklifleri Memlûkler tarafından temkinli karşılanmakla beraber kısmî bir yakınlaşma Yakın Doğu'da sosyal, ekonomik ve güvenlik açısından daha iyi bir ortamın

619 Gül, "İlhanlı-Memlük Rekabetinden Osmanlı-Memlük Rekabetine", s. 846-847.

oluşmasını sağlamıştır[620]. Buna rağmen, iki devletin ilişkilerinde güven tesis edilemediği için, İlhanlılar mutad Suriye seferlerini herhangi bir başarı elde edemeseler de sürdürdüler. Ancak değişen bir şey vardı ki, o da, iki devlet arasındaki mücadele artık sadece askerî sahaya inhisar etmiyordu ve diplomatik mücadelenin yanında dinî sahada da bir rekabet kendisini hissettiriyordu. Bu ise, İlhanlıların ve onlara tabi olan Moğolların hızlı bir şekilde İslamlaşması ve Türkleşmesi sonucunu doğurmuştur.[621]

İlhanlı Moğolları'nın İslamlaşması ve Türkleşmesi aynı dönemde birbirine paralel olarak gelişmiştir. Çünkü İlhanlı Abaka'nın ölümü ile iç bünyede meydana gelen hareketlenmelerin sonuçlarından biri Teküdar Ahmed'in Müslüman olması ise, bir diğeri iktidar mücadelesinin hızlanması ile Farslıların ve Fars kültürünün üstünlüğünün sona ermesidir. Üst düzeyden başlayarak İranlı yöneticilerin tasfiyesi süreci başlarken buna karşılık Türkmen şeyhlerinin nüfuzu artmaya başlamıştır. Türkmen şeyhlerinin ön plana çıkması İlhanlı sarayında Türk kültürünün giderek güç kazanmasına sebep olmuştur[622]. Öyle ki, köken itibari ile bir Yahudi olan Vezir Reşideddin samimi bir Müslüman olmuş, Moğol hanedanı muhitinde oğullarını Müslüman, Türk ve Moğol çevrelerinin en yüksekleri ile akraba yapmak yolunu tutmuştur. Oğullarından Türk aileleri ile evli olanları olduğu gibi Artuk, Ay Hatun, Hatun gibi Türkçe isimler alanları da vardı[623]. Fanatik bir Budist olan İlhan Argun'un Müslüman aleyhtarı siyasetine rağmen bu genel eğilim bozulmamıştır. Zira bu dönemde Anadolu'da bulunan Şehzade Geyhatu, Türk kültürünü benimsemiş ve Moğol taşkınlıklarına izin vermemiş bir kişi olarak karşımıza çıktığı gibi Bulargu gibi bazı Moğol kumandanlarının da

620 Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", s. 16-17.

621 Gül, "İlhanlı-Memlük Rekabetinden Osmanlı-Memlük Rekabetine", s. 847-848.

622 Erdem, *agm*, s. 18; Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 267 vd. Togan, Moğolların İslamlaşması ve Türkleşmesinde bilhassa Türk sufilerinin rolleri üzerinde durmakta ve bilhassa Anadolu'daki Mevlevilerin Moğollara olan müspet bakışını vurgulamaktadır. Bkz. Aynı yer.

623 Togan, "Reşidedin'in Mektupları", s. 43-46.

Çukurova bölgesinde Ermeniler ile olan ilişkilerini tamamı ile dinî bir meşruiyet zeminine dayandırmış olmaları Moğollardaki bu değişimin mahiyetini göstermesi açısından önemlidir[624]. O kadar ki, bu durum İlhanlı-Ermeni prensliği ilişkilerini zora sokacak boyutlara ulaşabiliyordu.

Ayrıca Müslüman aleyhtarı bir kişiliğe sahip olan Şehzade Baydu'nun, Gazan'ın taht iddiası ile ortaya çıktığını görünce, bu mücadeleyi kazanmak için görünüşte Müslüman olması, ancak bu mücadeleyi samimi bir Müslüman olan Gazan Han'ın kazanması daha Gazan Han başa geçmeden İlhanlı Devleti'nin idarî kadrolarının ağırlıklı olarak Müslüman olduğunu ve Müslüman olmanın iktidara gelmenin en önemli araçlarından biri haline geldiğini göstermektedir. İlhanlı Moğollarının hanedan ve üst kadroları arasındaki bu İslamlaşma ve Türkleşme hadisesi hızla gelişirken aslında başta Anadolu olmak üzere İlhanlı coğrafyasındaki Moğol kabileleri daha erken bir dönemden itibaren, aşağı yukarı XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bir İslamlaşma ve Türkleşme sürecine girmişlerdir. İlhanlıların Yakın Doğu siyaset sahnesinden çekilmesinden sonra Anadolu ve çevresindeki Moğol nüfusu hızla eriyerek Türkleşmiştir[625].

Moğolların iskânı ve Türkleşmesi, İlhanlılar döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki imar ve iskân faaliyetleri çerçevesinde, Reşideddin tarafından Gazan Han döneminde başlatılan sulama kanallarının açılması ve bunların çevresinde yeni köyler ve çiftliklerin kurulması faaliyetleri içerisinde de takip edilebilir. Cizre ve Malatya bölgesinde kanalların açılması ile başlayan iskân izlerine, tarihî kayıtların bize gösterdiği üzere, Fırat boyunda kurulan Reşidiye, Celaliye, Gazanabad, Mahmudabad, Sultanabad ve Şahabad adlı yerleşim yerlerinden kalan Reşidiye, Aşağı Mahmudiye ve Yukarı Mahmudiye gibi köy isimlerinde rastlamak mümkündür[626]. XV. yüzyıl başlarında Timur, Doğu Anadolu'ya geldiği zaman Malatya bölgesindeki topluluklar arasında

624 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 76; Erdem, *age*, s. 20.
625 Attar , "Ortaçağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır", s. 435.
626 Togan, "Reşideddin'in Mektupları", s. 38-39.

Moğol unsurların hâlâ önemli yer tuttuğunu söyleyebiliriz.[627] Yine Koçhisar ve Mardin'in de aralarında bulunduğu bazı şehirlerin XIII. yüzyılın başlarından itibaren oldukça mamur bir hal almaları,[628] Karakoyunluların ve Akkoyunluların bu bölgede ortaya çıkmaları siyasî tablonun yanında Türk sosyal-kültürel yapısının da kuvvetlenmesine sebeb olmuştur[629]. XIII. yüzyıl ortalarından itibaren Ahlat bölgesine muhtelif Moğol boy ve oymaklarının müdafaa için yerleştirilmeleri de bu açıdan kayda değerdir[630].

Burada şunu da ifade etmek gerekmektedir ki, bu Moğol zümrelerinin Anadolu'da büyük bir kargaşa ve asayişsizlik sergiledikleri de bir vakıadır. İlhanlıların Anadolu valisi olan Demirtaş, Konya ve çevresini elinde tutabilmek için buralara Moğol topluluklarını yerleştirmiştir. Bunlar aynı zamanda Karamanlıların doğuya doğru yayılmasını da önlüyorlardı. Ancak Moğollar, bu dönemde artık Müslüman olmalarına ve yerleşik şehir kültürünün hâkim olduğu bir coğrafyada uzun süre kalmalarına rağmen yine de yağmacı ve göçebe karakterlerini kolay kolay terk edememişlerdir[631]. Esterebadî, Şikarî, Neşrî gibi XIV. yüzyıl kaynaklarında onların bu tavırlarını takip etmek mümkündür. Bu Moğol toplulukları içerisinde bilhassa Doğu Anadolu'nun batısından itibaren Batı Anadolu'ya kadar olan bölgede en önemli rolü oynayan ve en kalabalık nüfusu barındıran Tatar ya da Kara Tatarlar adlı Moğol toplulukları olmuştur.

Moğollar için Doğu ve Batı kaynaklarında millet adı olan Moğol kelimesi yerine *Tatar* veya *Tartar* kelimesi de kullanılmıştır. Orta Çağ Ermeni kaynakları da Moğolları, *Okçu Millet, Tatar, Hara Tatar* (Kara Tatar), *Muğal* olarak adlandırmaktadır. Anadolu'da da XIV. yüzyıldan itibaren Tatar ismi genel anlamı ile Moğol

627 Esterebadî, *Bezm ü Rezm*, s. 424.

628 Ramazan Şeşen, "İmad al-Din Al-Katib Al-Isfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 297.

629 Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 96; Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 75 vd.

630 Streck, "Ermeniye", *İA*, C. 9, MEB, İstanbul 1988, s. 322.

631 Neşrî, *Neşrî Tarihi I*, s. 63-64; Aşıkpaşazâde, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 33; *Şikari'nin Karamanoğulları Tarihi*, s. 118 vd; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 91-92,120.

toplulukları için kullanılmıştır. İlhanlıların yıkılmasından sonra Moğol devri sona erdiği için ve muhtemelen bunların siyasî hâkimiyetlerini kaybetmelerinden dolayı Kara Tatar olarak adlandırılmış da olabilirler[632]. Bunların bir kısmı yaptıkları bozgunculuktan dolayı Çelebi Mehmet devrinde İskilip'ten Filibe bölgesine (Tatar Pazarcığı) iskân edilmişlerdir[633].

Moğol Tatarları, Türkiye'de Müslüman olarak doğmuş-büyümüş ve Türkleşmiş olduklarından, Timur tarafından tekrar doğuya doğru göçürüldüklerinde[634] Çağataylılar onlara "*Kara Tatar Türkmenleri*" adını vermişlerdir. Benzeri bir durum bizzat Çağatay coğrafyasında da yaşanmıştır. Çağatay ulusunun doğu koluna mensup oymakların Maveraünnehr bölgesindekilere "*melez*" demelerine karşı Maveraünnehr bölgesindekilerin doğudakilere "*Moğul*" demeleri bu husus ile alakalıdır[635]. XIV. yüzyıldan itibaren yalnız Anadolu'da değil Karadeniz'in kuzeyinde de Tatar denildiğinde Türkçe konuşan topluluklar kastedildiği gibi Tatarca Türkçenin bir şubesi olarak kabul edilmiştir[636]. Barthold da, Diyarbekir eyaletinde ve bilhassa Musul-Kerkük'ten Bağdat'a kadar olan bölgeye hâkim olan Celayirlilerden Türkleşmiş bir Moğol hanedanı olarak bahseder[637]. XV. yüzyıl tarihçisi Tıhranî, Bitlis, Ahlat ve Van bölgesini Sökmenabad olarak adlandırırken,[638] yine bu bölgede "*Uyrat İli*", "*Seldos Nahiyesi*" gibi idarî üniteler ve yer adları buradaki Moğol nüfusu hesaba katılmadan izah edilemez. Ayrıca Kerkük Hoyratları (Oyrat = Uyrat)'nın Moğol Uyrat boyunun adından geldiği[639] iddiasını tarihî olarak bu bölgede yoğunlaşan Moğolların Uyrat ve Sulduz boylarının varlığı haklı

632 Sümer, *Oğuzlar*, s. 163;

633 Neşrî, *Neşrî Tarihi II*, s. 66; Aşıkpaşazâde, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 89; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 133.

634 Şamî, *Zafernâme*, s. 328-329.

635 Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 341-342; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 130.

636 Spuler, *İran Moğolları*, s. 494-495.

637 Barthold, *Dersler*, s. 306.

638 Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye I*, s. 96.

639 Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, s. 145.

çıkarmaktadır. Şeref Han, Baban beylerinin *Selduz Vilayeti*ni Kızılbaş Türkleri'nden aldıklarını, daha sonra buranın Şehrizor'daki Mekri beylerinin eline geçtiğini zikrederken onların Türkleştiklerini bize göstermektedir[640]. Diğer taraftan, bugün Şırnak ili merkez ve merkez köylerinde ortalama 20.000 kişilik büyük bir topluluğu teşkil eden ve atalarının İran'dan geldiklerini söyleyen Tatar aşireti ile Şanlıurfa ve çevresindeki Tatar adlı köy adları Diyarbekir eyaleti dahilindeki Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinin etnolojisi hakkında bize önemli ipuçları vermektedir.

640 Şeref Han, *Şerefnâme*, s. 313, 322.

IV- YER, AŞİRET VE BOY ADLARINDA MOĞOL UNSURLARI VE ANADOLU ETNOLOJİSİNDE MOĞOL TESİRLERİ

Moğol devri ile birlikte Anadolu'da Türkçe yer adlarının oldukça arttığı görülmektedir. Anadolu'nun fethine paralel olarak Türkçe yer adları sahil bölgeleri dışında bu coğrafyanın yeni kimliğini ortaya koyacak kadar belirgin bir hal almıştı. İki asır sonra Moğol istilasının getirdiği daha büyük yoğunluktaki yeni Türk-Moğol kitleleri ile sahil bölgelerini de içine alacak şekilde Anadolu'nun yer adlarında Türk kimliğine bürünmesi tamamlanacaktır. Başlangıçta Hülagu ve Abaka dönemlerinden itibaren yer adlarının bir kısmı Türkçe bir kısmı Moğolca olarak görünmeye başlamıştır. Moğolların İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte Moğolca isimler yerlerini büyük oranda Türkçe isimlere bırakmışlardır. Bu durum, Moğol istilası altında Anadolu'ya gelen toplulukların etnik menşeleri hakkında bize bilgi verdiği gibi sonraki dönemdeki Türkleşme hadisesi hakkında da bilgi vermektedir. Beg, paşa, kethüda, beylerbeyi, defterdar, siyaset[641] ve reaya gibi Osmanlı döneminde çok kullanılan kelimelerin İlhanlılar döneminde yaygınlaşmaya başlaması bu açıdan önemlidir[642].

641 el-Makrizî, *Kitab el-Mevâiz ve'l İ'tibâr bi Zikr el-Hıtat ve'l Asâr*, C. 2, s. 220.

642 W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, İstanbul 1931, s. 158; Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi", s. 435-436. Kaynaklarda Uyrat Ali Padişah için aynı zamanda Uyrat Ali Paşa(h) isminin kullanılması muhtemelen *Padişah* kelimesinin *Paşa* kelimesine dönüşümünün ilk örneğini teşkil etmektedir. Zira bu dönemden itibaren Padişah yerine Padşa, sonra Paşah daha sonra da Paşa kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Ehrî, *Tarkh-ı Shaikh Uwais*, s. 153/55, 155/57; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 328.

Bunun yanında doğrudan Moğolcadan Osmanlıcaya geçen ve bugüne kadar Türkçenin içerisinde kullandığımız bir hayli kelimenin olduğu tespit edilmiştir[643]. Bunlar içerisinde bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: *Alçı*/aşık kemiği, *barcak*/kılıç kabzası, *bolcaş*/buluşma, vaad yeri, *bor*/kül rengi, boz, *calasun*/genç ve kuvvetli, yiğit, *cebe*/zırh, zırhlı elbise, *ceyran*/ceylan, *cevüngar*/sol kanat, sol askeri, *cıda*/mızrak, süngü, *cılkı*/çığır, patika, *çandavul*/artçı, *dalda*/kuytu yer, *ece*/reis, ulu, *güm*/içte olan, derin, *kaburga*/kaburga, *kopçur*/hayvan vergisi, *karanu*/karanlık, Anadolu Türkçesinin mahalli ağızlarında *karanuğ* olarak, *karavul*/karakol, *kekül*/atın alnına düşen demet halindeki kıllar, *keşik*/nöbet, sıra, *kevtavul*/gece nöbetçisi, *köyegen*/eşek sineği, *kurultay*/büyük toplantı, *küren*/sarı ile doru arasında bir at rengi, *maral*/meral, dişi ceylan, *namla*/okla vurmak, *narin*/ince, zarif, *nöker*/hizmetçi, asker, *olcala*/ganimet, *sadak*/okluk, *serün*/serin, *soyurgal*/ihsan, atiye, *şakak*/sıkıştırmak, *şıltak*/ihtilaf, münakaşa, *şilen*/ziyafet, şölen, *tepsi*/tepsi, *torumtay*/karagöz cinsinden alıcı bir kuş[644], *Aka*/büyük, efendi, büyük erkek kardeş manalarına gelen bu kelime *ağa* olarak Osmanlı idarî sistemi içerisinde de yer almıştır[645]. *Alak-alag-bulag*/allak-bullak, *belek*/hediye, armağan, *borcın-borçın*/dişi ceylan, *bosun*/boy, endam,

643 Aslında Türk ve Moğol dillerindeki karşılıklı etkileşimler hem çok eski hem de çok karışıktır. Bütün tarihi boyunca iç içe yaşamış iki toplumun birbirlerine verdikleri ödünç kelimeleri tam olarak tespit etmek kolay olmadığı gibi bunların hangisinin Türkçe veya Moğolca kökenli olduğunu tespit etmek de kolay değildir. Türk dilinin güney-batı kolunu temsil eden Osmanlıcadaki Moğol kelimeleri hakkında çalışmalar da yok denecek kadar azdır. Bu konuda şu iki makale örnek gösterilebilir: Ahmet Caferoğlu, "Azeri Lehçesinde Bazı Moğolca Unsurlar", Azerbaycan Yurt Bilgisi, S. 6-7, İstanbul 1982, (I, s. 215-226), S. 25, İstanbul 1934, (II, s. 3-8); aynı yazar, "Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarında Moğolca Unsurlar", TDAY, Ankara 1954, s. 1-10.

644 Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul Edebiyat Fakültesi 1972, s. 209-249.

645 Moğolca *Aka* kelimesi, Osmanlı idarî ve askerî sistemi içindeki yeri yanında, Türkçeye ve Farsçaya *Ağa* olarak geçtiği gibi bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt aşiret düzeni içerisinde yaklaşık bir-iki yüzyıldır aşiret reisini ifade etmek için kullanılmaktadır. Eski Türkçede bu kelime yerine *içi* kullanılmıştır. Bkz. Osman N. Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVIII, İstanbul Edebiyat Fakültesi 1976, s. 282.

boy-bos, *büke*/güreşçi, *car*/emir, ilan, tebliğ, *çılbur*/yular, yular sapı, *çokmak*/tokmak, *çomak*/ucu topuz sopa, *çomar*/büyük başlı bir cins çoban köpeği, *dulda*/siper, kuytu yer, barınak, gölge, *eme*/cariye, *ılgadur*/ayırmak, bölmek, *inçü*/toprağa bağlı kul, *incü*/tapu adamı, *kalkan*/kalkan, örtü, *kancuga*/kanca, *kotan*/ağıl, yayla köyü, *küregen*/damat, *mantu*/etli hamur işi, mantı, *noyan*/kumandan, bey, *salkum*/esin-esin esmek, *serun ve serin*/temiz (hava), serin, az soğuk, *sırtak*/giyecek, örtü, *sicim*/sicim, ip, *sokur*/tek gözlü, kör, *şarha*/yara, *şilen*/ziyafet, *tavulga-tovulga*/tolga, başa giyilen migfer, *tepsi*/tepsi, *ulus*/millet, halk, *yosun*/kanun, töre gibi daha birçok kelime Moğolcadan Batı Türk diline Anadolu Türkçesi'ne girmiştir[646].

Moğol istilasının Anadolu'nun demografik, antropolojik ve kültürel tarihi üzerinde önemli tesirler bıraktığı açıktır. Bu tesiri en fazla yer adlarında ve bu coğrafya üzerinde yaşayan aşiret ve boyların isim ve kimliklerinde müşahede etmek mümkündür. Bilhassa, "Sökmenabad" olarak adlandırılan Ahlat ve Van Gölü çevresi başta olmak üzere Doğu Anadolu'da Akçakale, Alıncak, Akça Hisar, Ban Hisarı, Sürmeli, Tarman Dağı, Bingöl, Bulanık-Dere, Ala Dağ, Gümüştepe, Akkaya, Balıklı Göl, Uyku Pınarı, Deve Geçidi, Ağu Deve gibi köy, çay ve dağ adları, Güney Doğu Anadolu'da da Koçhisar, Harzem, Yakubiye, Ovacık, Karataş, Karahan, Gölcük, Deve Boynu, Hazar (Elazığ ve Kerkük bölgelerinde) Bademlu, Kınık, Akziyaret, Karacuk, Sultanyaylak, Karacadağ, Karakoyun Deresi, Aksu, Esendere, Akça Han, Kara Köprü gibi önemli miktarda Türkçe adlar karşımıza çıkmaktadır[647]. Van Gölü havzasında Aladağ yakınlarındaki *Aka Deve* mevkii[648] bugün Yukarı Ağadeve ve Aşağı Ağadeve adlı köy isimlerinde devam etmektedir. Doğrudan Türk hâkimiyet dönemlerinin izlerini hatırlatan bu isimlerin yanında Moğol hâkimiyet dönemini hatırlatan Moğolca ve Türkçe adlar da önemli bir yer tutmaktadır. Bu isimler Moğol komutan ve beyleri ile diğer önemli şahsiyetlere ait olduğu gibi Moğol topluluklarına ait olanlar da vardır.

646 Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, s. 281-314.
647 Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 129, 239-240.
648 Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye Ak-Koyunlular Tarihi*, C. I, s. 75.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere Tatar boyunun izlerini taşıyan Türkiye'deki başlıca yer adları şunlardır: Tatar Gazi (Muş-Malazgirt), Tatarhöyük (Urfa-Bozova), Tatarköy (Elazığ-Palu), Tataruşağı (Malatya-Akçadağ)[649] Tataran (Diyarbakır), Tatar Mezrası (Diyarbakır), Tatar (Diyarbakır)[650] Tatar Mezrası (Musul)[651] Tatar Kayası (Adıyaman-Besni-Reşadiye), Tatar Dağı (Elazığ-Maden)[652] Tatari (Tunceli-Çemişgezek)[653] Tatar Gazi (Ahlat-köy), Tatarcık Mezrası (Ahlat)[654] Tatar Düzü ve Tatar Yazısı (Malazgirt)[655].

Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinde hâkim olan en önemli Moğol aşiretlerinden biri olan Uyratlara ait Oyratlı Köyü (Besni) ile Oyratlı Bağları (Adıyaman-Besni)[656] adlı yer adları, Gazan Han döneminde Baydu taraftarı olmaları ve Diyarbekir eyaletinde Türkmenlere karşı yaptıkları yağmalardan dolayı 10.000 çadır halkı olarak Memlûklere iltica eden Uyratların hatıralarıdır. Zira daha önce bahsettiğimiz gibi, Turgay liderliğindeki bu Uyratlar, Fırat'ı geçmek için Memlûklerden izin aldıktan sonra Fırat'ı geçerek Behisni'ye gelmişler ve Memlûklerin Behisni naibi tarafından da ihtiyaçları temin edilmiştir[657]. Adıyaman'ın Besni ilçesindeki Oyratlı, Oyratlı Bağları adlı yer adları bu topluluğun hatırasını taşımaktadır. Ayrıca Osmanlı arşivlerinde Adıyaman'da yaşayan konar-göçer Oyratlı Yörükleri[658] de Gazan

649 *Köylerimiz*, s. 505.

650 Yılmazçelik, *Diyarbekir*, s.159.

651 Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998, s. 434.

652 1/100.000 Ölçekli Türkiye Topoğrafya Haritası, M 39 Paftası, Harita Genel Komutanlığı, Ankara 1990.

653 Ahmed Gündüz, *1523 M (929 H) Tarih ve 998 nolu T.T. Defterine Göre Musul, Mardin, Çemik, Harput ve Çemişgezek Sancakların Mukayeseli Tahlili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1993, s. 159.

654 Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Tamga Yayınları, Ankara 1999, s. 33-36.

655 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 143.

656 Türkiye Topoğrafya Haritası, M 39 Paftası.

657 Makrizi, *Hıtat*, C. 2, s. 22.

658 Taştemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta), Sosyal ve İktisadi Tarihi*, s. 119.

Han döneminde Memlûklere sığınan Uyratların Adıyaman-Besni bölgesindeki bu kalıntılarıdır. Bu da göstermektedir ki, sadece Anadolu'ya yerleşen değil Anadolu'dan geçen Moğol toplulukları da birtakım kalıntılar bırakmışlardır. Bunun yanında, daha önce zikrettiğimiz, Bağdat'ın kuzeyinden Güneydoğu Anadolu'ya kadar olan bölgede onların asıl merkezi olarak idarî bir üniteyi teşkil eden Uyrat ili adlı yer adı bunların başında gelmektedir.

Önce Anadolu ve daha sonra da Diyarbekir valiliği yapan *İrincin* Noyan'ın ismini alan bir köye Diyarbekir'de rastlanmaktadır. İrincin adlı bu köyün arazisi 1960'lı yıllarda Dicle Üniversitesi için istimlak edilmiştir. Osmanlı arşivlerinde de geçen bu köy İrincin Noyan'ın karargâhını kurduğu yer olarak kabul edilmektedir.[659] Diyarbekir valisi ve Sutaylılar hanedanının kurucusu Sutay Noyan'ın oğullarından Fulad'ın, siyasî faaliyetlerinin bilinmemesine rağmen, Diyarbekir'de Molla Fulad adlı bir köy[660] onun hatırasını taşımaktadır. Ayrıca Eretnalılar arasında Fulan ve Fulana adlı erkek ve kadın isimlerine de rastlanmaktadır[661]. Ahlat ve çevresinde *Sutay Sazlığı* ve *Sutay Gediği* gibi yer adları da yarım yüzyıl Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hâkim olan ve Muş-Ahlat-Aladağ bölgesini yaylak olarak kullanan Sutaylıların bu bölgedeki hatırası olarak kalmıştır[662].

Moğol adı taşıyan köy ve yer adları da az değildir. 1272 yılında Anadolu valisi olan Samagar Noyan'ın Kayseri bölgesinde gerek köy adı ve gerekse şahıs adı olarak izleri bugüne kadar gelmiştir[663]. Bunların yanında genel olarak tespit edebildiğimiz, Muğallı (Yozgat-Sorgun), Mığırı (Erzincan), Muğaylan (Hakkâri-Şemdinli), Mığırgan (Elazığ-Maden), Mığının (Van)[664] gibi köy adları bulunmaktadır. Bilal Aksoy, Elazığ'a bağlı Mığı köyü hakkındaki tetkiklerinde şunları söylemektedir: "Mığı Köyü'nün toplumsal

659 Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbekir Tarihi* I, s. 376; Yılmazçelik, *Diyarbekir*, s. 152-158.

660 Yılmazçelik, *Diyarbekir*, s. 169, 161.

661 Göde, *Eretnalılar*, s. 174, 46 nd.

662 Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 143.

663 Ahmet Temir, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 496.

664 *Köylerimiz*, s. 404,724,727.

ve antropolojik özellikleri yöreden tamamı ile farklıdır. Bir yanda Şiî eğilimleri ile Moğol kökenli İlhanlıların yöredeki egemenlik yıllarından arta kaldıklarının kanıtı olmaktadır; öte yandan ise dövüşken ve fevrî yönleri ile çevrede tanınmaları geleneksel Moğol özelliğinin bir yansıması sayılır. Antropolojik yönden kısa boylu, ufak gözlü, belirgin şakak kemikleri ile ve aynı zamanda çevik yapıları ile özelliklerini bugün bile yitirmemişlerdir. Ayrıca konuşmalarında birçok Moğolca kelimeler de vardır[665]." Ahlat-Adilcevaz bölgesinde *Satı Gölü*[666] ile Diyarbekir'deki *Satı Kendi*[667] adlı köy isimleri İlhanlıların son yıllarında ve İlhanlıların dağılmasından sonra bölgede Celayirli-Çobanlı-Sutaylı ilişkilerinde önemli rol oynayan Ebu Said Han'ın kız kardeşi ve Emir Çoban'ın eşi *Satı Beg Hatun*'un hatırası olmalıdır.

Şanlıurfa'nın Siverek Sancağı'nın beş olan nahiyelerine 1530 ve 1566 yıllarında Çaykadan/Çaykazan adlı bir nahiye eklenmiştir[668]. Bu nahiye ismi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan İç Anadolu'ya göç eden Moğol Çaykazan Oymağı'nın[669] kalıntısı olmalıdır. Bu Çaykazanlar daha sonra İç Anadolu'daki hadiselerde önemli rol oynamışlardır. Elazığ'ın Baskil ilçesine bağlı Şeyh Hasan köyü ve mezarlığı Selçuklu, Moğol ve Beylikler dönemi eserlerini barındırmaktadır[670]. Anadolu, İlhanlılar döneminde âdeta bir Şeyh Hasanlar dönemidir. Gerçekten Celayirlilerden, Çobanlılardan, Sutaylılardan, Eretnalılardan, Akkoyunlulardan ve Çemişgezek beylerinden daha önce bahsettiğimiz gibi birçok Şeyh Hasan vardır ki, onlara ait Anadolu'da birçok yer adı ve eser mevcuttur. Erzurum'daki Hasan Kale bunlardan Sutaylı Şeyh Hasan'ın eseri olup onun adını almıştır[671]. Bütün bu farklı boylara mensup Şeyh Hasan'lara ait olan eserlerin daha sonraki dönemlerde Anadolu'da

665 Bilal Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, Ankara 1985, s. 132-133.
666 Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 221.
667 Yılmazçelik, *Diyarbekir*, s. 144.
668 Erpolat, "XVI. Yüzyılda Siverek Sancağında İskân ve Nüfus", s. 76.
669 Esterebadî, *Bezm ü Rezm*, s. 221-222; Neşri, *Neşri Tarihi I*, s. 106, 110-112; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 118-119; Göde, *Eretnalılar*, s. 105-135.
670 M. Beşir Aşan, *Elazığ Bingöl ve Tunceli İllerinde Türk İslam İzleri (XI-XIII. Yüzyıl)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s. 70-71.
671 Sutaylılar kısmına Bkz.

Akkoyunlu Hasan Padişah ya da Uzun Hasan'a dayandırılmalarının sebebi Akkoyunluların bu geniş coğrafyayı siyasî bir çatı altında toplamaları ve aynı zamanda büyük bir Türkmen beyi olan Uzun Hasan'ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerindeki tesirinden kaynaklanmaktadır.

İlhanlı dönemine ait yer adları arasında Şanlıurfa merkez köylerinden İlhan (el-Kan, el-Han)[672] köyü, aynı zamanda bu adı taşıyan ve fizikî yapıları itibariyle Moğol tesirini açık olarak görebileceğimiz İlhan aşireti tarafından iskân edilmiştir. Ayrıca Tunceli'de de İlhanlı adlı bir köy bulunmaktadır[673]. Bütün bunların yanında bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol ya da Moğolca isimleri andıran yer adlarını genel bir liste halinde verebiliriz: Diyarbekir sınırları içerisinde; Talay, Temürhan, Timur, Toktemur, Temürharab, Şeyh Çoban, Hacı Büzürk, Çobyan, Baydı, Kutlu Doğmuş, Timur Han, Arık Baba, Molla Fulad, Molla Pulad, Molla Pusad, Pir Ali, Pir Hüseyin, İrincin, Tatar, Tatar Mezrası, Tataran, Satı Kendi adlı köy ve yer isimleri[674] ile meşhur Aladağ[675] bugün İran'da ve Irak'ın kuzeyinde kalmış olan Ahtacı, İltemur, Çabıklu (aşiret ve yer adı olarak), Seldoz[676] yer adları hemen hemen tamamen Moğol devrinin izleri olarak kalmışlardır. Sonraki devirlerde Mukri Aşireti'nin bu bölgeleri Çabuklu Türklerinden Deriyas (Şehriveran) kasabasını daha sonra da Ahtacı, Temür ve Sulduz (Seldoz) kasabalarını aldıklarını ve III. Murat devrinde, 1583 yılında, Urmiye Gölü'nün güneyinden Irak'ın kuzeyini içine alan geniş bölgeye sahip oldukları anlaşılmaktadır.[677]

Gerçekten İlhanlı ve ondan sonraki Celayirli, Çobanlı, Sutaylılar dönemi şahıs ve topluluk isimlerine bir bakmak kat'i bir kanaatin oluşması açısından yeterlidir sanırız. Şanlıurfa-Suruç'ta da Baydı[678] adında bir köy mevcut olup bir Moğol kumandan ismi olan Baydu ile büyük benzerlik göstermektedir. Bunlara ek

672 *1974 Yılı İtibariyle Yerleşim Üniteleri Kılavuzu URFA.*
673 Aşan, *Elazığ Bingöl ve Tunceli İllerinde Türk İslam İzleri*, s. 96-98.
674 Yılmazçelik, *Diyarbekir*, s. 46-171.
675 Aknerli *Grigor, Moğol Tarihi*, s. 32.
676 Şeref Han, *Şerefnâme*, s. 322.
677 Nikitin, *Kürtler*, s. 291.
678 *1974 Yılı İtibariyle Yerleşim Üniteleri Kılavuzu URFA.*

olarak Abaga Ovası[679] İlhanlı hükümdarı İlhan Abaka'nın hatırası olarak bugüne kalmışken, Bayan (Ahlat)[680], Korcıbaşı (Ahlat-Sarusu-Köy), Kara Polat Mezrası (Ahlat-Sarusu)[681], Tayboğa (Urfa-Siverek)[682], Dalay Tepe (Urfa-Siverek), Bahadır Tepe (Urfa-Siverek), Kantara, Kantara Tepesi (Urfa-Siverek), Arık Dağı (Adıyaman-Besni-Reşadiye)[683], Canbek (Urfa-Merkez), Şeyh Çoban (Urfa-Merkez), Temürtaht (Tunceli-Mazgirt), Temür Mezrası (Elazığ) ile Aşağı Mahmudiye (Malatya), Yukarı Mahmudiye (Malatya), Reşidiye (Malatya), Sultanabad, Şahabad, Celaliye, Mahmudabad isimleri gibi Gazan Han döneminde kurulmuş olan köyler olarak sıralanabilir[684]. Osmanlı arşivlerine dayalı çalışmalar ile Orta Çağ kaynaklarının saha araştırmaları ile mukayeseli çalışmaları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun etnolojisini açıklama açısından bize çok önemli ipuçları vermektedir. Bu çerçevede Hınıs ve Malazgirt sancaklarının yer adlarının hemen tamamının Türkçe ve Moğolcaya yakın olması bu hususta bir fikir edinmemizi sağlamaktadır[685].

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol hâkimiyetinin izlerini takip edebileceğimiz bir alan da Moğol topluluklarına ve şahıslarına aid isimlerdir. Diyarbekir merkez olmak üzere yarım asır bölgeyi idare eden Sutaylıların kalıntıları olan Süday/Süray adlı bir oymağı Niğde Sancağı dahilinde görmek mümkün iken[686] Sutaylıların bir kolu olan Barambayların XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İç Anadolu tarihinde önemli rol oynadıkları bilinmektedir.

İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra siyasî teşekküller kuran birtakım Moğol kabileleri bazen kendi adları ile bazen muhtelif

679 Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi*, Yay. Haz. Gamze Gayeoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982, s. 3.

680 Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 25.

681 Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 40,44.

682 Erpolat, "XVI. Yüzyılda Siverek Sancağında İskân ve Nüfus", s. 88.

683 Türkiye Topoğrafya Haritası, M 39 Paftası.

684 Togan, "Reşideddin'in Mektupları", s. 39.

685 Tuncer Baykara, *Hınıs ve Malazgird Sancakları Yer Adları (XVI. Yüzyıl)*, TTK, Ankara 1991, s. 1-85.

686 Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşîret ve Cemaatlar*, s. 685.

Türk aşiretlerine bağlı olarak yüzyıllar boyunca yaşamışlar ve günümüze kadar gelmişlerdir. Bunlar arasında Celayirler Yörükan-Türkmen taifesi adı altında Koçhisar/ Aksaray'da yaşadıkları gibi[687] Bozulus'a dahil olan cemaatler arasında görülen *Celahir* adlı küçük cemaatin Moğol Celayir olması ihtimal dahilindedir[688]. Bunların bir kısmı ise Sulduz ve Uyratlar gibi İran'a giderek Safevilerin kurulmasında rol oynadılar[689]. Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki ilk idarî yapılanmasında Bozulus ve Karaulus aşiretleri ayrı birer üniteyi teşkil edecek şekilde teşkilatlandırılmışlardır[690]. Bunlardan Bağdat ile Hakkâri arasındaki bölgede yani Irak'ın kuzeyinde yaşayan Karaulus aşiretleri içerisinde Türk ve Kürt aşiretlerinin yanında Moğol aşiretlerinin de mevcudiyeti[691] Erzurum-Muş-Van Gölü'nden Kerkük'ün güneyine kadar inen hattaki nüfusun yapısı hakkında bize bilgi vermektedir. Yine Osmanlı belgelerinde, artık birer Türkmen taifesi olarak gösterilen, Sulduz Aşireti mensupları Kerkük Sancağı'nda yaşarlarken[692] Irak'ın kuzeyinin İran sınırına yakın bölgesinde bir nahiye ve yüz elli köyü ihtiva eden *Seldos*ların XX. yüzyılın başındaki mevcudiyetleri[693] de Irak'ın kuzeyinin etnolojisi hakkında fikir vermektedir.

Irak'ın kuzeyindeki *Uyrat İli* dahilindeki Uyratların yanında XVI. yüzyılda Adıyaman'daki 102 hane 25 mücerred konar-göçer *Oyratlı* Yörükleri[694] 1570 tarihli Osmanlı tahrir defterlerinde Halep Türkmenleri arasında sayılan *Oyradlu* Aşireti[695], Doğu ve Güneydoğu Anadolu-Irak'ın kuzeyi ve Kuzey Suriye coğrafyasında

687 Türkay, *age*, s. 67.

688 Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Bilge Yayınları, Ankara 1997, s. 62.

689 Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999, s. 129, 160.

690 Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", s. 24 vd; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, Türkçeye Çev. Halil Berktay, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 73.

691 Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 43-44.

692 Türkay, *age*, s. 37.

693 *Musul-Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 310 vd.

694 Taştemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta), Sosyal ve İktisadi Tarihi*, s.119.

yayılmış olan Türkleşmiş Moğol kabilelerinin önemini ortaya koymaktadır. Doğu Anadolu'da Moğol kökenli topluluklardan biri de Çopanlu/Çobanlulardır. Tahrir defterlerinde Sivas ve Tokat bölgelerinde Ulu Yörük Türkmen taifesinden gösterilen *Çabanlular* Erran'dan Erzincan-Trabzon hattı boyunca yaşayan topluluklar olup[696] İlhanlı Devleti'nin parçalanma sürecinde en güçlü siyasî teşekküllerden biri olan Çobanlıların bir kalıntısı olarak yaşayan Türklerdir. Çobanlılar köken olarak Sulduzlara dayanıyorlardı ancak Emir Çoban'ın oğlu Demirtaş ile birlikte Çobanlılar siyasî bir topluluk haline geldikleri için onlara bağlı olanlar da o isimle anılmışlardır. XVIII. yüzyıldan itibaren Malatya-Elazığ-Tunceli bölgesinde Suroğlu Timur liderliğinde eşkıyalık yapan ve *Şeyh Hasanlu* olarak bilinen aşiretlerin kendilerini Çobanlı Şeyh Hasan'a dayandırdıkları[697] göz önüne alınırsa bunların da Çobanlıların kalıntıları olduklarına hükmedilebilir. XV. yüzyılda Timur döneminde Malatya'daki topluluklar arasında Moğolların varlığından bahsedilmesi de dikkate değerdir[698]. Bunun yanında bazı Ad-Çeken Oymakları arasında Moğol menşeli oymakların olduğunu da görüyoruz. Bu isim altında Bayburt'ta *Moğol*, Koçhisar'da *Celayir*, Ilgın'da *Muğal Samagar, Elçili Tatarı*, İshaklı'da *Kutlu Boğa Tatarları, Kapucu Tatarları, Muğal Tatarları*, Çukurova-İlisu'da *Tatar* oymakları aslında Kara Tatarların kalıntılarıdır[699].

695 Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 1, Elazığ 2003, s. 168, 170-171. Bu Oyratlı Aşiretinin 17. yüzyılda Behisni Nahiyesinde 89 nefer vergi nüfusu ile yerleşmiş olan Oyratlu cemaati adıyla varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bkz. Aynı yazar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ 2006, s. 172, 254.

696 Klaviyo, *Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, s. 87; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 137; Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi", s. 441; Sümer, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İÜİFM*, C. XI, İstanbul 1952, s. 514.

697 Fahrettin Tızlak, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yukarı Fırat Bölgesinde Eşkıyalık", *Belleten*, C. LVII, S. 220 Aralık 1993, s. 761 vd; Mahmud Rışvanoğlu, *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, Türk Kültürü Yayınevi, İstanbul 1978, s. 114-115, 137-138.

698 Esterebadî, *Bezm ü Rezm*, s. 424.

699 Sümer, *Oğuzlar*, s. 179-182; Sümer, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak", s. 515.

Moğol uluslarından Kara Tatar olarak da adlandırılan ve Samagarların bakiyeleri oldukları anlaşılan cemaatlere Osmanlı Tapu defterlerinde rastlamak mümkündür. Bunlardan bazıları cemaat-ı Sakal Samagar, cemaat-ı Çavurcu, cemaat-ı Tonbaklar, Gereklu, Toyra, Bilecelu, Toklucaklu, Sakallu, cemaat-ı Tataran-ı Kutlubuga, cemaat-ı Kapucu Tatar ve cemaat-ı Tazılar olarak sıralanabilirler ki bütün bu Moğol bakiyeleri Anadolu Moğol valilerinden Samagar Noyan'ın çocukları ve torunları tarafından idare edilmekteydiler[700]. Buradaki *Tazılar* cemaati Ebu Said döneminin emirlerinden Ket Buga'nın oğlu Emirtaz (Taz b. Ketbuga/Tazı Tugay)'a[701] bağlı bir topluluk olabilir. Ankara'da *Tos-Boğa, Esen Boğa, Mamak, Mürted*[702] adlı yer adları da Moğol komutanlarının veya Kara Tatarların kollarının isimleri idi. Musul-Kerkük bölgesindeki *Ulus-ı Tatar* taifesinden[703], Adana, Sis, Maraş, Rakka, Niğde, Sivas'a kadar olan bölgeye yayılmış olan göçebe Yörük taifesinden *Tatar/Tatarlı Aşireti*[704], Çorum'daki *Tataran-ı Muğal Aşireti*[705] büyük Tatar topluluklarının kalıntısı olup onların Anadolu tarihindeki asıl rollerini ve aynı zamanda 70.000 kişilik bir kuvvet çıkaracak kadar bir nüfuza sahip olduklarını XIV. yüzyıl kaynaklarında, bilhassa kuruluş dönemi Osmanlı kronikleri ile Şikarî ve Esterebadî'de görmek mümkündür. Musul-Kerkük bölgesinin yanında Güneydoğu Anadolu'da da Urfa'dan Şırnak'a kadar uzanan coğrafyada Tatarlara rastlamak mümkündür. Bugün Şırnak merkez ve merkez köylerindeki yaklaşık 20.000 nüfusu ile en büyük aşiretlerden biri olan *Tatar Aşireti* Moğolların bölgedeki en önemli kalıntılarından biridir.

700 M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. XIII, S. 17-18'den Ayrı Basım, s. 59, 70 nd.

701 Uzunçarşılı, "Türk Tarihinde Üç Mühim Sima", s. 69, 72, 82.

702 Mürted adlı Moğol emiri Gazan Han'ın 1299-1300 Suriye seferine katılan emirler arasında sayılmaktadır. Bkz. Reşid al-Din, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani*, s. 127.

703 Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, s. 153; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 243.

704 Türkay, *age*, s. 158-714; Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus ve Tarsus Sancağı*, TCKB Yayınları, Ankara 2001, s. 176-7

705 Sümer, *Oğuzlar*, s.182

XV. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Moğol izlerini onların içinden çıkmış olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen Devletleri dönemlerinde de takip etmek mümkündür. Karakoyunlular arasında *Tatar Hatun*[706] adlı bir isim göze çarparken, Akkoyunlu Sultanı Hazma, Amid'i ele geçirdikten sonra Ergani'yi de almak istediği sırada burasının *Ahmed Çağatay* ve *Tatar Ağa* adlı kethudalar tarafından idare edildiğini[707] anlamaktayız ki, bunlar da Moğolların hâkimiyetinin bölgedeki varlığını göstermektedir. Erzurum bölgesinde önemli bir kale olan Avnik Kalesi de Timur'un Anadolu'daki son temsilcisi olan *Doladay* adlı bir Moğol emirinin elinde idi[708]. XIX. asır sonlarında Van Belediye Reisliği yapan Galip Bey ile 1634'te IV. Murad'ın İran seferinde kahramanlığından dolayı Bayezid Serhat Beyliği verilen Abdi Paşa da, soyları 1393'te Ağrı bölgesine hâkim olan Timur'a dayandığı için Timurzadeler olarak bilinmekteydiler[709].

706 Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye I*, s. 37.

707 Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye* I, s. 118.

708 Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, s. 103; Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hâkimiyet Mücadeleleri", s. 61, 66.

709 Volkan Ş. Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2005, s. 146-150.

V- ANADOLU KÜLTÜR TARİHİNDE MOĞOL TESİRİ VE MİMARÎ ESERLER

Moğolların Yakın Doğu ve Anadolu'yu istilası, arkasından da İlhanlı Devleti'nin kurulması ve istila edilen bölgelerin hâkimiyet altına alınması ile yeni bir dönem başlamıştır. Bu istila ve hâkimiyetin ilk safhası olan 1243 Kösedağ mağlubiyetinden sonra Türkiye şehirleri büyük bir tahribata uğramış ve şehir kültürüne büyük bir darbe indirilmiştir.[710] Moğol istilasının getirdiği göçebe Türk-Moğol kitleleri ile Yakın Doğu ve bilhassa Türkiye'de siyasî ağırlık merkezi göçebelik lehine değişmeye başlamıştır. Siyasî ağırlık merkezinin göçebelik lehine değişmesi siyasî yapıyı, toplum yapısını ve düzenini bozduğu gibi dinî ve ahlakî değerlerde de bir bozulma başlatmıştır. Şehir kültürü bir tarafta göçebe karakterdeki nüfusun baskısı altında kalırken diğer taraftan Türkmen dervişlerinin temsil ettiği heterodoks bir tasavvuf hareketinin etkisi altında kalmıştır.

Aslında Yakın Doğu'nun ve Türkiye'nin içinde bulunduğu durum daha Moğol istilasının öncesinde birtakım değişiklilerin habercisi idi ki, bunlar Moğol istila ve hâkimiyetini kolaylaştıran ve yerleşmesine yardım eden gelişmeler idi. Bu durum İran ve Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda meydana gelen birtakım içtimaî çalkantılar, mezhep mücadeleleri, göçebe-yerleşik çatışmaları, kabileler arasındaki çatışmalar, merkez-çevre ilişkilerinin gerilmeleri ile kendini göstermişti[711]. Muhakkak olan bir

710 Erzurum, Sivas, Kayseri ve bilhassa Harran ve Bağdat gibi şehirlerin tahribi Moğol istilasının şehir hayatı üzerindeki öldürücü tahribatı için ilk örnekleridir.

711 Barthold-Köprülü, *İslam Medeniyeti*, s. 180-182; Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 47-51

şey de, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki dinî, tasavvufî yapının, bir yönü ile Şiî, Batınî ve Haricî fikirler ve daha eski dönemlerdeki yerli inançlar üzerine dayanmış olmasıdır[712].

Moğol istilasının ve hâkimiyetinin getirdiği Türk-Moğol kabilelerinin yoğunluğu ve bu nüfusun göçebe karakteri bölgede seküler bir kültür ile birlikte askerî karakterli kabileci kültürün canlanmasını sağlamıştır. Bu gelen yeni zümrelerin eski Türk-Moğol toplumlarının Gök-Tanrı dininin Şamanizm gibi inanç motiflerini taşımaları bölgedeki heterodoks Türkmen dervişliğini kuvvetlendirirken Anadolu'daki tasavvuf hareketine yeni unsurlar katmakta idi. Bir kısım Türk dervişleri Tatar ve Oğuz boylarında gördükleri Şamanizm hallerini Müslümanlığın cahiliye devri gibi almışlar, onları Müslümanlık ile kaynaştırmak için oldukça müsamahalı davranmışlardır[713]. Mevlana Celaleddin ve Mevlevîlerin Moğollara karşı müsamahakâr tavrı ile şehirli orta tabakayı temsil eden ve Moğollar karşısındaki Türkmen hareketini destekleyen Ahilerin tavır ve hallerinde Moğol hâkimiyetinin yansımalarını görmek mümkündür[714].

Bütün bunların yanında Moğol istila ve hâkimiyetinin hem İran'da hem de Türkiye'de kültürel anlamda müspet olarak önemli akisleri de olmuştur. İlhanlıların Memlûkler ile olan mücadelesinin bir yansıması olarak İslamiyeti kabul etmeleri ile paralel olarak İslamlaşması, Farslı unsurların tasfiyesi ile bir Türkleşme dönemine girdiğini zikretmiştik. İlhanlıların merkezinde tarihin başlangıcını Oğuz Han'a kadar götüren *Camiü't-Tevarih* adlı bir Dünya Tarihi'nin yazılmasının hem İlhanlıların Türkleşmesi ve hem de Türklerdeki millî şuuru uyandırma açısından ne derece öneme haiz olduğunu burada belirtmek gerekmektedir[715]. Öyle ki, Barthold'un deyimi ile, İran'daki Moğol hanlarının kendi halkını övmek için gösterdikleri teşebbüsler bile Moğol

712 Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 47-51

713 Yörükan, *Anadolu Alevileri ve Tahtacılar*, s. 471-472

714 Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri II*, Çev. Tahsin Yazıcı , MEB, İstanbul 1964, s. 521; Mevlevilerin ve Ahilerin Moğollar ile olan ilişkileri hakkında Bkz. Mikail Bayram, *Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren*, Konya 2001, s. 84-88.

715 İlyas Kamalov, "Moğol İstilası ve Anadolu Kültürüne Tesirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 140, Ekim 2000, s. 8/174.

değil, Türk millî duygularının artmasını sağlamıştır. Reşideddin'in eserinden Moğollardan ziyade Türkler faydalanmıştır ve Cengiz Han, evlatları ve diğer Türk ve Moğol kabilelerini konu alan bölümler birçok kez Türkçeye tercüme edilmiştir. Türk dili daha XIII. yüzyılda İslam dünyasının üç edebî dilinden biri konumuna gelmiştir.[716] Bunu belki de en açık bir şekilde Anadolu'da müşahede etmek mümkündür. Moğol istilası Anadolu'da Türk dili ve kültürünü öne çıkarırken Fars dili ve kültürünün Anadolu'da gerilemesine sebep olmuştur. Anadolu'da şuurlu bir Türkleşme dönemi başlamıştır[717].

İlhanlıların Memlûkler ile olan rekabetinin zamanla dinî bir çehreye bürünmesi de bu açıdan önemlidir. İlhanlıların koyu bir Sünnî anlayışı temsil eden Memlûklere karşı heterodoks Türkmen dervişliğine dayanan bir İslam anlayışını desteklemeleri[718] Suriye'ye kadar olan coğrafyada bu hareketleri kabartmıştır. Bütün bunlara paralel olarak, İlhanlılara karşı Türkiye'de de yarı kabileci karakterde millî Türk kültürünün hâkim olduğu yeni siyasî teşekküllerin boy gösterdiği bir döneme girilmiştir[719]. Bunun en açık göstergesi bu dönemde Türkçenin Türkiye'de resmî dil ilan edilmesidir[720]. İlhanlıların İran'da Şia ağırlıklı olmakla birlikte dinî anlayışlarındaki gidip gelmeler[721] İran'ın Şiî bir coğrafya olmasında ne ölçüde tesirde bulunmuşsa, Anadolu'da da millî heterodoks bir Türkmen dervişliği anlayışını kuvvetlendirmesinde o

716 Barthold, "Moğol İstilası ve İran Kültürüne Tesirleri", s. 164-166.

717 Ernest Werner, *Şeyh Bedreddin ve Börklüce Mustafa*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s. 20.

718 Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 58-61.

719 Erdem, "agm", s. 15-28, 33-34.

720 Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Belleten*, C. LXIV, S. 239 (Nisan 2000), s. 51-57. Türkçenin resmî dil ilan edilmesi bugüne kadar Karamanoğlu Mehmet Bey'in bir fermanına dayandırılmakta ise de bu fermanın Türkiye Selçukluları divanından çıkmış bir ferman olduğunun bu şekilde ortaya konulması XIII. yüzyılda Anadolu'da Türk milli kültürünün sadece Türkmenleri ve Türkmen Beyliklerini değil aynı zamanda Türkiye Selçukluları'nı da saran bir hal olduğunu anlamaktayız.

721 Spuler, *İran Moğolları*, s. 206 vd.; Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, s. 295-297.

derece tesirli olmuştur. Burada şu hususu da belirtmek lazımdır ki, Türkiye'de ve Yakın Doğu'da Moğol hâkimiyeti ile başlayan felaket ve sıkıntılar inanç alanında mistik değerlerin ve eğilimlerin güçlenmesini etkilediği gibi aynı derecede bir kadercilik anlayışının yerleşmesi gibi bir sonuç da doğurmuştur[722]. Moğol istilasının Türkiye'de Türkçenin yaygınlaşmasını sağlaması yanında giderek daha fazla bir oranda Moğolların Türkçe isimler almasını sağladığını ve Anadolu'daki yer adlarının bu devirden itibaren yoğun bir şekilde Türkçeleştiğini görmekteyiz.

Türk dilinin eskiden hâkim olduğu yerlerde, "Moğolca" saray ve devlet dili olmak bakımından geçici bir zaman için nüfuz ve itibar kazanmışsa da, bu küçük mücadele öyle uzun devam etmemiş, şüphesiz çok daha medenî bir ekseriyetin dili olan Türkçe, bünye itibariyle kendine yabancı olmayan Moğolcayı pek kolay temsil eylemiştir[723]. Öyle ki, Türkçe sadece Moğolcanın yerini almakla kalmamış İran kültüründe ve Farsça üzerinde de önemli bir tesir bırakmıştır. Farsça içindeki ordu, yasa, yürüş (saldırı ve hücum), ağa, karavul, göç, hanım, tümen, cankı[724] vb. gibi Türkçe-Moğolca kelimeler Moğol devrindeki tesiri göstermesi açısından önemlidir[725]. Zira İran'daki Moğol mahkemesinin Olcaytu Han zamanına kadar Türkçeyi kullanması bu açıdan dikkat çekicidir.[726] Burada genel olarak bugüne kadar Arapça olarak bildiğimiz şu *siyaset* kelimesinin de, *yasa* kelimesinin *siyasa* şekline dönüşerek, XIII. yüzyıldan itibaren Moğol istilası ile birlikte Arap ve İslam medeniyetinin hazinesine eklendiğini söyleyen Makrizî'nin bu önemli kaydını zikredersek bütün bu tesirlerin kazandığı boyutları daha iyi kavrayabiliriz. Makrizî'ye göre

722 Yuvalı, "Moğol Harekâtının Anadolu Üzerindeki Etkileri", S. 1293; *Erdem*, s. 22.

723 Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, s. 231.

724 *Cankı*, Moğolcadan Türkçeye ve Farsçaya geçmiş bir kelime olup istişare, müşavere etmek anlamlarına gelmektedir. Kelimenin aslının Çince olduğu bilinmektedir. Bilhassa Farsça yazılan Türk tarihine ait kaynaklarda geçmektedir. Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 84; Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", s. 287.

725 Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, C. 2, Çev. Hasan Almaz, Nusha Yayınları, Ankara 2005, s. 82-83.

726 Smith, "Mongol Manpower and Persian Population", s. 295

XIII. yüzyılda Moğollarla gelen *siyasa* kelimesinden önce Arapçada siyaset kelimesi yoktur[727].

Moğolların İslamiyeti kabul etmesi ile birlikte aldıkları isimler hakkında burada kısa da olsa bir değerlendirme yapmayı faydalı buluyorum. Her şeyden önce, başka milletlerde olduğu gibi Moğollar da önceleri adlandırma yaparken daha çok dinî tasavvurları esas almışlardır. Ancak girdikleri yeni dinlerle birlikte bu durum değişmiştir[728]. Moğolların İslamiyeti kabul etmesi ile birlikte umumiyetle İslamiyeti kabul eden toplumların hiçbirinde görülmeyen tuhaf ve garip, hatta İslamiyeti kabullerinin ilk safhalarında çok sık olarak rastlanan ancak pek ahlakî olmayan birtakım isimler aldıklarını müşahede etmekteyiz. Bunu İbn Battuta'nın İlhanlı hükümdarı Muhammed Hudabende'nin ismi ve Moğollardaki isim verme hakkındaki kaydında görebiliriz. İbn Battuta, *"Bu isimde bir ihtilaf var. Bazıları Hudabende okumuş bazıları Harubende okumuştur. Haru, Farsça "eşek" demektir ve isim eşek bakıcısı anlamına gelmektedir. İki anlam arasındaki fark ne büyük! Harubende şekli ünlenmiştir. Hükümdar Tatarlık taassubu sebebiyle Hudabende şeklini bırakıp bu isme dönmüştür. Bazıları şöyle diyor: Tatar hanları yeni dünyaya gelmiş çocuğa isim verirken o anda eve ilk giren kimseye itibar ederlermiş. Anılan hükümdar doğarken eşeklere bakan hizmetçi girmiş. Bu yüzden bu adı almış..."* demektedir[729]. Ancak Harubende veya Harbende isminin İlhanlı hükümdarı Muhammed Olcaytu'ya göz değmemesi için verildiği de zikredilmektedir[730]. Zira Moğollarda da Türklerde olduğu gibi yeni doğan çocuğa göz değmemesi için sıradan, basit hatta bazen onun güzelliğini saklayacak küçültücü isimler de verilebilmekteydi.

727 el-Makrizî, *Kitab el-Mevâiz ve'l İ'tibâr bi Zikr el-Hıtat ve'l Asâr*, C. 2, s. 220 vd.; Uzunçarşılı da, Araplar ve İranlılar tarafından kullanılan *siyaset* tabirinin *yasa*'dan veya idare veya hükümet manasına gelen *siyasa*'dan geldiğini, *siyasetgâh* tabirinin de aynı şekilde ortaya çıktığını ve Osmanlı tarihinde çok kullanıldığını söylemektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, s. 250, 6 nd. *Yasa*'nın *siyasa*'ya dönüşmesi üzerindeki tartışmalar için Bkz. David Ayalon, *Outsiders in The Lands of Islam: Mamluks, Mongols and Eunuchs*, Variorum Reprints, London 1988.

728 Spuler, *İran Moğolları*, s. 214-219.

729 İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, s. 321-322.

730 Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 303.

Genel olarak Moğollar arasında *Ebu Said, Pusad, Bolad, Fulad, Mürted, Mamak, Fülan, Fülana*[731] gibi isimlerin yanında dinî terimler ön isim olarak çok kullanılmıştır. *Ali, Hasan, Hüseyin, Cafer* isimlerinin çok kullanılması İlhanlılar ve onların en önemli bir şubesi olan Celayirlilerin Şiîliğe meyilli olması ile alakalıdır. *Şeyh, Hacı, Hoca, Pir* gibi isimler de diğer bir isimle beraber şahıs adı olarak çok sık kullanılmaktadır. Öyle ki, neredeyse İlhanlıların her bir şube hanedanının en az birkaç tane bu dinî kelimeleri birinci isim olarak alan şahısları vardır. *Hacı Sutay, Pir Hüseyin, Şeyh Ali, Pir Muhammed, Pir Hasan, Pir Haşin, Hacı Muhammed, Hoca Ali, Şeyh Üveys, Hacı Hatun, Şeyh Ali Uyrat, Ali Cafer b. Şeyh Ali*[732] gibi isimler çokca dikkat çekmektedir. Muhtemelen neredeyse her Müslüman olan Moğol'un dinî bir ön isim alması onların yeni girdikleri İslamiyete olan bağlılıkları ve meşruiyetlerini sağlama açısından dikkate alınmalıdır.

Moğollar arasında *Arpa, Buğday, Çavdar, Buğday Ahtacı, Bugday Eyudici,* gibi tahıl isimlerine de rastlanmaktadır ki, Osmanlıların kuruluş dönemindeki siyasî hadiselerde rol alan *Çavdar Tatarı* bu isimdeki Moğol beyine tabi olanlara bir örnektir. Bunların yanında İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküdar'ın *Kaplanci, Arslanci, Buğaci* adlı oğulları ve *Esen Boğa* adlı bir Moğol beyinin isimleri güçlü hayvan motifleri olarak dikkat çekmektedir. *Esen Boğa* ve yukarıda adı geçen *Mürted* ve *Mamak* adlı Moğol beylerinin her biri bugün Ankara'da bir mekâna ismini vermektedir. Bu Moğol beyleri Ankara, Konya, Eskişehir bölgelerinde önemli roller oynamışlardır.

731 Soy kütüğü tablolarında, adı bilinmeyen ya da hiçbir önemli rolü olmayan erkekler *Fülan,* kadınlar ise, *Fülane* olarak kaydedilmektedir. İsim verme konusunda çok farklı bir yerleri olan Moğollardaki bu Fülan ve Fülaneler, ismi ve rolü olmadığından onu kaydedenler bu şekilde kaydedebilecekleri gibi Moğollar tarafından bizzat şahıs ismi olarak da verilmiş olabilir.

732 Emirzade Ali Cafer b. Şeyh Ali b. İrincin, Anadolu ve Diyarbekir valiliği yapmış olan İrincin Noyan'ın torunudur. Bkz. Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih,* s. 145, 154, 165.

Celayirli *Döndü Hatun*,[733] *Padişah Hatun*[734], *İl Tüzmiş Hatun, Odunci, Satı Bek Hatun*[735], *Sarıca*[736] gibi Türkçenin ağırlığını hissettirdiği isimlerin yanında şehir isimleri de yaygın olarak görülüyordu. Bunların başında *Dımaşk Hoca, Mısır Hoca, Mısır Melik, Taliş* veya *Talaş (*Azerbaycan ile Gilan arasında bir vilayet*) Bağdad Hatun, Erzen Hatun, Bayburt Bey, Bistam,* Argun İlhan devrinde Tutgarul adlı Moğol emirinin oğlu olan *Kara Bağ* (Erran'ın merkezi), İran'daki Moğol emirlerinden olan *Ucan* (Tebriz'in güneydoğusunda bir bölge) ve *Emir Deylem Şah*[737] (Deylem, İran'ın kuzeyinde bir bölge), *Isfahan Şah*[738], *Ahi İran Şah*[739] gibi şehir isimleri gelmekte idi. Eski Türklerde ve Moğollarda köken olarak şehir veya bir ülkeden gelen isimlerin konulduğu pek görülmemiştir. Bunu Moğolların İslamiyeti kabul etmesi ile başlatabiliriz. Bunun ilk örneğini de İlhanlılar devrinde Ebu Said devrinin tanınmış emirlerinden Çoban'ın çocukları ve torunlarının isimlerinde görmekteyiz[740]. Yine Moğollar arasında Hülagu'nun torunu *Anbarcı* ismi ile ve Abaka'nın *Oğuz* isimli oğlu dikkat çekerken Geyhatu'nun *Alafrenk* isimli oğlunu da buna dahil

733 Döndü Hatun, Celayirlilerden Şeyh Hüseyin'in kızı olup 1411-1419 yılları arasında önce Bağdat arkasından Vasıt, Şuster ve en son Timurlu Şahruh'a dayanarak Huzistan'da hâkimiyetini devam ettirmiştir. Bkz. Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, KB, Ankara 1981, s. 160-168.

734 Kirman'da Karahıtay Moğollarının soyundan gelen 1292-1294 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan bir Padişah Hatun daha vardır. Bkz. Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 101-102.

735 Moğollar arasında asil kadınlar için *hatun* unvanının kullanılması İslam ve Türk tesirinin açık olduğu dönemlerde olmuştur. Moğol asil kadınları için *beki* unvanı kullanılıyordu. Bkz. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 307. Satı Bek Hatun da, Müslüman bir Moğol asil ailesine mensup olmasından dolayı her iki unvanı kullanmış olmalıdır.

736 Sarıca Hatun, Sultan Olcaytu Han'ın sekizinci karısı olup Emir İrincin'in kızı idi. Bkz. Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s.72.

737 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 168.

738 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 201.

739 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 243.

740 Faruk Sümer, "Döğerlere Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1951-1953, s. 146.

etmek mümkündür.[741] İlhanlı hükümdarının adı olan Argun'un da bir Türk adı olduğu zikredilmektedir.[742]

Moğol kadın isimlerinde erkekler için kullanılan *Hacı, Padişah, Beg, Anuşirevan* gibi örneklere de rastlanmaktadır. Emir Çoban'ın oğullarından biri olan *Nevruz* ismi, *Hacı Nevruz Hatun*[743] örneğinde olduğu gibi kadın ismi olarak görülebildiği gibi bir erkek ismi olan *Aslan* da bir kadın adı olarak *Aslan Hatun*[744] örneğinde olduğu gibi görülebilmektedir. Ayrıca *Müsail, Surgan, Cilav*[745], *Şebber* gibi isimlerden başka *Tokmak* ve *Örs* adlı kardeş isimlerinin yanında İlhan Geyhatu'nun yakınlarından olan ve aynı zamanda kardeş oldukları anlaşılan *İtoğlu, İtboku* ve *İtkulu*[746] gibi pek rastlanmadığı gibi pek normal de olmayan isimlere de tesadüf edilmektedir. Bu üç kardeşin aldığı bu isimlerin yanında yine bunlara benzeyen *Eşek Tuğlu, Tazı* ve *Tizekçi* (tezek toplayan) gibi isimlere de rastlanmaktadır ki, Timurlulara bağlı Azerbaycan emirlerinden birinin ismi Tizek Bey idi. Argun Han'ın *Dilenci*[747] adlı bir kızı olduğu gibi Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın da akrabalarından bu adı taşıyan bir kadın bulunmaktadır[748]. Ebu Said Han'ın *Dulandı* (Dolandı) adlı kız kardeşi ve *Bulgan Hatun* adlı bir eşini de bunlara eklemek lazımdır. Ahmet Temir, Anadolu Valisi Samagar Noyan'ın eşinin ismini her ne kadar *Kultak*[749] olarak okumuşsa da gerek bu dönemde Moğolların aldıkları isimler ve gerekse ismin yazılışı (قلطاق) bunun *Kaltak* olabileceğini de düşündürtmektedir.

741 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 162; Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 157.

742 F. W. Cleaves, "The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol: 12, No. 3-4, s. 406.

743 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 199, 205.

744 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 40.

745 Emir Çoban'ın oğlu olan Cilav kelime olarak Moğolca *dizgin* anlamına gelmektedir. Bkz. Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul Edebiyat Fakültesi 1972, s. 219.

746 Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 324.

747 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 167.

748 Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 168.

749 Temir, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan", s. 499.

Diğer taraftan İlhanlıların Anadolu valilerinden Samagar'ın bir oğlunun adı ise *Arab*'dır. Arab adının yanında *Tatar, Bulgar*[750], *Kıpçak, Urus, Urum, Zengi, Hindu, Ermeni Hatun, Türkmen, Ağaçeri, Çerkes* ve *Başkurt* gibi kavim adları da şahıs adı olarak kullanılmaktaydı[751]. Moğolların İslamîleşmesinin ilk aşamalarında yaygın olan bu isimlerin yanında *İl Kutluğ, İl Tutmuş, İl-Basmış* gibi Türkçe isimler de yaygınlaşmakta idi. Ancak Moğolların tamamen İslam-Türk kültür dairesi içerisine dahil olmalarıyla birlikte isimlerde de bir normalleşme kendisini göstermiştir. Artık alınan isimler neredeyse tamamen Türkçeleşirken bir taraftan da Müslüman bir toplumun kabul edebileceği genel bir çerçeveye oturmakta idi.

Gerçekten Türkler Anadolu'ya gelmeden önce 1047 yılında Ahlat'a gelen Nasır-ı Hüsrev, burada Arapça, Farsça ve Ermenicenin konuşulduğunu söylemektedir[752]. Selçuklu hâkimiyeti ve Moğol istilasının getirdiği Türk-Moğol kabilelerinin bu bölgedeki iskânı ile Ahlat bir Türk şehri haline gelmişti. XIII. yüzyıl müellifi Zekeriya Kazvinî'nin, Ahlat'ta Arapçanın yerini Türkçenin aldığını zikretmesi[753] bu durumu açıklamaktadır. Bu dönemden itibaren Arap ve İran kaynaklarının Mukan adını verdikleri ve daha eskilerde Darin denilen yere Moğol hâkimiyetinden sonra *Aladağ* adı verildiği[754], Aladağ'daki bir ovaya da bu dönemden itibaren İlhanlı hükümdarı Abaka Han'a nisbetle *Abaga Ovası* denildiği bilinmektedir.[755] Ayrıca XVI. yüzyılda ünlü seyyah Evliya Çelebi'nin Ahlat lehçesinin Moğol ve Çağataycaya benzediğini zikretmesi[756] de Ahlat'ın kimliği ve Moğol hâkimiyetindeki Türkleşme izlerini göstermesi açısından önemlidir. Bu gelişmeyi Irak'ın kuzeyinde de görmek mümkündür. Zira Hafız Ebru'nun

750 *Hoca Cemal Bulgarî* örneğinde olduğu gibi. Bkz. Hafız Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 206.

751 Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 301-302.

752 Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 10.

753 Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 53.

754 Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, s. 32. 12 nd.

755 Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi*, s. 3.

756 Mehmed Zıllı Oğlu Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. IV. İstanbul 1314/1938, s. 138.

Coğrafyasında Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'de Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilin konuşulduğu nakledilmektedir[757]. Tebriz'den Bağdat'a kadar olan bölgede hâkim olan Celayirliler, Şeyh Üveys devrinden Türkçe bir divana sahip olan Ahmed Celayirli devrine kadar, Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olmuşlardır. İlhanlı şube devletlerinde şahıs ismi olarak kullanılan *Koç* ismi ile Akkoyunlulardaki *Koç* isimleri kültürel bir devamlılığın göstergesi olmalıdır[758].

Moğolların Anadolu kültür tarihindeki yerini göstermesi açısından önemli hususlardan biri de mimarî eserler; medreseler, kümbetler, köprüler, mezar taşları gibi eserlerdir. Ancak Moğollar uzun süre göçebe bir hayat sürdükleri için İslamiyeti kabul ettikten sonra da bu göçebe karakterlerinden kurtulamamışlar ve bundan dolayı çağdaşları olan diğer Türk devletleri kadar eser bırakamamışlardır. Buna rağmen bilhassa Ahlat ve çevresi ile Erzurum başta olmak üzere İç Anadolu bölgesinde birçok eserler bırakmışlardır. İlhanlılar ve ondan sonra ortaya çıkan Türk-Moğol siyasî teşekkülleri devrinde Anadolu'ya akıp gelen kütleler arasında bulunan Türk-Moğol toplulukları birtakım sanat unsurları ile beraber eski inanç ve gelenekleri de Anadolu'ya taşıdıklarını Ahlat bölgesinden İç Anadolu bölgesine kadar uzanan coğrafyada görmek mümkündür[759].

XII ve XIII. yüzyıllarda Ahlat şehrinin büyüklüğü, zenginliği ve medenî gelişmesi doruğa çıkmıştır. Bunun Türkiye'nin diğer şehir ve kasabalarındaki gelişmeye paralel olduğunu söyleyebiliriz. Celaleddin Harezmşah ile birlikte büyük bir tahribata uğrayan şehir, Türkiye Selçukluları'nın bölgeyi sahiplenerek şenlendirme teşebbüslerine rağmen, arkasından gelen Moğol saldırıları ile maruz kaldığı tahribat devam etmiştir. Ancak İran'da İlhanlıların devlet düzeninin kurulması ve Hülagu ile birlikte İlhanlıların *Ala Dağ*'ı merkez yapmaları ve arkasından da Olcaytu döneminde

757 Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Nakışlar Yay., İstanbul 1980, s.326

758 Andreasyan, "XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", s. 94; Abdülhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası*, TKAE, Ankara 1983, s. 36-43.

759 Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, KBY, Ankara 1992, s. 78.

eyalet merkezi olması Ahlat'ın yeniden önem kazanmasına sebep olduğu gibi Ebu Said Bahadır döneminde oldukça mamur ve müreffeh bir konuma kavuşmuştur[760].

Ahlat'ta isimleri ilk bilinen Moğol idarecileri *Hasan Padişah* adlı türbede yatan Mahmud oğlu Hüsameddin Hasan Aka ile ondan bir yıl önce 1273 yılında vefat eden Şadi Aka'lardır. Şehrin daha sonra İnal oğlu Bogatay Aka'nın elinde olduğu buradaki iki türbenin kitabesinden anlaşılmaktadır. Buradaki iki türbeden birinde 1281 yılında ölen *Bogatay Aka* ile zevcesi *Şirin Hatun* yatmakta, öbüründe ise Bogatay Aka'nın daha önce 1275 yılında öldürülen oğlu Hasan Timur ile eşi Esen Tigin Hatun yatmaktadır. Bu baba-oğul "*Emirü'l-Kebir*" olarak anılıyorlardı ki, bunların Uygur Türklerinden[761] ya da Türkleşmiş Moğollardan olmaları muhtemeldir.

Ahlat, Geyhatu'nun 1291 yılında bu bölgede tahta geçmesinden başlayarak, İlhanlılar açısından önemli bir yer işgal etmeye başladı. Daha önce zikrettiğimiz gibi Ahlat, Olcaytu Han döneminde bir eyalet haline getirilmiş ve kısa bir süre Sutay Noyan'ın uhdesinde kalmıştı. Ebu Said döneminde de bu vasfını koruyan Ahlat ve çevresinin bu dönemde yeniden bir canlanma içerisinde olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerek. Gerçekten kitabeli mezar taşları Ahlat'ın bu dönemde mamur bir şehir olduğunu gösterdiği gibi hem bu dönemde hem de *Gölge Hanlar* adına Ahlat'ta paraların kesilmiş olması bu açıdan önemlidir. 1338 yılında Muhammed Han adına, 1342 yılında ise Süleyman Han adına Ahlat'ta para kesildiği bilinmektedir[762]. Diğer taraftan İlhanlılar arasındaki iç mücadelenin ve Celayirli-Çobanlı-Sutaylı mücadelelerinin bu bölgede cereyan etmesi bölgenin önemini ortaya koymaktadır.

Ahlat'ın 1360 yılında Moğol beylerinden "Koç" lakaplı *Hızır Bey* adlı birinin elinde olduğu ve bu şahsın 1384 yılında Adilcevaz'da vefat ettiği anlaşılmaktadır. Çobanlı Şeyh Hasan'ın akrabalarından Bayındır Beg'e de *Koç Bayındır Beg* denildiği bilinmektedir. Bugün Şanlıurfa'nın merkez köylerinden *Koçviran*

760 Sümer, "Ahlat", s. 21.
761 Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türkmen Beylikleri*, s. 57-58.
762 Sümer, *age*, s. 58.

Köyü de ismini köyün tarihî mezarlığındaki koç heykelli mezar taşlarından almış olmalıdır[763]. Ayrıca bu mezarlıkta bulunan Kayı boyunun damgasını taşıyan mezar taşları ile Şanlıurfa çevresinde tarihî ticaret yolları üzerindeki kervansaray, han ve üzerlerindeki kitabelerden Roma dönemlerine kadar tarihlenen kayalara oyulmuş konaklama yerlerinde Kayı boyunun damgasının bulunması da herhalde Moğollarla birlikte Akkoyunlu ve Karakoyunlu toplulukları içerisinde Anadolu'ya gelen Kayıların bu bölgedeki hatırası olarak kalmıştır. Bu unvanı alanların mezarlarının koç veya arslan şeklinde olduğu göz önüne alınırsa Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'ın muhtelif yerlerinde görülen koç ve arslan şeklindeki mezar taşlarının Moğol devrinden itibaren ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır[764].

Moğollar ile birlikte Anadolu'ya gelen ve XIV. yüzyıldan itibaren de siyasî sahneye çıkan Ak ve Karakoyunlu Türkmenlerinin en önemli hususiyetlerinden biri olan koç-koyun heykelleri bu dönemde Anadolu'nun âdeta millî bir simgesi haline gelmiştir. Bu tabloyu tamamlayan diğer bir husus da Ahlat ve çevresindeki yer adlarının hemen tamamının Türkçe olmasıdır ki, bunları Osmanlı tahrir defterlerinden takip etmek mümkündür[765].

Bugün âdeta bir açık hava müzesi vasfında olan Ahlat mezar taşlarının büyük bir çoğunluğunun İlhanlı ve ondan sonraki Celayirli ve Çobanlı gibi şube devletler döneminde ölen şahıslara ait olduğu anlaşılmaktadır[766]. Yine buradaki kümbetlerin önemli bir kısmı da Moğol devrine ve Moğol idarecilerine ait oldukları anlaşılmaktadır ki, bunlar mimarî olarak İlhanlı hâkimiyeti devrinde yapılan Selçuklu kümbetleri olarak tanımlanmıştır. Gerçekten bu kümbetler Türk çadır kültürünün âdeta taşa, mermere dökülmesi

763 Koçviran Köyü Şanlıurfa'ya yaklaşık 10 km. mesafede bulunan merkez köylerden biridir.

764 Sümer, *age*, s. 57-58.

765 Buradaki yer adları için Bkz. Baykara, *Hınıs ve Malazgird Sancakları Yer Adları (XVI. Yüzyıl)*, s. 1-85; Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, s. 133-135.

766 Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 126; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türkmen Beylikleri*, s. 65.

olarak görülmelidirler[767]. Ahlat'ta *İki Kümbet* olarak adlandırılan ve yukarıda zikrettiğimiz Bogatay Aka ve oğlu Hasan Timur'a ait olan bu eserlerin yanında Çobanlı Şeyh Hasan'a izafe edilen *Üstad u Şagirt* kümbeti de önemli eserlerden biridir. Çobanlı Şeyh Hasan'ın 1342 yılında Tebriz'de yaptırmış olduğu mescit de Üstad u Şagirt olarak adlandırılmıştır. O tarihlerde Ahlat'ın da Çobanlı Şeyh Hasan'ın elinde olmasından ve buradaki kümbetin de aynı adla anılmasından dolayı her iki eserin de aynı kişi ya da kişilerce yapılmış olduğunu göstermektedir[768].

Bunların yanında Gevaş'taki *Halime Hatun Kümbeti* (1335) de İlhanlılar veya onların bir şubesi olan Celayirli döneminden kalma bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Halime Hatun adına, babası Melik İzzettin Şir tarafından yaptırılan bu kümbet Van'ın Gevaş ilçesindeki Selçuklu Mezarlığı'nın doğu tarafında bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki kitabesine göre Melik İzzeddin tarafından 1335 tarihinde, kızı Halime Hatun için yaptırılmıştır. Ustası Ahlatlı Pehlivan oğlu Esed'dir. Bu kümbetin kitabesindeki ismin okunmasında bazı noktalar dikkate alındığında *Halime* veya *Celme* şeklinde okunabileceği görülmektedir. Bundan dolayı bu ismi Celme şeklinde okuyanlar da olmuştur. Ancak Celme ismi Moğolca erkek ismi olduğundan Halime isminin daha doğru olması gerekir. Daha önce zikrettiğimiz gibi Moğollar İslamiyeti kabul ettikten sonra da kendi ad verme geleneklerini sürdürmüşler ancak sonradan İslamî usullere göre ad verme yerleşmişti. XIV. yüzyılın ortaları gibi geç bir tarihte Moğolların İslamîleşmesinin tamamlandığı bir dönemde bu ismin Halime olarak okunması daha mümkün görünmektedir. Bununla beraber halk arasında da bu kümbet *Halime Hatun Kümbeti* olarak tanınmıştır[769].

767 Nermin Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, İstanbul 1972, s. 49 vd.; C.E. Arseven, *Türk Sanat Tarihi*, C. I, İstanbul, s. 42; Oktay Aslanapa - E. Diez, *Türk Sanatı*, İstanbul 1955; S.K. Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara 1965, s. 117.

768 Faruk Sümer, "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler", *Belleten*, C. LIV, Ağustos 1990, S. 210, s. 634; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türkmen Beylikleri*, s. 66.

769 Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, TTK, Ankara 1991, s. 110.

Ahlat'taki *Erzen Hatun Türbesi* (1308-1309 ya da 1396-1397 olmalıdır) ise muhtemelen Celayirlilerin son Ahlat ve daha sonra Adilcevaz valisi olan Hızır Şah'ın oğlu veya bir yakınına ait olmalıdır[770]. Ahlat ve çevresi ile Adilcevaz ve Gevaş gibi önemli kültür merkezleri türbeleri, kümbetleri, mezar taşları, yer adları ve hatta bugün rahat bir şekilde müşahede edebileceğimiz gibi insanlarının konuşmalarından buradaki insanların fizikî yapılarına kadar kültürel manada Türk-Moğol kültürünün damgasını üzerlerinde taşımaktadırlar.

Ahlat ve Van Gölü çevresinin yanında Doğu Anadolu'da Erzurum ve çevresi de İlhanlılar ve sonrasındaki şube devletlerden kalma abideler ile doludur. 1308 yılına ait kitabesi ile Erzurum *Karanlık Kümbeti* bir Selçuklu-İlhanlı eseri olarak vasıflandırılırken, *Ahi Toman Zaviyesi* Celayirli dönemine ait bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır[771]. Erzurum'daki *Yakutiye Medresesi* ve *Türbesi* ise Olcaytu Han'ın eşleri adına yaptırılmıştır. Bu eser 1310 yılında Olcaytu Han'ın emirlerinden Hoca Yakut tarafından yapılmıştır[772]. Yine bu şehirdeki *Ahmediye Medresesi* Olcaytu Han dönemine ait bir eser olarak kabul edilirken, *Üç Kümbetler* adlı kümbetlerden 1332 tarihli olanının İlhanlı vezirlerinden Reşideddin'in çocuklarına ait olduğu söylenmiştir[773].

Erzurum'da Hasan Kale'nin doğusunda Türkiye'nin en eski köprülerinden biri olan *Çoban Köprüsü* Emir Çoban Sulduz tarafından yaptırılmıştır[774]. Burada bulunan *Hasan Kale* ise yine daha önce zikrettiğimiz gibi Sutaylı Hacı Tugay'ın oğlu Şeyh Hasan tarafından yaptırılmış ve adını ondan almıştı[775]. Ağrı ilinin *Doğubayezid* ilçesinin adı da Celayirlilerden kalmadır. Celayirliler,

770 Sümer, "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler", s. 634.

771 Beygu, *Erzurum Tarihi*, s. 146-148.

772 Oktay Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl)*, MEB, Ankara 1976, s. 30-31; Beygu, *Erzurum Tarihi*, s. 151-153; "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", s. 206.

773 Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", s. 47.

774 Beygu, *Erzurum Tarihi*, s. 210-212.

1370'li yıllarda Karakoyunluların saldırılarına karşı durabilmek için, muhtemelen çok eski bir müstahkem mevkiinin yerine bir kale yaptırmışlardır ki, bu kaleye Celayirli Sultan Ahmed'in kardeşi Şehzade Bayezid'in ismi verilmiştir.[776]

Doğu Anadolu'nun yanında İç Anadolu'da da İlhanlı-Moğol dönemine ait önemli eserler vardır. Amasya'da da Moğollara ait olan kalıntılar günümüze kadar gelmiştir. Timur tarafından Amasya'ya yerleştirilen "*Kara Tatarlar*"ın bir kısmına ait izler Osmanlı dönemi kayıtlarına ve kroniklerine girmiştir. Bu çerçevede *Burmalı Minare Camii* çevresindeki *Cümudar Türbesi*'nde Moğol hükümdarı Hülagu Han'ın torunu, Anadolu Nazırı Şehzade Cümudar b. Yeşmut b. Hülagu Han'a ait olduğu anlaşılan bir mezar bulunmaktadır. Bunun yanında da, Amasya Emiri Abuşka İşboğa Noyan'ın medfun olduğu anlaşılmaktadır[777]. Bununla birlikte Amasya'da Tatar Mahallesi, Tatar Kalesi Köyü ve Şehzade Yeşmut'un kardeşi Samuk'un merkezi olmasından dolayı Samuk Alanı Nahiyesi adını alan yer adları da dahil Moğol dönemine dair birçok izlere rastlamak mümkündür[778]. Sonraki tarihlerde bu döneme ait bir kısım kalıntılar *Sultan Mesut Türbesi*'nde ortaya çıkmaktadır.[779] Kırşehir'de *Celal Hatun* ve *Osman b. Halil*'e ait mezar taşları Çin, Budist ve Uygur kültürlerinin izleri ile İlhanlı devrinin karakterini taşıyan eserler olarak kabul edilmektedirler[780]. Yine Niğde'de Moğol beylerinden Sungur Ağa tarafından

775 Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, s. 96.

776 Besim Darkot, "Bayezid", *İA*, C. 2, MEB, İstanbul 1979, s. 368; Nazım Alpman, "Sınırdaki Hayatlar", *National Geographic Türkiye*, Ekim 2004, s. 170.

777 Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. 1, Sadeleştiren: A. Yılmaz - M. Akkuş, Amasya Belediyesi Kültür yayınları No:1, Ankara 1986, s. 155-156.

778 Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. 1, s. 96, 164, 190, 191, 208, 302, 303, 312, 330, 340.

779 Masson Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qıshlaqs and Tümens", s. 51-52.

780 Semavi Eyice, "Kırşehir'de H. 709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezarı", *Reşit R. Arat Armağanı*, Ankara 1969, s. 214-215; Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, s. 13-14.

yaptırılan *Sungur Bey Camii* (H. 736'ya doğru) Anadolu'nun en dikkate değer camilerinden biri olarak kabul edilirken[781] Sıvas'ta *Şeyh Hüseyin Rai Çeşmesi*, Samsun'da *Bezistan Mescidi* ve *Türbesi* ve *Şeyh Kutbeddin Mezar Taşı* İlhanlı dönemi abideleri arasında sayılabilir[782].

781 A. Gabriel, *Anadolu Türk Abideleri*, TTK Ktp. Daktilolu Tercüme Esrler, İstanbul 1930, İkinci Kısım Fasıl I, s. 66-72.

782 M. Zeki Oral, "Anadolu'da İlhani Devri Vesikaları. Timurtaş Noyin Zamanında Yapılmış Eserler ve Kitabeler" , *V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1956, s. 208-215.

SONUÇ

Erken Orta Çağlarda el-Cezire olarak adlandırılan ve İlhanlılar döneminde Diyarbekir eyaleti olarak teşkilatlandırılan bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzey bölgeleri, gerek coğrafî konumu ve gerekse sosyokültürel konumu itibariyle, Anadolu-Kafkasya-İran-Suriye ve Irak coğrafyalarının kesişme alanları ve geçiş yolları üzerinde bulunmaktadır. Bundan dolayı tarih boyunca birçok istilaya maruz kalmış ve bu istilaların izlerini üzerinde taşıyarak günümüze kadar gelmiştir.

Bölge tarih boyunca siyasî birliği sağlayacak tabiî, coğrafî, jeopolitik ve medenî bütünlükten mahrum olduğu için bir temerküz merkezi olamamış ve tarih boyunca kendisini çevreleyen güç merkezlerinden idare edilmiştir. Bundan dolayı da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi Kafkasya'dan, İran'dan, Irak-Suriye coğrafyasından ve Anadolu'dan bağımsız bir tarihe sahip olamamıştır. Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, coğrafî, jeopolitik, jeostratejik ve jeokültürel konumu, tarihî hadiselerin gidişatında da müşahede edilebileceği gibi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyini Anadolu'nun tabiî bir uzantısı olarak göstermektedir. Tarih boyunca buraya hâkim olan devletlerin günümüze devrettikleri idarî gelenek ve idarî taksimat bu açıdan bize açık bir fikir vermektedir. Bu çerçevede Orta Çağlardan itibaren ortaya çıkan ve Büyük Selçuklulardan sonraki devletlerin idarî taksimatında bilhassa İlhanlılardan itibaren gösterilen Kürdistan bölgesinin bugün Türkiye sınırları içerisindeki Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsamadığı gibi yine bugün Irak'ın kuzeyindeki Musul ve Kerkük bölgelerini de kapsamadığı anlaşılmaktadır.

Bölgenin kesişim alanı olması ve göç yolları üzerinde bulunması bölgeyi Eski Çağlardan bu yana büyük istilalara maruz bırakmıştır. XI. yüzyılın başlarından itibaren Oğuz göçlerinin ilk ulaştığı bölgeler Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyi ve Kuzey Suriye olmuştur. Hatta Anadolu'nun fethinden önce bu bölgeler Oğuzların hâkimiyetlerine girmiş ve ilk siyasî teşekküller bu bölgelerde oluşmuştur.

Türkiye Selçukluları'nın Büyük Selçuklular başta olmak üzere doğudaki devletler ile arasındaki mücadelelerde bu geniş coğrafyada muhtelif Türk ve İslam emirlikleri arasında parçalanmış siyasî yapı ile bir tampon bölge olarak kalmıştır. XIII. yüzyılın başlarından itibaren Asya'daki Moğol istilasının yankıları bu bölgede duyulmaya başlamış ve bu istilanın önünden kaçan Türk topluluklarının yığıldıkları bölge yine Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile onun güney kuşağını teşkil eden Irak'ın kuzeyi ve Kuzey Suriye olmuştur. Bu büyük yığılma bölgede siyasal ağırlık merkezini bu göçebe topluluklar ve onların göçebe karakteri lehine değiştirmiştir. Bu ise Babaî hareketi gibi siyasî, sosyal, iktisadî ve dinî karakterli bir halk hareketiyle sonuçlanmıştır.

Moğol istilasının Anadolu'ya getirdiği ilk büyük toplulukların başında Harezm Türkleri gelmektedir. Celaleddin Harezmşah'ın ölümünden sonra önce Türkiye Selçukluları'nın hizmetine giren Harezmliler daha sonra Urfa, Harran ve çevresine giderek buralarda bağımsız idareler kurmuşlardır. Bu bölgede Eyyubî melikleri arasındaki rekabetlere dalarak Kudüs'ten Haçlıları çıkararak Filistin'e kadar uzanan bir coğrafyada son tarihî rollerini oynamışlardır. Ancak onların yine de önemli bir kısmı Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile İç Anadolu'da yerleşerek diğer Türk toplulukları arasında kaybolmuşlardır. Onlara ait aşiret, boy, şahıs ve yer adları onların izini sürmekte bize katkı sağlamaktadır.

Bu arada Harezmlileri takip ederek Anadolu kapılarına dayanan Moğol orduları bir iki yoklamadan sonra Türkiye Selçukluları'nı hâkimiyet altına almayı başarmışlardır. Ancak Memlûkler karşısında alınan Ayn-ı Calut yenilgisi, Yakın Doğu'da bir İlhanlı-Memlûk rekabeti ve bu rekabetin arkasında bölgesel bir bloklaşmayı getirdiğinde, bu mücadelelerden en fazla zarar gören Doğu

ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyi ve Kuzey Suriye olmuştur. İlhanlıların Memlûkler karşısındaki başarısızlığı İslam âleminde bir etki meydana getirdiği gibi Türkiye'de de Moğollara karşı Memlûklere dayanarak birtakım hareketlenmeleri getirmiştir. Bu durum Moğolların Anadolu'yu daha sıkı bir şekilde kontrol etmek için daha büyük Moğol tümenlerini yığmalarına sebep oldu. Beş ile yedi tümen arasındaki Moğol gücü Anadolu'ya kalıcı olarak gelmişti. Diğer taraftan İlhanlı-Memlûk rekabetinin nihaî gidişatı İlhanlıları İslamiyete girmeye zorlaması ile atbaşı giden bir süreçte Anadolu'daki Moğol toplulukları merkezdekilerden daha hızlı bir şekilde Müslümanlaştı. Ancak bu sadece Müslümanlaşmak değildi. Garip bir şekilde İranlılaşması beklenen Moğollar, hanedanından en küçük topluluğa kadar tamamen Türkleştiler. Bundan dolayı 1256 yılında kurulduğunda bir Moğol devleti olan İlhanlılar daha bir yüzyılı doldurmadan 1335 yılında yıkıldıklarında bir Türk devleti olarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir. İlhanlıların yerine kurulan ve her biri İlhanlı hanedanına mensup birini yanında kukla olarak bulundurduğu *Gölge Hanlar* dönemi olan Celayirliler, Çobanlılar, Eretnalılar ve Sutaylılar ise tamamen Türkleşmiş idiler.

Moğol hâkimiyetinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerindeki siyasî olarak en önemli etkisi ise yaklaşık yarım yüzyıllık bir süre boyunca Erzurum-Muş-Ahlat'tan Kerkük'ün güneyine kadar uzanan Diyarbekir eyaleti sınırları içerisinde *Sutaylılar* hanedanının tesis edilmiş olmasıdır. 1309 yılında Diyarbekir'e vali olarak atanan Sutay Noyan'dan sonra oğulları Baranbay ve Hacı Tugay, onlardan sonra İbrahim Şah ve Pir Muhammed ile Şeyh Hasan bu bölgede 1350 yılına kadar hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir.

Bütün bu siyasî teşekküllerin insan kaynağını oluşturan Türk-Moğol kütleleri içerisinde önemli Moğol nüfusu barındıran boylar vardır. İlhanlıların başlangıcından XV. yüzyıla kadar Erzurum bölgesinden Bağdat'a kadar uzanan Uyratlar, Tatarlar, Sünitler, Celayirliler, Sulduzlar ve bunların alt şubelerini teşkil eden Moğol kabileleri önemli bir yekûn oluşturuyordu. XIV ve XV. yüzyıllarda bölgedeki siyasî rekabetin getirdiği huzursuzluk tabiî çekim merkezlerine doğru bir nüfus kaymasını getirmiş ve bu

çerçevede bazı Moğol kabileleri İç Anadolu ve İran'a göç ederek oradaki siyasî hadiselerde önemli roller oynamışlardır. Bunun bir sebebi de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen devletlerinin bu bölgede ortaya çıkmaları ve hâkimiyet mücadelesine girmeleridir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere İç Anadolu'da ve diğer bölgelerde kalan Moğol toplulukları XIV-XV. yüzyıllarda artık bu bölgelerde doğmuş-büyümüş Müslüman topluluklar olarak Türkleşmişlerdir. Anadolu'nun etnik, sosyal ve kültürel yapısında, hatta maddî kültür unsurlarında bu Müslüman-Türk karakterindeki Moğol topluluklarının önemli payı vardır.

BİBLİYOGRAFYA

A- Yayınlanmış Belgeler

Andreasyan, Hrand D., "XIV. Ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Ekim 1972.

Temir, Ahmet, *Kırşehir Emir Caca Oğlu Nur ed Din'in 1272 Arapça- Moğolca Vakfiyesi*, TTK, Ankara 1989.

Köylerimiz, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1968.

Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

Turan, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, TTK, Ankara 1954.

Türkay, Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşîret ve Cemaatlar*, İstanbul 1979.

1974 Yılı İtibariyle Yerleşim Üniteleri Kılavuzu URFA, Köy İşleri ve Kooperatifleri Başkanlığı YSE Genel Müdürlüğü, Ankara 1974.

1/100.000 Ölçekli Türkiye Topoğrafya Haritası, M 39 Paftası, Harita Genel Komutanlığı, Ankara 1990.

B- Kaynak Eserler

Abu'l Farac, Gregoryus, (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, II, Çev. Ö.R. Doğrul, TTK, Ankara 1987.

_____, *Tarihu Muhtasaru'd Düvel*, Dar el-Lübnan, Beyrut H. 1403-M. 1983.

_____, *Tarihu Muhtasarü'd-Düvel*, Türkçe Çev. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941.

Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İÜEF Yayınları, İstanbul 1954.

Ahmed Eflakî, *Ariflerin Menkıbeleri*, C. I-II, Çev. T. Yazıcı, MEB, İstanbul 1964.

Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.

Aşıkpaşazâde, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. A. Nihal Atsız, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Esterebadî, Aziz b. Erdeşiri, *Bezm ü Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Ebi'l-Fedail Mufaddal b., *en-Nehcu's-Sedid ve ed-Durr el-Ferid fima Ba'ad Tarih İbn Amid*, Tahkik. E. Blochet, *Histoire Des Sultans Mamlouks*, C. I-III, Belçika 1983.

Ebü'l-Fida el-Hamavî, *Kitab-ı Takvim-i Buldan*, Ed. Fuad Sezgin, Haz. Farid Benfeghoul - C. Ehring - E. Neubauer, Frankfurt 1992, (Eser, J.J. Reinaud ve William Mac Guckin de Slane'in hazırladığı Paris 1840 baskısından tıpkıbasımdır.)

El-Cahiz, Ebu Osman Amr b., *Manakıb Cund el-Hilafa ve Faza'il el-Etrak –Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988.

El-Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *Ikd al-Cuman fi Tarih ehl ez-Zaman*, I-IV, Nşr. M. Muhammed Emin, Kahire 1987.

El-Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fütuhu'l Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1999.

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye Akkoyunlular Tarihi*, C. I, Yay. N. Lugal - F. Sümer, TTK, Ankara 1993.

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyye*, Çev. M. Öztürk, KBY, Ankara 2001.

el-Ehrî, Ebu Bekr Kutbî, *Ta'rikh-i Shaikh Uwais*, By J.B. Van Loon, Mouton 1954.

el-Makrizî, Takyu'd-Din Ebi'l Abbas Ahmed b. Ali, *Kitabu's-Süluk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Müluk*, Tashih ve Haşiye: Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1941, Türkçe Çev. Zakir Kadiri Ugan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar.

_____, *Kitab el-Mevâiz ve'l İ'tibâr bi Zikr el-Hıtat ve'l Asâr*, C. 2, Dar-ı Sadr Beyrut, Bulak 1370.

en-Nüveyri, Şehabeddin Ahmed b. Abdü'l Vehhab, *Nihayetü'l Erebfi Fünuni'l Edeb*, C. 27, Cüz 17, Tahkik: Said Aşur, Müracaat: M. Mustafa Ziyade - F. Abdülmuti es-Sayyad, Kahire 1985.

Genceli Kiragos, *Moğol İstilası Tarihi (1220-1265)*, Türkçe Çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar. Sayı: 27.

Gorigos Senyörü Hatum, *Gorigos Senyörü Hatum Vekayinamesi (1076-1307)*, Türkçe Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1946, TTK Ktp. Daktilolu Tercüme Eserler.

Hafız Ebru, Şehabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih-i Reşidi Zübdetü't-Tevarih*, Haz. Dr. H. Beyani, Tahran 1317.

_____, *Contınuatıon Du Zafarnama De Nizamuddin Sami Par Hafız Abru*, Editte: Felix Tauer, Prague 1934.

Hamdullah Mustavfi, *Nuzhat al-Qulub*, Translated by G. Le Strange, Leyden: E.J. Brill, London 1919.

İbnü'l Adim, *Zubdetu'l Halep min Tarihi Halep*, (thk: Halil Mansur), Beyrut, Daru'l-Kütübi'l İlmiye, 1417/1996.

İbn Bibi, *el-Evamirü'l Ala'iyye fi'l Umuru'l Ala'iyye*, I-II, Haz. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1996.

İbnü'l Esir, Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed el-Cezerî, *El-Kamil fi't-Tarih*, C. 10-11, Çev. Abdülkerim Özaydın, C. 12, Çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

İbnü'l Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1990.

İbn Haldun, *Mukaddime I-III*, Çev. Z. Kadiri Ugan, MEB Basımevi, İstanbul 1986.

İbn Şeddad, İzzeddin Muhammed, *Baypars Tarihi*, Terc. Şerefüddin Yaltkaya, TTK, Ankara 2000.

_____, *el-A'lak'ül-Hatıra fi Zikri Ümeraü'ş-Şam ve'l-Cezire Tarih-i Lübnan ve'l Ürdün ve Filistin*, C. 1, Tahkik. Sami Dahhan, Dımaşk M. 1962/ H. 1382.

İbn Tagribirdi, Cemaleddin Ebi'l Mehasin Yusuf, *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk Mısır ve'l Kahire*, Tahkik: İ. Ali Tarhan - M. Mustafa Ziyadet, Mısır 1392-1972.

İbn Vasıl, Cemaleddin Muhammed b. Salim, *Müferric al Kurub fi Ahbar-ı Beni Eyyub*, Cüz 4, Matbaat-ı Daru'l Kütub 1976.

Kalkaşandi, Ahmed b. Ali, *Subhu'l A'şa fi Sına'tü'l İnşa*, (Şerh. Muhammed Hüseyin Şemseddin), C. 14, Beyrut 1407/1987.

Mehmed Neşri, *Neşrî Tarihi I-II*, Haz. M. Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Moğolların Gizli Tarihi (Monghol-un Niuça Tobça'an) (Yazılış Tarihi: 1240), I, Türkçe Terc. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1986.

Mes'udi, *Müruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapça Çev. ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Müverrih Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi" Çev. H. Andreasyan, *Tarih Seminerleri Dergisi*, İÜEFY, İstanbul 1937.

Müneccimbaşı, *Sahaifü'l-Ahbar*, Türkçe Terc. Şair Nedim, C. III, İstanbul 1285/1868.

Nizameddin Şamî , *Zafernâme*, Farsçadan Çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1987.

Reşid al-Din Fazlullah bin İmadü'd-devle ebu'l-Hayr, *Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazani Destan-ı Gazan Han*, Tashih: Karl Jahn, İngiltere 1358/1940.

_____, *Camiü't-Tevarih Tarih-i Gazan Han*, C. 1, Arapça Tercüme: Fuad Abdulmuti es-Seyyad, Kahire 1420/2000.

Şerefeddin Ali Yezdî, *Zafarnâma*, Prepared by A. Urunbayev, Cumhur-ı Şuruy-ı Sosyalist-i Özbekistan, Taşkent 1982.

Şeref Han, *Şerefnâme Kürt Tarihi*, Çev. M. Emin Bozarslan, Hasat Yayıncılık, İstanbul 1971.

Şikari'nin Karamanoğulları Tarihi, Haz. M. Mesud Koman, Konya 1946.

Usame ibn Munkız, *İbretler Kitabı (Kitâbu'l-İ'tibâr)*, Ses Yayınları, İstanbul 1992

C- Seyahatnameler

Evliya Çelebi, Mehmed Zıllı Oğlu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. IV. İstanbul 1314/1938.

Klaviyo, R. Gonzales, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Birinci Kısım, Kanaat Kitapevi, Ankara.

Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985.

Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, Çev. Abdulvahab Tarzi, MEB Yayınları, İstanbul 1994.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000.

Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Türkçesi: Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.

İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenge Yayınevi, İstanbul 2003.

D-Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. 1, Sadeleştiren: A. Yılmaz - M. Akkuş, Amasya Belediyesi Kültür yayınları No:1, Ankara 1986.

Ahmed Tevhid, "Kadı Burhaneddin Ahmed", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, C. V, Cüz 26.

Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001.

_____, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet Mücadeleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1984, S. XXII/1-2.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, Barış Yayınevi, Ankara 1988.

Aktan, Ali, "Bahri Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hanedanı", *Belleten*, C. LIX, S. 226, Aralık 1995.

Aksoy, Bilal, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, Ankara 1985.

Akyol, Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, Milliyet Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1999.

Aliev, Alikram, "Evren ve Karadelikler", *Bilim Konuşmaları*, Tübitak Yayınları/Bilgi Dizisi, Ankara 2001.

Alaslan, Hamdi, *İhşidiler Devleti (Siyasi Tarih, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat)*, (Basılmamış Doktora tezi), İstanbul 1989.

Alpman, Nazım, "Sınırdaki Hayatlar", *National Geographic Türkiye*, Ekim 2004.

Alptekin, Coşkun, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, AÜ Yay., Erzurum 1978.

_____, *Musul Atabegliği (Zengiler)*, DGBİT, C. 7, ed. H. Dursun Yıldız, İstanbul 1988.

Amitai-Preiss, R., *Mongols and Mamluks The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge 1996.

Armağan, Mustafa, *Osmanlı İnsanlığın Son Adası*, Da Yayıncılık, İstanbul 2002.

Arseven, C.E., *Türk Sanat Tarihi*, C. I, İstanbul.

Aslanapa, O., *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, TTK, Ankara 1991.

_____, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl)*, MEB, Ankara 1976.

Aslanapa, Oktay - Diez, E., *Türk Sanatı*, İstanbul 1955.

Aşan, M. Beşir, *Elazığ Bingöl ve Tunceli İllerinde Türk İslam İzleri (XI-XIII. Yüzyıl)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992.

Attar, Aygün, "Ortaçağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır (XI.-XV. Yüzyıllar Arasında Güneydoğu Anadolu'nun Etnik ve Siyasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır 2004.

Ayalon, David, *Outsiders in The Lands of Islam: Mamluks, Mongols and Eunuchs*, Variorum Reprints, London 1988.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, Kervan Yay, İstanbul 1981.

_____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yay. Haz. K.Y. Kopraman - A. İsmail Aka, Kültür Bakanlığı, Ankara 1975.

_____, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İzah, Düzeltme ve İlavelerle M.F. Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1977.

_____, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, İstanbul 1931.

_____, "Ahmed Celayir", *İA*, C. 1, MEB, İstanbul 1940.

_____, "Moğol İstilası ve İran Kültürüne Tesirleri", *İslamda İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.

_____, "Halife ve Sultan", *İslam'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

Bezer, Gülay Ö., *Begteginliler, Erbil'de Bir Türk Begliği (526-630/1132-1253)*, İstanbul 2000.

Bayatlı, Nilüfer, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, TTK, Ankara 1999.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I-Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

_____, *Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. Yüzyıl)*, TTK, Ankara 1991.

Bayram, Mikail, *Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren*, Konya 2001.

Berchem, Max Van, *Corpus Inscriptionum Arabicorum*, Kahire 1922.

Beygu, Abdurrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbekir Tarihi*, I, Ankara 1987.

Bilgili, Ali Sinan, Osmanlı Döneminde Tarsus ve Tarsus Sancağı, TCKB Yayınları, Ankara 2001.

Boyle, J.A., "Djalal-al-Din Kharzemşah", *EI*, C. 4, London 1980.

_____, "The Il-Khans of Persia and Princes of Europe", *JAS*, XX/1-2 (196).

Braudel, Fernand, *A History of Civilazitions*, New York, Penguin 1993.

_____, *Maddi Uygarlık*, Çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

_____, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 2, Çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990.

Buhl, F., "Kudüs", *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1988.

Burgoyne, M.H., *Mamluk Jerusalem*, London 1967.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1994.

_____, "The Turks in Iran and Anatolia Before The Mongol Invasion", A History of The Crusades, 1189-1311, ed. M. Setton - Robert Lee Wolf - Harry W. Hazard, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1955.

_____, "Contribution – L'Histoire du Diyar Bakr Au Quatorzième Siècle", *Journal Asiatique*, 1955.

Cantay, Gönül, "Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır 2004.

Cleaves, F.W., "The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, No. 3-4.

Çay, Abdülhaluk, *Anadolu'da Türk Damgası*, TKAE, Ankara 1983.

Çayırdağ, Mehmet, "Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 48, Haziran 1987.

Çilingiroğlu, Atlan, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984, s. 3-37.

Daftary, Farhad, *İsmaililer, Tarih ve Kuram*, Çev. Ercüment Özkaya, Raslantı Yayınları, Ankara 2001.

Darkot, Besim, "Bayezid", *İA*, C. 2, MEB, İstanbul 1979.

Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

Değirmençay, Veyis, *Sultan Ahmed Celayir'in "Kitabu'l-Garbiyyat" Adlı Divanı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1992.

Demircan, Adnan, "Diyaru Bekr'de Harici İsyanları", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır 2004.

D'Ohsson, M., *Moğol Tarihi*, (Mütercim: Mustafa Rahmi), Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Neşriyatı, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1340-1342.

Mc Dowall, David, *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, Ankara 2004.

ed-Deveci, Said, *Tarihu'l-Mevsıl*, Musul 1402/1982.

Ediger, Volkan Ş. , *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2005.

Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

_____, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 31, Ankara 2000.

Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 1, Elazığ 2003.

_____, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ 2006.

Erpolat, Mehmet Salih, "XVI. Yüzyılda Siverek Sancağında İskan ve Nüfus", *Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri*, 13-14 Ekim 2001, Şanlıurfa 2002.

Eyice, Semavi, "Kırşehir'de H. 709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezarı", *Reşit R. Arat Armağanı*, Ankara 1969.

Fırat, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983.

Frankfort, Henri, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, Çev. Alaaddin Şenel, V Yayınları, Ankara 1989.

Gabriel, A., *Anadolu Türk Abideleri*, TTK Ktp. Daktilolu Tercüme Eserler, İstanbul 1930, İkinci Kısım Fasıl I .

Goldziher, İgnace, *Klasik Arap Literatürü*, Çev. A. Yüksel - R. Er, İmaj Yayınları, İstanbul 1993.

Goitein, S. Dov, "Al Kuds", *EI*, C. V, Leiden, E.J. Brill, 1978.

Göde, Kemal, *Eretnalılar (1327-1381)*, TTK, Ankara 1994.

_____, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327), *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edeb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta 1995.

Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mevlânâ Celâleddin*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1966.

_____, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *T.D.*, 23, (1969).

Grabar, Oleg, *İslam Sanatının Oluşumu*, Çev. Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Grosset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

Gumilev, Lev N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

Gül, Muammer, "Mısır Memlûklarında Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs", *Belleten*, C. LXVI, S. 246.

_____, *İslam'ın Bâtınî Çehresi Dağlar, Çöller, Bataklıklar...*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 95-105.

_____, "Güneydoğu ve Milli Bütünlüğümüzün Coğrafî-Tarihî Temelleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, S. 46, Mart 2000, Ankara.

_____, "Mısır Memlûkları'nın Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlûk İzleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 2, Temmuz 2002 Elazığ .

_____, "Önasya'da Bir Türk Devleti: Eyyubiler (1175-1250)", *Türkler*, C. V, İstanbul 2002.

_____, *"XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs"*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1997.

_____, "İlhanlı-Memlük Rekabetinden Osmanlı-Memlük Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", *Belleten*, C. LXX, S. 259, Aralık 2006.

_____, "Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki rolleri ve tesirleri", *Belleten*, C. LXX, S. 257, Nisan 2006.

_____, "The Mongol Population In Anatolia And Their Effects On Turkey Heritage", *International Conference on "History and Tradition of Mongolian Statehood*, 29-30 June 2006, Ulaanbaatar, Mongolia.

_____, "From the Window of Local History Turkish-American Relationships: Harput and Rahika Novels", *The History of American - Turkish Relations: 1833-1989*, İstanbul - Şanlıurfa, 5-8 Haziran 2006.

Günaltay, M. Şemseddin, *İslam Tarihi*, I, İstanbul 1919.

Günbattı, Cahit, "Kültepe Tabletleri'ne Göre, Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi*, 1999, C. I, s. 191-200.

Gündüz, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.

_____, *1523 M (929 H) Tarih ve 998 nolu Tapu Tahrir Defterine Göre Musul, Mardin, Çemik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1993, s. 159.

Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Bilge Yayınları, Ankara 1997.

Heyet, *Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler)*, Haz. Zafer Altug - Temiray Çelik, Nil Yayınları, İzmir 1997.

Halaçoğlu, Yusuf, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak Kürd-Ekrad Kelimeleri üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, C. LX, S. 227, Nisan 1996.

Hıntz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt*, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara 1992.

Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, II, Çev. Salih Tuğ, MÜİFY, İstanbul 1995.

Hodgson, M.G.S., *İslamın Serüveni*, C. 2, Çev. Heyet, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

Holt, P.M., *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Honigmann, E., "Rumkale", *İA*, C. 9, s. 777-780.

Howorth, H. Henry, *Moğol Tarihi*, C. III, Türkçe Terc. Saffet Korkut-S. Hikmet Baban, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar, S. 40/62d.

_____, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century, The Mongol Properand the Kalmuks*, C. I, London 1876.

İnalcık, Halil, "Osmanlı Devletinin Kuruluşu Sorunu", Çev. Tahir Sünbül, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, AÜDTCF, 1990-1991, C. XV, S. 26.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, Türkçeye Çev. Halil Berktay, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, 5. Baskı, İstanbul 2004.

Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1960.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1984.

Kamalov, İlyas, "Moğol İstilası ve Anadolu Kültürüne Tesirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 140, Ekim 2000.

Kanat, Cüneyt, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XV, İzmir 2000.

Karamağaralı, Beyhan, *Ahlat Mezar Taşları*, KBY, Ankara 1992.

Kaymaz, Nejat, *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1970.

Kılıç, Orhan, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Tamgu Yayınları, Ankara 1999.

Koçak, İnci, "Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars", X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, TTK, Ankara 1991.

Koestler, Arthur, *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)*, Çev. Belkıs Çorakçı, Say Yayınları, İstanbul 1984.

Konukçu, Enver, "Kara ve Akkoyunluların Yurdunda", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 86, Ekim 1993.

Kopraman, K. Yaşar, *Mısır Memlükleri Tarihi*, KBY, Ankara 1989.

_____, "Baybars I", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992.

_____, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981.

_____, "Harezmşahlar", *İA*, C. 4, MEB, İstanbul 1988

_____, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981.

_____, "Baybars I", *İA*, C. 2, MEB, İstanbul 1999.

_____, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başk. Yay., Ankara 1984.

_____, *Anadolu'da İslamiyet*, Çev. R. Hulusi, Yayına Haz. M. Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978.

Lapidus, Ira M., *İslam Toplumları Tarihi*, C. 1, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, 3. Baskı İstanbul 2005.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2000.

_____, *Haşişiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, Çev. Ali Aktan, Sebil Yayınları, İstanbul, 1995.

Little, D.P., "Relation Between Jerusalem and Egypt", *History and Historiography of the Mamluk*, Variorum Reprints, London 1986.

_____, "Six Fourteenth Century Purchase Deeds For Slaves From AL-Haram As-Sarif", *History and Historiography of the Mamluk*, Variorum Reprints, London 1986.

Lombart, Maurice, *İslamın Altın Çağı*, Çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2002.

Massignon, L., "Karmatiler", *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1979.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya 1989.

_____, "Eski Çağda Irak-Anadolu İlişkileri", *İkinci Ortadoğu Semineri Dünden Bugüne Irak Bildiriler II*, Elazığ 2006.

Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK, Ankara 2000.

_____, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Belleten*, C. LXIV, S.239, (Nisan 2000).

_____, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK, 4. Baskı, Ankara 2000.

Minorsky, V., "Kürtler", *İA*, C. 6, MEB, İstanbul.

_____, "Üveys", *İA*, C. 13, MEB, İstanbul 1986.

_____, "Urmiye", *İA*, C. 13, MEB, İstanbul 1986.

Miquel, Andre, *İslam ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*, C. 1, Yay. Haz. Ahmet Fidan, Çev. A. Fidan - H. Menteş, Birleşik Dağıtım, İstanbul 1991.

Montagne, Robert, *Çöl Medeniyeti*, Çev. Avni Yakalıoğlu, MEB, İstanbul 1950.

Mustafayev, Şahin, "Akkoyunlular Döneminde Türk Etnik Şuuru", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır 2004.

Nikitin, Bazil, *Kürtler*, C. I-II, Çev. H. Demirhan - Cemal Süreyya, Deng Yayınları, İstanbul 1991.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1980.

_____, *Sarı Saltık Popüler İslamın Balkanlardaki Destani Öncüsü*, TTK, Ankara 2002.

Oldrayd, David, *İnsan Düşüncesinde Yerküre*, Çev. Ülkün Tansel, Tübitak, Ankara 2004.

Oral, M. Zeki, "Anadolu'da İlhani Devri Vesikaları. Timurtaş Noyin Zamanında Yapılmış Eserler ve Kitabeler", *V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1956.

Ögel, Bahaeddin, "Alaaddin Keykubad Çağında Batı İran'da Çormahan Noyan'ın Durumu ve Statüsü", *Selçuk Dergisi*, S. 3, Haziran 1988.

Özcan, Ahmet, *Derin Devlet ve Muhalefet Geleneği*, Bengisu Yayınları, İstanbul 1996.

Özkuyumcu, Nadir, "İhşidiler", *Türkler*, C. 3, Ankara 2000.

Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1999.

_____, "Osmanlı Miri Rejiminin Misak-ı Milli ile Münasebetleri", *Genelkurmay Başkanlığı Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 1996.

_____, *16.Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ 2004.

Pamukçu, Ekrem, "Moğol İstilasına Karşı Irak Türkmenlerinin Bağdad Savunması", *Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, yıl: 1996.

Parlar, Gündegül, *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figuratif Ögeler*, KBY, Ankara 2001.

Rışvanoğlu, Mahmud, *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, Türk Kültürü Yayınevi, İstanbul 1978.

Polat, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

Robinson, Chase F., *Empire and Elites after the Muslim Conquest The Transformation of Northern Mesopotamia*, Port Chester, NY, USA: Cambridge University Press, 2001.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1992.

Sever, Hüseyin, "Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında Yerli Halk ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler", *Belleten*, 1995, C. LIX, S. 224.

Savoury, R. M., "Cubanids", *EI*, E.J. Brill, Leiden 1887.

Sevgen, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Yay. Haz. Ş. Kaya Seferoğlu - H. Kemal Türközü, TKAE, Ankara 1982.

Sevim, Ali, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.

Sevin, Veli, *Yeni Asur Sanatı I Mimarlık*, TTK, Ankara 1991.

Smith, John Masson, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qıshlaqs and Tümens", *The Mongol Empire and Its Legacy*, Edit. David Morgan-Reuven Amitai Preiss, Leiden 2000.

_____, "Djalayir", *EI*, Vol. II, Leiden, E.J. Brill, London 1965.

_____, "Mongol Manpower and Persian Population", *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol. XVIII, Leiden 1975.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1235*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1957.

Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi*, Yay. Haz. Gamze Gayeoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982.

Sümer, Faruk, "Anadoluda Moğollar," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, TTK, Ankara 1970.

_____, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ana Yayınları, İstanbul 1980.

_____, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

_____, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, C. XXI, S. 83,TTK, Ankara 1957.

_____, *Kara Koyunlular, I*, TTK, Ankara 1984.

_____, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", *Belleten*, C. 53, Nisan 1989, S. 206, s. 181.

_____, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türkmen Beylikleri*, TTK, Ankara 1998.

_____, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, C. L, S. 197, Ağustos 1986.

_____, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İÜİFM*, C. XI, İstanbul 1952.

_____, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999.

_____, "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler", *Belleten*, C. LIV, Ağustos 1990, S. 210.

_____, "Döğerlere Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1951-1953.

_____, "Ahlat", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989.

_____, "Ahmed Celayir", *DİA*, C. 2, s. 53-54.

Strange, Guy Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1966.

Streck, "Ermeniye", *İA* , C. IX, MEB, İstanbul 1988.

Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

_____, *Harran Tarihi*, Ankara 1996.

_____, "İmad al-Din Al-Katib Al-Isfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, Ankara 1971.

Tabak, Nermin, *Ahlat Türk Mimarisi*, İstanbul 1972.

Taneri, Aydın, "*Celaleddin Harzemşah*", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993.

_____, *Celalu'd-Din Harizmşah ve Zamanı*, KBY, Ankara 1977.

_____, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983.

T'ang, Ch'i, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İÜEF, İstanbul 1970.

Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler), Haz. Zafer Altug - Temiray Çelik, Nil Yayınları, İzmir 1996.

Tekindağ, M.C. Şehabettin, "Al-Malik As-Salih", *İA*, C. 7, MEB, İstanbul 1989.

_____, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İÜEFY, Yay. No: 887, İstanbul 1961.

_____, "Kutuz", *İA*, C. 6, MEB, İstanbul 1988.

_____, "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. XIII, S. 17-18'den Ayrı Basım.

_____, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, Mart 1971.

Temir, Ahmet, "Sulduz", *İA*, C. XI, MEB, İstanbul 1979.

_____, "Anadolu'da Moğollar", *Türk Kültürü*, S. 445, Mayıs 2000.

_____, "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.

Tızlak, Fahrettin, " XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yukarı Fırat Bölgesinde Eşkıyalık", *Belleten*, C. LVII, S. 220 Aralık 1993.

Togan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

_____, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", I, *THİTM*, C. I, İstanbul 1931.

_____, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 14, Ekim 1952-Temmuz 1953.

_____, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1981.

_____, "Hamdullah Müstevfi", *İA*, C. V/I, MEB, İstanbul 1988.

_____, "Azerbaycan ", *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1979.

Touati, Houari, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, Çev. Ali Berktay, YKY, İstanbul 2004.

Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1991.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Ankara 1988.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

_____, "Keykubad I", *İA*, C. 6, MEB, İstanbul 1988.

_____, "Keyhüsrev II," *İA*, C. 6, MEB, İstanbul 1988.

_____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay., İstanbul 1980.

_____, *Selçuklular ve İslamiyet*, Nakışlar Yay., İstanbul 1980.

Türkdoğan, Orhan, "Doğu ve Güneydoğu Kimliği Hakkında Öneriler ve Çözüm Yolları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1995.

Tuna, Osman Nedim, "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVIII, İstanbul Edebiyat Fakültesi 1976.

_____, "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1972.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1998.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, TTK, Ankara 1982.

_____, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, C. XXXI, S. 124.

_____, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988.

_____, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, C. XXXII/126, (1968).

_____, "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima", *TTEM*, Yeni seri C. I, İstanbul 1931.

Ünal, M. Ali, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi*, s. 44, Ankara 1986.

Üçok, Bahriye, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Ürekli Muzaffer, "Celayirliler", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 264-265.

Werner, Ernest, *Şeyh Bedreddin ve Börklüce Mustafa*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.

Wittek, P., *Menteşe Beyliği 13-15. Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, Çev. O.Ş. Gökyay, TTK, Ankara 1986.

Yalman, Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları* II, Haz. Sabahat Emir, KBY, İstanbul 1993.

Yetkin, S.K., *İslam Mimarisi*, Ankara 1965.

Yılmazçelik, İbrahim, *Dersim Sancağı*, Elazığ 1999.

_____, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995.

Yınanç, M. Halil, "Celaleddin Harzemşah", *İA*, C. 3, MEB, İstanbul 1988.

_____, "Celayir", *İA*, C. 3, MEB, İstanbul 1988.

_____, "Diyarbekir", *İA*, C. 3, MEB, İstanbul 1988.

_____, "Erzurum", *İA*, C. 4, MEB, İstanbul 1988.

Yörükan, Yusuf Ziya, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, Yay. Haz. Turhan Yörükan, TTK, Ankara 1988.

Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.

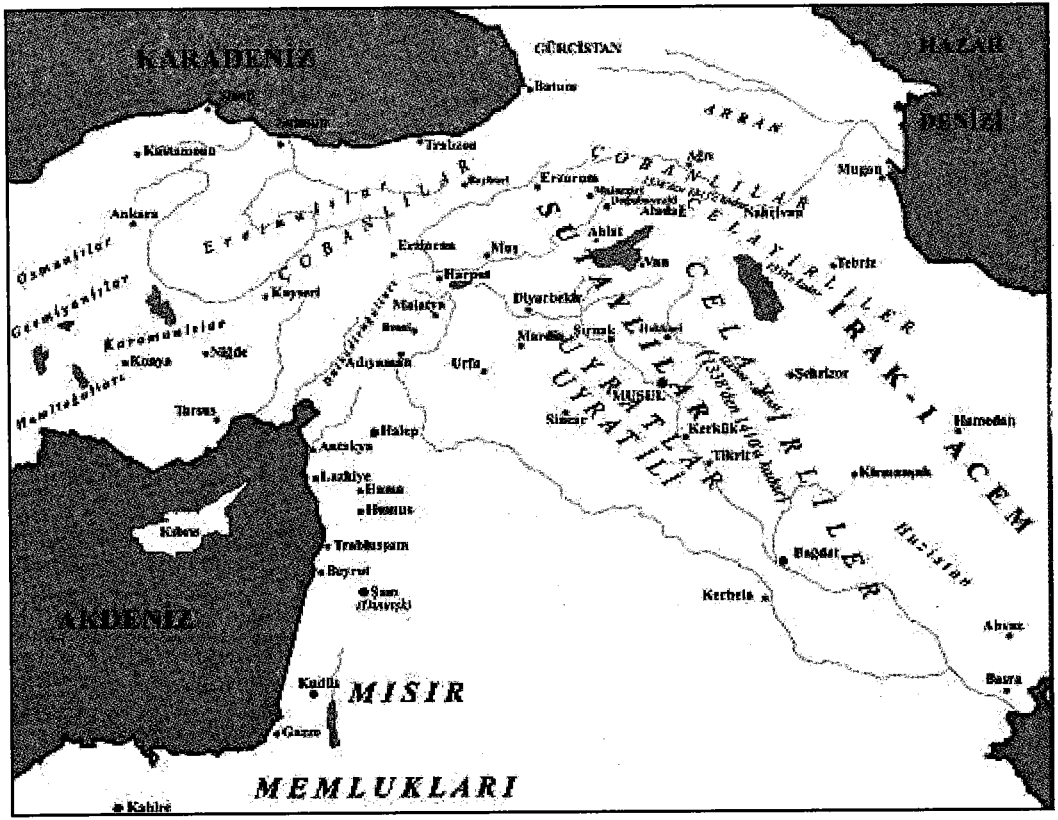
_____, "Moğol Harekatının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, Ankara 1997, C. 9, S. 27.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eretna Devleti-Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*, TTK, Ankara 1989.

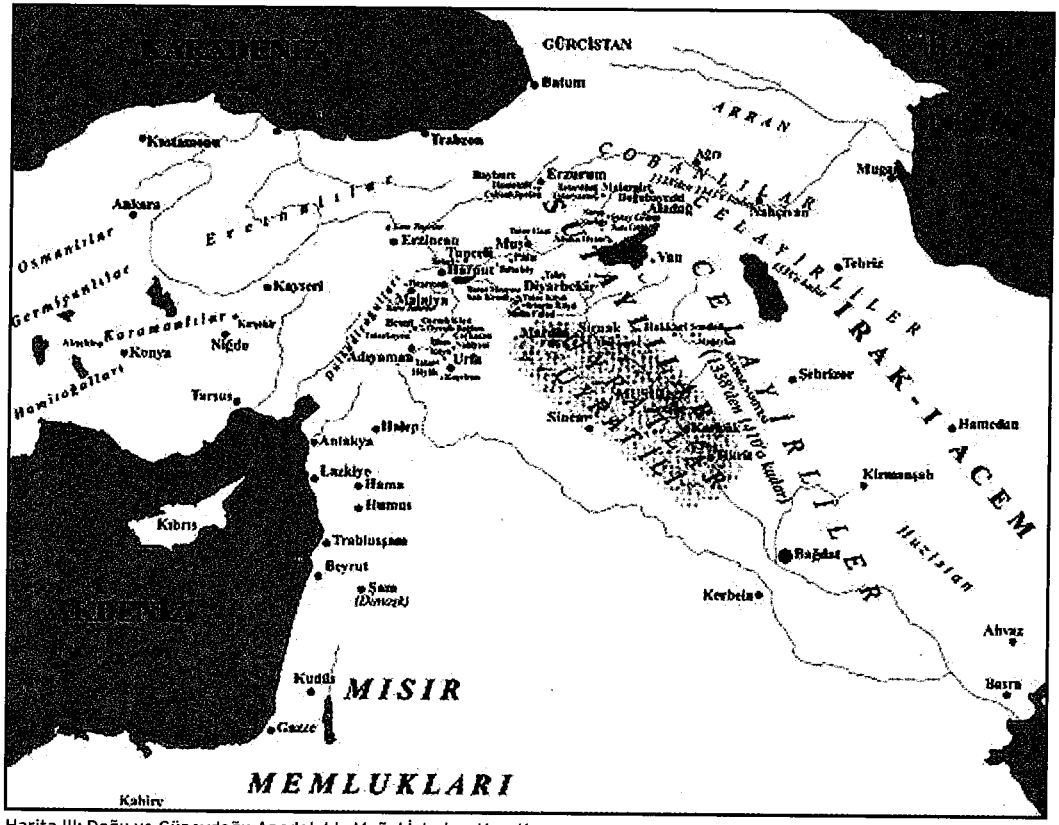
Zebîhullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, C. 2, Çev. Hasan Almaz, Nusha Yayınları, Ankara 2005.

Harita I: Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İdarî Taksimatı

Harita II: XIII-XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Siyasî Tablosu

Harita III: Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol İzleri ve Uyratlar

DİZİN

A
A. Yuvalı 20
Abaga Ovası 216, 229
Abaka 20, 112, 121, 123, 137, 138, 159, 171, 172, 190, 191, 203, 204, 209, 216, 227, 229, 234
Abaka Han 123, 172, 190, 229
Abbasî Halifeliği 40, 85, 86, 95, 105, 110
Abbasî Halifesi Mustansır Billah 90
Abbasî İmparatorluğu 62
Abbasîler 11, 24, 41, 56, 61, 62, 66, 86, 116
ABD 32, 33
Abdi Paşa 220
Abdullah 15, 33, 66, 69, 74
Abdülkadir Meragi 145
Abivard 195
Abtut 67
Abû'l-Farac 90
Abulustan (Elbistan) 66
Abuşka Noyan 155, 191
Acay 137
Acem 44, 63, 67, 70, 73, 74, 76, 85, 91, 93, 99, 128, 133, 144, 164, 169, 186, 220, 230
Adana 219
Ad-Çeken Oymaklar 218
Adilcevaz 20, 168, 212, 214, 216, 231, 232, 234
Adıyaman 76, 186, 196, 212, 213, 216, 217
Afrika 19, 21, 33, 35, 37, 69, 94
Ağa 210
Ağaçeri 229
Ağca Sakal lakablı Tay Buğa oğlu Hüseyin Bey 169
Ağrı 220
Ağu Deve 211
Ahi İran Şah 227
Ahi Toman Zaviyesi 234
Ahicuk 143
Ahiler 222
Ahlat 20, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 79, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 104, 105, 106, 107, 126, 141, 151, 157, 158, 166, 168, 171, 172, 173, 183, 206, 207, 211, 212, 213, 214, 216, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 239
Ahlatlı Pehlivan oğlu Esed 233
Ahmed 17, 61, 110, 115, 144, 145, 146, 147, 149, 161, 170, 185, 203, 212, 220, 230, 235
Ahmed Çağatay 220
Ahmed Teküdar 114, 226
Ahmed-i Celayir 20, 137, 144, 234
Ahmediye Medresesi 234
Ahmet Davutoğlu 32
Ahmet Temir 13, 89, 123, 201, 213, 228
Ahtacı 215
Ahtacısı444 (Emir-i Ahur) 154
Ak Tatarlar 179, 191
Aka 210, 220
Aka Deve 211
Akad 48
Akadlar 43, 46
Akbal 138, 146
Akbuğa 138, 139, 146
Akça Han 211
Akça Hisar 211
Akçakale 211
Akdeniz 30, 43, 58
Akkaya 211
Akkoyunlu 16, 20, 35, 51, 52, 73, 76, 79, 80, 88, 143, 145, 149, 166, 170, 197, 200, 201, 206, 214, 215, 220, 230, 232, 240
Akkoyunlular 16, 35, 51, 52, 73, 166, 200, 201, 206, 214, 215, 230
Aknerli Grigor 18, 77, 101, 103, 105, 106, 109, 110, 111, 215, 229
Akr 67
Aksaray 108, 155, 195, 196, 217
Aksarayî 16, 63, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 117, 118, 124, 125, 127, 138, 139, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 196
Aksu 211
Akşehir 64, 195
Akziyaret 211
Ala Dağ 211, 230
Alaaddin Ali Bey 149
Alaaddin Keykubad 87, 93, 106
Alaaddin Keykubad I. 63, 87, 91, 98, 102, 105, 106
Alaaddin Muhammed 89
Aladağ 66, 67, 122, 130, 133, 140, 142, 162, 163, 166, 168, 169, 173, 211, 213, 215, 229

Alafrenk 227
Alâî Tebrizî 72
Alamut 86, 98
Alani 67
Alaüddevle 145, 146
Alevî Türkmenler 52
Alevîlik 56
Ali 142, 226
Ali Cafer b. Şeyh Ali 226
Ali Padişah 132, 140, 152, 153, 187, 209
Ali Paşa 121, 122, 129, 140, 141, 152, 159, 160, 161, 162, 164, 172, 184, 185, 187, 209
Ali Ügrenç 131
Alıncak 211
Alişiroğulları 22
Aliştar 67
Altınordu 112, 118, 120, 135, 143, 144, 157, 183, 195, 201
Altınordu Devleti 118, 195
Altınordu Özbek Han 157
Amasya 63, 93, 235
Amasya Emiri Abuşka İşboğa Noyan 235
Amed 67, 72
Amerika Birleşik Devletleri 31
Amerikalı 46
Amid 14, 61, 70, 71, 73, 99, 165, 220
Amik-Antakya 112
Amin ed-Devle 171
Amitai-Preiss 20, 194
Amu Derya 99
Amurrular 49
Anadolu (Rum) 140
Anadolu 9, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 65, 72, 73, 80, 85, 86, 89, 92, 93, 98, 105, 107, 108, 109, 112, 114, 117, 119, 122, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 137, 138, 140, 141, 147, 148, 151, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 167, 170, 171, 172, 175, 177, 178, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 209, 211, 213, 214, 216, 218, 219, 220, 221, 223, 228, 229, 230, 232, 235, 237, 238, 239, 240
Anadolu Beylikleri 20, 147, 149, 170, 197
Anadolu Nazırı Şehzade Cümudar b. Yeşmut b. Hülagu Han 235
Anadolu Türkçesi 210, 211
Anbar 70, 227
Anbarcı 227
Anduz 195
Angara Irmağı 178
Ani 48, 70
Ankara 14, 15, 16, 17, 33, 36, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 52, 55, 56, 57, 62, 63, 65, 73, 75, 76, 78, 81, 85, 89, 90, 91, 93, 106, 107, 109, 112, 113, 123, 126, 131, 135, 141, 145, 147, 148, 149, 160, 166, 186, 190, 191, 194, 199, 202, 206, 210, 212, 214, 216, 217, 219, 220, 224, 226, 227, 230, 233, 234, 235, 236
Antalya 51, 63, 80
Anuşirevan 228
Anuşirvan Hatun 139, 146
Aphas 63
Arab 229
Arabistan 9, 33, 37, 56, 57
Arabşah 164
Aram Naharaim 69
Aran 70, 99, 102
Arap 21, 31, 32, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 47, 49, 52, 54, 56, 60, 61, 74, 75, 76, 92, 112, 119, 128, 140, 224, 225, 229, 230
Arapça 13, 14, 17, 24, 34, 71, 123, 145, 178, 224, 225, 229, 230
Araplar 31, 32, 39, 40, 45, 56, 60, 61, 76, 225
Aras 91, 99
Ardü'l-Fesad 181
Argun 115, 123, 138, 139, 179, 182, 204, 227, 228
Argun Han 20, 65, 137, 138, 154, 228, 234
Arık Baba 215
Arık Dağı (Adıyaman-Besni-Reşadiye) 216
Armenia 81
Armenistan 68
Arnold Toynbee 31
Arpa 121, 162, 185, 226
Arpa Han 121, 140, 162
Arran 70, 98, 130, 133, 138, 140, 141, 195
Arslan Oğul 138
Arslanci 226
Arsuk (Van Gölü 67
Artuk 204
Artuklu 64, 86, 87, 91, 98, 106, 109, 164, 172
Artuklu meliki Melik Salih 164
Artuklu Türkmen 87
Artuklu-İli 24
Artuklular 98, 106, 109
Artukoğulları 87
Arz-ı Mevud 33
Asar yahut Aslan 102
Aslan 228
Aslan Hatun 228
Asur 43, 44, 46, 48, 61, 69, 77
Asur İmparatorluğu 43
Asurlar 44
Asurya 77
Asutu 101, 102
Asya 9, 19, 32, 35, 37, 69, 88, 89, 92, 111, 135, 137, 171, 193, 195, 201, 238, 245
Aşağı Ağadeve 211
Aşağı Mahmudiye (Malatya) 216
Aşağı Mahmudiye 205, 216

Aşağı Mezopotamya 60
Aşşur-nasir-apli II. 43
Ata Melik Cüveynî 14, 89
Atlas Han 96
Atlas Okyanusu 39
Avesta 31
Avnik 66, 165, 167, 173, 220
Avnik Kalesi 220
Avrupa 19, 21, 30, 32, 35, 58, 69, 75, 80, 81, 105, 186
Ay Hatun 204
Ayalon 20, 184, 198, 225
Aybeğ et-Türkmanî 111
Aydın Taneri 55, 85, 89
Ayıntab 16, 156
Ayn 67
Ayne Beg 138
Aynî 16, 17, 63, 64, 79, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 119, 152, 154, 156, 178, 183, 184, 186
Ayn-ı Calut 111, 112, 117, 202, 238
Ayn-ı Calut Savaşı 87, 112, 114
Azerbaycan 41, 47, 48, 51, 53, 57, 61, 67, 70, 71, 73, 74, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 122, 128, 129, 130, 133, 135, 136, 140, 143, 144, 165, 169, 170, 178, 185, 186, 190, 194, 209, 210, 218, 220, 227, 228, 232

B

Baba İshak İsyanı 54, 55, 57
Babil 69
Baçu 102
Bademlu 211
Bağdad 95, 195, 227
Bağdat 15, 32, 38, 39, 42, 51, 65, 76, 78, 79, 94, 95, 100, 109, 110, 121, 122, 129, 130, 131, 133, 134, 136, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 151, 156, 163, 164, 165, 171, 182, 183, 184, 185, 186, 207, 213, 217, 221, 227, 230, 239
Bağdat Hatun 128, 129, 140
Bahadır 118, 122, 126, 145, 154, 184, 216, 231
Bahadır Tepe (Urfa-Siverek) 216
Bahar Kalesi 67, 71
Balak 22
Balıkesir 80
Balıklı Göl 211
Balis 69
Ban Hisarı 211
Barambay 149, 153, 160, 161, 170, 173, 216
Barambaylar 216
Baranbay 132, 133, 148, 149, 158, 159, 160, 161, 164, 167, 170, 172, 239
Baranbay oğlu İbrahim Şah 148, 164
Baranbay Oymağı 148, 170
Baranbay/Barambay 127, 170, 172
Bargiri (Muradiye) 67
Bargiri 71, 91, 99
Bargiri-Ahlat 91, 99
Barımbay 153, 160, 161
Barthold 20, 71, 85, 95, 117, 144, 202, 207, 209, 221, 222, 223
Basabdah 67
Baskil 214
Basra 47, 78
Basra Körfezi 33
Başkırd 155
Başkırtlar 178
Başkurt 229
Batarnuh 67
Batı Anadolu 53, 57, 191, 197, 199, 202, 206
Batı Moğolları 186
Batı Türk dili 211
Batınî 54, 56, 86, 98, 222
Batu Han 106
Bavazic 67
Bayan (Ahlat) 216
Bayan 67, 216
Bayburt 51, 63, 64, 66, 72, 218, 227
Bayburt Bey 227
Baycu 106, 107, 108, 112, 121, 154, 194
Baycu Noyan 101, 105, 106, 108, 192
Baydı 215
Baydu 115, 124, 138, 140, 152, 154, 162, 171, 179, 183, 185, 205, 212, 215
Baydu-Gazan 152, 179
Bayezid 125, 144, 146, 220, 235
Baykal Gölü 178
Baypars 14, 111, 112, 113, 119, 137, 151, 190
Bayram Hoca 134, 169
Bedreddin Lülü 87, 104, 110
Beg 228
Begdili 22
Begteginliler 45
Behisni 186, 212, 217, 218
Beklemiş 158
Belâzurî 17
Beled 70
Belih Çayı 157
Benal (Banyal) 101
Benal 101, 102
Benu Tağlibler 47
Berçemoğlu Süleyman Şah 85
Bereket Han 92, 93, 94
Berke 92, 94, 95, 96
Berke Han 92, 96
Bertold Spuler 48
Besni 196, 212, 213, 216
Bezistan Mescidi 236
Bezm ü Rezm 15, 144, 160, 161, 198, 206, 214, 218
Bicar 108
Bicar-ı Rumî 108
Bidlis 70, 71, 72, 73
Bilad er-Rum 37
Bilad-ı Cebel 70
Bilad-ı Erzincan 64

Bilad-ı Gurciye 64
Bilad-ı Hılat 64
Bilad-ı Irak 70
Bilad-ı Rum 74
Bilal Aksoy 213
Bilecelu 219
Bingöl 50, 65, 90, 183, 211, 214, 215
Birdi Beg 143
Bire 69, 112, 113
Bistam, 227
Bisu'ut 192
Bitlis 40, 73, 92, 104, 168, 207
Bizans 35, 37, 41, 42, 46, 47, 57, 58, 60, 61, 62
Boga Timur 182
Bogatay Aka 231
Bokur oğlu Şadi 137
Bolad 226
Boz Ok 156
Bozulus 217
Bölgesel Kürt Yönetimi 39
Braudel 34
Britanya 33
Budist 204, 235
Bugday Eyudici 226
Buğaci 226
Buğday 226
Buğday Ahtacı 138, 226
Buka Timur 179
Bulanık-Dere 211
Bulgan Hatun 228
Bulgar 229
Burci Memlûkleri 181
Burmalı Minare Camii 235
Büyük Asur 69
Büyük Çarmağan Noyan 101
Büyük İskender 31
Büyük Selçuklu 35, 48, 55, 58, 62, 85, 86
Büyük Selçuklu İmparatorluğu 55, 86
Büyük Selçuklular 56, 58, 71, 85, 95, 237, 238
Büyük Şeyh Hasan 130, 141, 142, 166

C

Caca Oğlu Nur ed Din 13, 123
Cafer 226
Cağatu Çayı 162
Camiü't-tevarih 14, 15, 66, 71, 115, 117, 118, 124, 125, 137, 138, 152, 154, 155, 183, 184, 222
Can Birdi 92
Canbek (Urfa-Merkez) 216
Cani Beg Han 135
Canikli 131, 133
Cavunkarlar 170
Cebel-i Ekrâd 71
Celahir 217
Celal Hatun 235
Celaleddin 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 193, 222, 230, 238
Celaleddin Harezmşah 86, 87, 88, 89, 91, 92, 98, 100, 193, 230, 238
Celaliye 205, 216
Celayir 121, 134, 136, 137, 140, 144, 145, 188, 189, 192, 217, 218
Celayirler 22, 217
Celayirler Yörükan-Türkmen 217
Celayirli 78, 121, 122, 131, 136, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 163, 164, 166, 185, 188, 189, 196, 214, 215, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 239
Celayirli Ahmed 185
Celayirli Büyük (Büzürk) Şeyh Hasan 129
Celayirli Büyük Şeyh Hasan 141, 142, 166
Celayirli Döndü Hatun 227
Celayirli Emir İlkan 134
Celayirli Mukalı Noyan 136
Celayirli Şeyh Hasan 79, 121, 122, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 140, 141, 142, 147, 153, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 185
Celayirliler 11, 13
Celayirliler 15, 24, 51, 78, 131, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 151, 163, 164, 165, 169, 185, 186, 188, 189, 207, 214, 226, 227, 230, 234, 239
Celme 233
cemaat-ı Çavurcu 219
cemaat-ı Kapucu Tatar 219
cemaat-ı Sakal Samagar 219
cemaat-ı Tataran-ı Kutlubuga 219
cemaat-ı Tazılar 219
cemaat-ı Tonbaklar 219
Cemal Hacı 140
Cemrgan 134
Cengiz Han 85, 97, 98, 100, 102, 104, 116, 123, 135, 136, 152, 177, 179, 180, 181, 182, 187, 188, 189, 198, 200, 223
Cevdet Türkay 13
Cezire 18, 61, 67, 69, 72, 77, 107, 119
Ceziret ibn Ömer 61
Ceziret-i İbn Ömer 70, 119
Cezir-i İbn Ömer 70
Cibal 22, 24, 70, 71, 78
Cilav 125, 128, 134, 228
Cin Tugan 133
Circis b. Amid 14
Cizre 40, 61, 205
Claude Cahen 92, 94, 169
Coşkun Alptekin 45
Curkinler 188
Curmağun 100, 101, 154, 188, 194
Curmağun Noyan 65, 99, 100, 101, 102, 105, 153, 177, 193
Cuşkab 171
Cümudar Türbesi 235
Cüveynî 90, 91, 94, 99, 100, 179, 180, 182, 193, 194

Ç
Çabanlular 218
Çabıklu 215
Çabuklu Türkleri 215
Çağatay 101, 102, 112, 136, 198, 201, 207, 220, 229
Çağatay Noyan 101
Çamiçyan 101
Çanakkale 51, 80
Çarmağan Noyan 101
Çarmahan (Curmağun) 101
Çavdar Tatarı 191, 226
Çavdar, 226
Çaygazan 170
Çaykadan/Çaykazan 214
Çaykazan 148, 214
Çaykazanlar 214
Çekem 73
Çelebi Mehmet 207
Çemişgezek 74, 75, 212, 214
Çerkes 229
Çerkez 181
Çiçegen 182
Çiçek Güregan 152
Çin 33, 136, 188, 224, 235
Çince 224
Çinliler 31
Çoban 117, 118, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 147, 148, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 173, 185, 190, 196, 214, 215, 216, 218, 227, 228, 234
Çoban Köprüsü 234
Çoban, Sutay 14
Çobanlı Dilşad Hatun 141
Çobanlı Dımaşk Hoca 141
Çobanlı Küçük Şeyh Hasan 129, 130, 141, 166, 228
Çobanlı Surgan 162
Çobanlı Şeyh Hasan 130, 131, 132, 133, 142, 147, 148, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 173, 218, 231, 233
Çobanlı Yağıbastı 142
Çobanlılar (Sulduzlular) 139
Çobanlılar 11, 13, 15, 22, 24, 51, 122, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 139, 141, 142, 143, 147, 151, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 190, 214, 218, 239
Çobyan 215
Çola 102
Çopanlu/Çobanlular 218
Çorum 219
çöl 30, 31, 32, 37, 39, 40, 44, 45, 46, 54, 56, 57
Çuçi 179
Çukurova 88, 115, 205, 218
Çukurova-İlisu 218

D
D'ohsson 20, 92, 103, 136, 188, 189
Dağıstan 76
Dakuka 70, 104
Dalay Tepe (Urfa-Siverek) 216
Daliye 70
Damagan 98
Danişmendiye 63
Danişmendoğulları 63
Dar el-Celal 64
Dara 70
Darin 229
Debil 70
Delice 195
Demirtaş 20, 123, 130, 157, 206, 218
Demirtaş Anadolu 157
Derbend-i Tac Hatun 67
Derbent 157
Deriyas (Şehriveran) 215
Deşt-i Kıpçak 139, 143
Deve Boynu 211
Deve Geçidi 211
Devlet Hatun 130
Devletşah 140
Deylem 70, 227
Dicle 60, 61, 68, 69, 70, 77, 91, 213
Dicle Köprüsü 91
Dihhargan 130
Dilenci 228
Dilşad Hatun 121, 134, 141
Dımaşk Hoca 128, 141, 227
Dinever 67, 70
Dini Beg 139
Divriği 64
Diyar Bekr 24, 67, 68
Diyar Mudar 24
Diyar Rebia 24, 68
Diyarbekir 10, 20, 22, 23, 51, 52, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 91, 99, 103, 104, 106, 107, 115, 117, 118, 119, 121, 122, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 141, 142, 143, 148, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 171, 172, 173, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 195, 196, 207, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 226, 237, 239
Diyarbekir Beylerbeyliği 80, 81, 217
Diyar-ı Bekr 61, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 171
Diyar-ı Mudar 61, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 113, 171
Diyar-ı Rebia 61, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 171, 172
Diyaru Bekr 56
Dizbil 67
Doğu Anadolu 13, 20, 36, 47, 48, 50, 52, 53, 57, 58, 67, 70, 71, 73, 79, 80, 81, 86, 87, 109, 190, 191, 205, 206, 211, 218, 234, 235
Doğu Anadolu Türk 13, 79, 104, 105, 107, 109, 119, 152, 157, 158, 159, 211, 232

Doğu Türkistan 33
Doğubayezid 234
Dolada Noyan 101
Doladay 153, 220
Döger 22
Döndü Hatun 145, 227
Duahen 134
Dudu 102
Duğada 102
Dulandı 228
Dulkadirli Türkmenleri 147, 148
Dunayser (Koçhisar) 117
Durbay Noyan 65, 152, 171, 191
Duvin 70, 89
Düneysar 69
Düzmece Timurtaş (Kara Cimri) 142
Düzmece Timurtaş 130, 131, 142, 163

E
Ebhar 70
Ebi'l-Fezail 125, 181
Ebu Bekr el-Kutbî el-Ehrî 78
Ebu Bekr Kutbî el-Ehrî 15, 185
Ebu Bekr Tahranî 73
Ebu Bekr-i Tahranî 16
Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz 76
Ebu Said 66, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 135, 136, 139, 140, 145, 147, 152, 157, 158, 159, 162, 219, 226, 227, 231
Ebu Said Bahadır Han 118, 122, 145
Ebu Said Han 15, 119, 121, 123, 125, 128, 139, 140, 151, 157, 158, 159, 160, 163, 172, 178, 185, 187, 214, 228
Ebü'l Ferec 92, 100, 105, 110, 111, 179, 182
Ebü'l-Ferec (Bar Hebraeus) 17
Ebü'l-Ferec 94, 180
Ebü'l-Ferec Tarihi 17
Ebü'l-Fida 18, 69, 70, 72, 73
Efrenc 64
Ege 31
ehl-i beyt 52
Ekrâd (Kürtler) 77
el-A'lâkü'l-Hatire 18
Elamlılar 49
el-Aynî 16, 63, 64
Elazığ 44, 76, 114, 198, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218
Elbistan 62, 66, 113, 137, 190, 191, 196
Elbistan Savaşı 113, 137, 190, 191
El-Cahiz 76
el-Cezire 10, 18, 23, 34, 38, 40, 41, 42, 45, 56, 60, 61, 62, 66, 67, 69, 94, 104, 237
el-Cezire 67
El-Cezire Hâkimi El-Melik El-Salih Necmeddin 94
el-Cibal 71
Elçigiday 95, 188, 194
Elçili Tatarı 218
Eleşgirt 67, 91, 99
el-Evamirü'l-Ala'iyye 16, 62, 90, 91, 92, 93, 94, 100, 104, 106, 107, 108, 109, 113
el-Hadra 70
el-Halil 198
El-Hüseyniyye 180, 186
el-Kâmil 16
el-Mecmu el-Mübarek 14
el-Melik el-Adil Ketboğa 181
el-Melik en-Nasır 115, 129, 132
el-Melik Muazzam Turanşah 111
el-Melik Salih 135
el-Melikü's-Salih 111
el-Ucat 72
el-Vastaniye 71
el-Vustaniye 72
Emevîler 61, 66, 67, 113
Emir Bustay 128
Emir Çoban 16, 20, 65, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 134, 139, 140, 141, 145, 147, 155, 156, 157, 158, 160, 171, 172, 189, 190, 214, 218, 228, 234
Emir Çoban Soldoz 20, 123, 124, 134, 157
Emir Deylem Şah 227
Emir Hasan 121, 134
Emir Hüseyin 139, 146
Emir İrincin 227
Emir Kasım 142
Emir Kutluğşah 154
Emir Mesud Şah 133
Emir Muhammed 152
Emir Mulay (Bulay) 171
Emir Mulay 152, 171
Emir Nevruz 124
Emir Salah 138
Emir Sallar 185
Emir Sutay 66, 118, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 172
Emir Şemseddin 73
Emir Şeyh Hasan Büzürg (Celayirli) 122
Emir Tacü'd-devle Şeyh Hasan 131
Emir Tagaçar 152, 171
Emir Timur 78
Emir Tokmak 127
Emir Tudan 151, 171, 190
Emir Tughu Bitikçi 137
Emirtaz (Taz b. Ketbuga/Tazı Tugay) 219
Emirü'l-Kebir 231
Emirzade Ebubekir 78
Engurek Noyan 101
en-Nasır li-Dinillah 85, 89, 90
en-Nehcü's-sedid 14, 112, 115, 117, 125, 154, 181, 183, 184
en-Nücûmu'z-Zâhire 17
Erbil 40, 45, 67, 70, 72, 91, 92, 104, 158, 164, 187
Erbil Atabeyliği 40
Erbil Emiri Muzaffereddin Gökböri 104

Erciş 63, 64, 67, 70, 71, 72, 77, 104
Erdebil 144
Erdoğan Merçil 45, 93, 223
Eretna 122, 130, 131, 132, 133, 135, 141, 142, 145, 147, 148, 150, 167, 168, 170, 196
Eretna Devleti 20, 122, 145, 147, 149, 170, 191
Eretna'nın yerine oğlu Mehmet 148
Eretnalı 196
Eretnalılar 11, 13, 15, 24, 132, 133, 145, 147, 148, 149, 151, 167, 185, 213, 214, 239
Ergani 73, 220
Erivan 70
Ermen 18, 64, 66, 67, 71, 72, 79, 86, 102, 106
Ermeni 18, 41, 43, 52, 58, 64, 68, 69, 70, 77, 79, 80, 86, 88, 89, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 112, 115, 190, 205, 206, 229
Ermenia 79
Ermenice 229
Ermeniler 205
Ermenistan 43, 48, 79, 101, 108
Ermeniya 79
Ermeniye 64, 68, 69, 70, 206
Ermenşahlar 79
Erran 74, 85, 101, 218, 227
Erzen 24, 61, 64, 67, 72, 73, 77, 104, 109, 227, 234
Erzen Hatun Türbesi 234
Erzen-i Rum 64, 72, 73
Erzincan 66, 71, 72, 73, 77, 93, 106, 124, 132, 144, 147, 213, 218
Erzurum 22, 45, 50, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 73, 77, 78, 79, 80, 91, 93, 104, 105, 106, 108, 129, 131, 132, 143, 145, 148, 151, 156, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 183, 191, 214, 217, 220, 221, 230, 234, 239
Erzurum Meliki Cihanşah 91
Esen Boğa 219, 226
Esen Kutluğ 126, 157
Esen Tigin Hatun 231
Esendere 211
Eski Yunanlılar 31
Esterebadî 15, 144, 160, 161, 197, 198, 206, 214, 218, 219
Eşek Tuğlu 228
Eşektuğlu 137
Etrâk-i bî-idrak 55, 59
Etrak-i Vilayet-i Erzen-i Rum 24, 77
Etrâk-i Vilayet-i Erzen-i Rum 72, 73
Evliya Çelebi 19, 229
Eyyubî 18, 36, 37, 41, 56, 57, 86, 87, 89, 91, 92, 95, 98, 105, 106, 111, 114, 116, 238
Eyyubî Devleti 86, 95, 114
Eyyubîler 11, 14, 15, 24, 42, 45, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 106, 109, 114
Eyyubîler Devleti 15

F
F. Hegel 32
Fars 35, 37, 39, 47, 70, 77, 85, 127, 129, 141, 204, 222, 223
Fars Körfezi 33
Farsça 16, 24, 76, 78, 145, 210, 224, 225, 229, 230
Farslılar 204
Fars-Şiî 21
Faruk Sümer 13, 19, 52, 62, 65, 137, 141, 144, 166, 207, 217, 227, 233
Fergâna 31
Fernand Braudel 30, 34, 202
Filibe 207
Filistin 18, 57, 58, 86, 87, 94, 95, 184, 198, 238
Fırat 36, 42, 43, 60, 61, 68, 69, 70, 73, 77, 93, 98, 110, 112, 113, 114, 117, 118, 156, 159, 198, 205, 212, 218
Fırat Nehri 36
Fransa 33
Fransız 33
Fuad Abdulmuti es-Seyyad 14
Fulad 153, 167, 170, 213, 215, 226
Fulan 213
Fulana 213
Fülan 226
Fülana 226
Fütûhu'l-Büldân 17

G
Galip Bey 220
Gazan 123, 124, 152, 179, 183, 205
Gazan Han 14, 68, 71, 107, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 125, 137, 138, 152, 153, 154, 155, 156, 162, 172, 182, 183, 184, 187, 191, 205, 212, 216, 219
Gazanabad 205
Gazne 97, 195
Gazze 156
Genceli Kiragos 18, 90, 101
Genceli Kirakos 101, 104, 107, 108, 109, 110, 111
Gereklu 219
Gerger 115, 186, 212, 217
Gevaş 233
Geyhatu 123, 138, 196, 204, 227, 228, 231
Geyhatu Han 138
Geylan 76
Gilan 125, 139, 227
Gıyaseddin 87, 90, 95, 98, 105, 106
Gıyaseddin Keyhüsrev II. 87, 105, 106
Gıyaseddin Pirşah 85
Gök-Tanrı 222
Göktay 181, 184
Göktay Bahadır 184
Gölcük 211
Gölge Hanlar 231
Grosset 95

Guttiler 49
Gutun Noyan 101
Güçlü Han 92, 94, 95, 96
Güçlü Sengüm 92, 93
Gümüştepe 211
Güney Doğu Anadolu 211
Güneydoğu Anadolu 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 35, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 77, 80, 86, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 104, 105, 110, 112, 114, 115, 117, 119, 122, 129, 132, 135, 136, 137, 143, 144, 145, 148, 151, 152, 153, 158, 163, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 178, 182, 184, 198, 201, 202, 205, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 232, 237, 238, 239, 240
Gürcistan 47, 65, 68, 98, 101, 102, 105, 108, 126, 127
Gürcü 58, 86, 89, 101, 103, 105, 106, 109, 168
Gürcüler 58, 89, 168

H

Habil 55
Habur 67, 70, 104
Hacı 226, 228
Hacı Büzürk 215
Hacı Hatun 226
Hacı Muhammed 226
Hacı Nevruz Hatun 228
Hacı Sutay 226
Hacı Tugay 121, 122, 128, 129, 130, 132, 140, 141, 153, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 234, 239
Haçlılar 62, 86, 119, 183, 238
Hadis 53
Hafız Ebru 15, 66, 74, 78, 118, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 140, 141, 143, 144, 153, 156, 157, 158, 162, 164, 165, 166, 224, 226, 227, 228, 229
Hakkâri 74, 81, 213, 217
Halep 20, 40, 41, 42, 43, 45, 63, 80, 106, 110, 117, 155, 156, 157, 194, 217, 243
Halep Beylerbeyliği 80
Halep Naibi Kara Sungur 157
Halife el-Mustensir Billah 94
Halife Nasır 95
Halil İnalcık 35, 196, 217
Halime 233
Halime Hatun 233
Halime Hatun Kümbeti 233
Hama 110
Hamdan Karmat 94
Hamdanî 40, 41, 45
Hamdanî emiri Nasır 41
Hamdanîler 40, 41
Hamdullah Müstevfî 66, 70
Hani 67, 91, 99
Hara Tatar (Kara Tatar) 206
Haradin 67
Harbende 225
Harbırt (Harput) 64
Haremü'ş-Şerif 198
Harezm 16, 85, 88, 89, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 111, 178, 238
Harezmli 16, 89, 92, 93, 95, 96, 97, 111, 178
Harezmliler 11, 13, 14, 15, 16, 24, 57, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 105, 106, 111, 238
Harezmşah Alaaddin Muhammed 85
Harezmşah Tekiş 95
Harezmşahlar 14, 57, 85, 89, 91, 92, 93, 95, 97, 100, 178
Harezmşahlar Devleti 85, 89, 92, 95, 100
Haricî 53, 56, 222
Harput 32, 63, 64, 66, 71, 72, 105, 106, 119, 191, 212
Harran 61, 67, 70, 72, 91, 93, 107, 110, 113, 157, 221, 238
Haru 225
Harubende 225
Harzem 211
Hasan 16, 40, 52, 79, 122, 127, 129, 130, 141, 142, 143, 146, 165, 166, 168, 169, 170, 214, 226, 231, 233, 234
Hasan b. Hindu 169
Hasan b. Hindu et-Tatarî 169
Hasan Kale 168, 214, 234
Hasan Kalesi 165
Hasan Padişah 231
Hasan Timur 231
Hatun 125, 134, 187, 204, 220, 226, 227, 228, 229, 231, 233, 234, 235
Hazar 32, 34, 58, 94, 211
Hazar Türkleri 58
Hazma 220
Hemedan 70, 71, 73, 85, 162
Herat 128, 195
Hersin 67
Hevar 70
Hicaz 42, 47, 58, 117, 124, 128
Hılat (Ahlat) 64
Hılat 70
Hille 145
Hıms 110, 117, 203
Hindistan 85, 89, 97, 98, 100, 102
Hindu 229
Hinducak 125, 155
Hınıs 71, 216, 232
Hint 31, 91, 97
Hintliler 97
Hısn Keyfa 61, 67, 70, 72, 91, 105
Hısn Keyfâ 87
Hıtay 198

Hititler 49, 57
Hıttah 70
Hizan 70, 73
Hızır Bey 231
Hızır Şah 234
Hoca 226
Hoca Ali 226
Hoca Yakut 234
Horasan 48, 53, 65, 66, 70, 76, 85, 94, 97, 98, 102, 125, 126, 127, 129, 139, 141, 154, 157, 190
Horasanlılar 76
Hoşab 67
Howorth 20, 89, 90, 91, 112, 113, 136, 137, 153, 154, 178, 179, 181
Hoya 102
Hrand Andreasyan 13
Hrand D. Andreasyan 18, 77, 90, 110
Hristiyan 17, 32, 37, 49, 56, 58, 86, 88, 89, 95, 115, 116, 119, 171, 203
Hristiyanlık 32, 56
Huftilan 67
Human 102
Hunlar 22
Hurumçi 102
Huttu 102
Huzayl 76
Huzistan 67, 70, 77, 130, 145, 227
Hülagu 108, 109, 110, 111, 123, 135, 136, 137, 153, 159, 163, 177, 179, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 194, 209, 227, 230
Hülagu Han 65, 131, 137, 151, 235
Hülecü Noyan 109
Hüsameddin Bicar 108
Hüsameddin Hasan Aka 231
Hüseyin 139, 142, 143, 144, 145, 146, 169, 173, 226, 227, 236
Hüseyin Beg 173
Hüseyin Bey 169
Hüseyniyye 180, 181
Hz. Ali 52, 56, 95, 125, 142
Hz. İsa 95

I
Irak 10, 11, 13, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 33, 34, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 56, 58, 60, 65, 67, 68, 69, 71, 106, 139, 142, 144, 145, 163, 166, 168, 169, 172, 177, 178, 182, 194, 202, 208, 212, 215, 217, 218, 229, 237, 238, 239
Irak Kürdistanı 39
Irak-ı Acem 67, 70, 73, 74, 85, 99, 128, 133, 144, 164, 169, 186, 220, 230
Irak-ı Arab 67, 73, 78, 130
Irak-ı Arap 74, 128, 230
Irmanak (Ermenek) 66
Isfahan Şah 227
Israr Noyan 101

İ
İ. Hakkı Uzunçarşılı 36, 123, 147, 149
İ.H. Uzunçarşılı 10, 20, 127
İbn Battuta 19, 33, 73, 123, 128, 129, 147, 154, 225
İbn Batuta 33, 73
İbn Bibi 16, 62, 90, 91, 92, 93, 94, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 113
İbn Cübeyr 19, 69
İbn Haldun 19, 34, 38, 55, 71, 77, 202
İbn Şeddad 14, 113, 119
İbn Tagribirdî 17
İbn Tagribirdi 90, 92, 94, 98, 100, 104, 107, 109, 110, 111, 113, 118, 119, 152
İbn Vasıl 15, 91, 92, 94, 100, 103, 104
İbnü'l Adîm 41
İbnü'l Esir 40, 41, 71, 74, 90, 91, 92, 98, 99, 100, 102, 103, 104
İbnü'l-Esîr 16, 71, 74, 102
İbnü'l-Ezrak 48
İbrahim Kafesoğlu 85
İbrahim Şah 132, 133, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 239
İç Anadolu 15, 44, 72, 93, 122, 148, 149, 155, 161, 170, 191, 199, 214, 216, 230, 235, 238, 240
İgemiş 193
İhşidler 41
İkbal 137, 138, 146, 189
İkd al-Cuman 16, 79, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 119, 152, 154, 156, 178, 183, 184, 186
İki Kümbet 233
İklim-i Asur 61
İl Kutluğ 229
İl Tutmuş 229
İl Tüzmiş Hatun 227
İl-Basmış 229
İldar 137
Ilgın 218
İlhan Abaka 137, 203, 216
İlhan Ahmed 114, 115
İlhan Ebu Said 124
İlhan Geyhatu 228
İlhanlı 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 35, 42, 46, 47, 48, 51, 57, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 77, 78, 96, 100, 101, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 135, 136, 137, 139, 142, 143, 145, 151, 153, 154, 155, 156, 162, 166, 171, 177, 178, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 193, 195, 196, 197, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 209, 213, 214, 215, 216, 218, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239
İlhanlı Devleti 24, 46, 51, 64, 65, 66, 71, 77, 78, 104, 106, 107, 108, 116, 117, 118,

119, 120, 121, 122, 123, 126, 136, 137, 139, 143, 145, 151, 166, 171, 178, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 195, 196, 198, 201, 202, 205, 216, 218, 221
İlhanlı Olcaytu 71
İlhanlılar 10, 11, 15, 16, 19, 20, 23, 35, 42, 47, 48, 51, 65, 66, 68, 96, 100, 101, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 130, 136, 137, 142, 155, 162, 171, 178, 184, 185, 188, 190, 193, 195, 196, 201, 203, 204, 205, 206, 209, 214, 222, 223, 226, 229, 230, 231, 233, 237, 239
İlhanlı-Memlûk 14, 17, 19, 35, 47, 112, 113, 115, 117, 118, 119, 123, 128, 129, 183, 238, 239
İlka/İlkan/İlkay Noyan 188
İlkan (Elkan) 141
İlkan (İlka) 136
İlkan Noyan 109
İlkanîler 137
İlkanlı/İlkanî 188
İlkanlılar 137
İlkay Noyan 136, 188
İltemur 215
İmadeddin Zengî 40, 41
İmadiye 61, 67
İmparator Babür 31
inak 162
İnak Mahmud 73
İnak Tamacı 138
İne (Ayne) Beg 137
İngiliz 33, 76
İran 19, 21, 24, 33, 35, 36, 39, 40, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 60, 68, 72, 73, 75, 76, 79, 80, 85, 86, 89, 90, 92, 95, 98, 100, 102, 106, 108, 112, 114, 116, 117, 120, 122, 123, 131, 132, 135, 136, 139, 141, 142, 143, 144, 147, 165, 177, 179, 182, 186, 189, 190, 201, 202, 204, 208, 215, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 230, 232, 237, 239, 240
İran Moğollar 19, 48, 65, 66, 68, 112, 113, 114, 117, 118, 121, 125, 126, 128, 171, 183, 194, 202, 207, 223, 225
İrimci 126
İrincin 126, 152, 157, 158, 172, 192, 213, 215, 226, 227
İrincin Noyan 124, 156, 160, 172, 213, 226
İsa Beg 185
İsfahan 70, 77, 99
İshaklı 218
İskender 35, 180
İskenderun Körfezi 45
İskilip 207
İskitler 22
İslam-Arap 21
İslamiyet 22, 32, 42, 45, 47, 53, 54, 55, 56, 58, 65, 79, 114, 115, 116, 200, 201, 202, 203, 209, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 230, 233, 239
İsmailîler 94, 98, 100
İspir 63, 72, 73
İstanbul 13, 14, 16, 17, 18, 19, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 40, 41, 42, 45, 47, 48, 49, 51, 54, 55, 56, 58, 62, 63, 67, 68, 69, 71, 72, 77, 79, 81, 86, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 110, 116, 119, 123, 124, 127, 136, 144, 161, 179, 198, 201, 202, 207, 209, 210, 213, 217, 218, 219, 222, 223, 227, 228, 229, 230, 233, 235, 236
İtboku 228
İtkulu 228
İtoğlu 228
İzmir 44, 51, 80, 168, 182
İznik Rum Devleti 106
İzzeddin Keykavus II. 107, 108, 109
İzzet Melek 132

J

Jhon Wheeler 46
John Masson Smith 186, 195
Josaphat Barbaro 19, 79

K

Kâbil 55
Kaçmaz 64
Kadağa Noyan 101
Kadağan 102
Kadı Burhaneddin 15, 147, 148, 149, 170
Kadı Kemaleddin Musulî 118
Kadis 19, 135, 218, 220
Kafkaslar 35, 86
Kafkasya 9, 44, 45, 47, 48, 49, 58, 88, 90, 96, 97, 98, 101, 102, 104, 105, 106, 125, 177, 194, 195, 202, 237
Kafkasyalı 44
Kahire 14, 16, 17, 42, 64, 71, 90, 110, 111, 144, 180
Kal'a Rhomeyta 37
Kal'at-ı Cebel 70
Kal'at-ı Kefelunya 64
Kal'atü'r-Rum 37, 69, 110, 114
Kala't-ı Rum 37
Kalikala 70
Kalkaşandî 17, 61
Kalkaşandi 61
Kalmuklar 179
Kaltak 228
Kanglı 89
Kangurtay 138
Kangüvar 67
Kantara 216
Kantara Tepesi (Urfa-Siverek) 216
Kanuni 58
Kaplanci 226
Kapucu Tatarları 218
Kara Bağ 227

Kara Buğa 101
Kara Cimri 130, 142
Kara Hasan 79, 129, 130, 166
Kara Koyunlular 13, 65, 144, 153, 167, 168, 169, 245
Kara Köprü 211
Kara Polat Mezrası (Ahlat-Sarusu) 216
Kara Tatar 191, 206, 207, 219
Kara Tatarlar 189, 191, 197, 206, 218, 219, 235
Kara Yusuf 78, 144, 145
Kara Yusuf-ı Barani 73
Karaboğa 102
Karacadağ 211
Karacuk 211
Karadeniz 45, 88, 202, 207
Karadere 122, 140, 162
Karahan 211
Karahanlılar 85
Karahisar 73
Kara-hisar Kalesi 129
Karahıtay Moğolları 227
Karakeçili 22
Karakoyun Deresi 211
Karakoyunlu 20, 51, 73, 79, 80, 88, 143, 144, 145, 149, 160, 165, 166, 169, 170, 173, 197, 206, 220, 232, 235, 240
Karakoyunlu Kara Yusuf 144, 145
Karakoyunlular 144, 145, 165, 166, 169, 173, 206, 220, 235
Kara-Koyunlular 20
Karakurum 136, 188
Karaman 170, 191, 197, 206, 219, 223
Karamanoğlu Bedreddin Bey 147
Karanbük 132, 148, 167
Karanlık Kümbeti 234
Karataş 211
Karaulus 217
Karkisiye 61
Karkısıyye 70, 110
Karluklar 200
Karmalis 67
Karmatî 54
Karmatîler 94
Karmatîlik 94
Kars 48
Kasr-ı Şirin 70
Kasr-ı Şirin Antlaşması 36
Kassitler 49
Kastamonu 63
Kastrum Kapetrum 167
Kaşanlı Ebu'l-Kasım 69
Katolik 32
Kayılar 232
Kayır Han 92, 93, 94
Kazvin 70, 73, 229
Kefertus 70
Kemah 64, 66, 72, 73, 121, 140
Kemah Kalesi 140
Kerkük 20, 22, 79, 151, 164, 186, 187, 207, 211, 217, 237, 239
Kerkük Hoyratları 186, 207
Kerkük Sancağı 217
Kert 128
Keşan 70
Ket Buga 219
Ketboga 183
Ketboğa Noyan 111
Keykubad 87, 90, 92, 105
Khocay Noyan 101
Khunan Noyan 101
Khurumçi Noyan 101
Khuttu Noyan 101
Kıbrıs 95
Kığı 71
Kılıçarslan II. 62
Kilikya Ermenileri 106
Kimmerler 22
Kınık 211
Kıpçak 89, 105, 131, 139, 143, 156, 172, 178, 200, 229
Kıpçak İl Basmış 156, 172
Kıpçak ili 105
Kıpçaklar 178, 200
Kiragos 90, 91, 100
Kireyit 172, 192
Kireyit Moğolları 192
Kırgız 136
Kırımcı 126
Kırkısiye 67
Kirman 85, 89, 127, 227
Kirmanşah 67, 71
Kırşehir 13, 123, 195, 235
Kitab-ı Diyarbakriyye Akkoyunlular Tarihi 16, 73
Kitab-ı Tarih Mübarek-i Gazanî, Destan-ı Gazan Han 14
Kitabu's-Süluk 17
Kitbuga Noyan 109
Kıyat 198
Kızılbaş Türkleri 208
Klaviyo 19, 135, 218, 220
Koç Bayındır Beg 231
Koç-Hisar (Düneyser) 109
Koçhisar 211, 218
Koçhisar/ Aksaray 217
Koçviran 231
Koçviran Köyü 231
Kokin Noyan 109
Konfüçyüs 32
Konya 47, 63, 66, 72, 109, 137, 148, 191, 206, 222, 226
Korcıbaşı (Ahlat-Sarusu-Köy) 216
Korcu 100
Kösedağ 106, 221
Kösedağ Savaşı 46, 107, 108, 151
Kudgan Noyan 109
Kudüs 86, 144, 198, 238

Kûfe 47
Kûfeliler 47
Kuhistan 76, 195
Kultak 228
Kumis 98
Kunduz 195
Kur'an 53
Kurmışı 124, 126, 145
Kurmuşı 157, 158, 160
Kutistan 76
Kutlu Boğa Tatarları 218
Kutlu Doğmuş 215
Kutluğşah 118, 124, 125, 126, 154, 155, 156
Kutluğşah Hatun 126, 156
Kutuka Biki 152
Kutuko 181
Kuzey Afrika 21, 37, 94
Kuzey Irak 39, 47, 56
Kuzey Suriye 40, 44, 45, 47, 56, 72, 86, 87, 114, 217, 238, 239
Küçü Çağatay 101
Küçük Asya 37, 171
Küçük Şeyh Hasan 122, 129, 130, 134, 141, 163, 166, 228
Kültepe 44
Kürdistan 23, 24, 33, 39, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 130, 133, 237
Kürt 23, 24, 38, 39, 44, 45, 52, 53, 68, 74, 75, 76, 119, 210, 217
Kürt aşiretleri 52, 53, 217
Kürt/Ekrad 74
Kürtler 22, 45, 48, 52, 54, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 215
Kyros 49

L
Larende 93
Latinler 80, 95
Lewis 31, 32, 56
Lizbon 31
Londra 31

M
Mahan Ovası 91
Mahmudabad 205, 216
Makedonya Cumhuriyeti 33
Makrizî 17, 19, 115, 117, 118, 119, 124, 128, 129, 135, 152, 156, 165, 178, 180, 181, 183, 184, 185, 209, 224, 225
Maksin 70
Malatya 62, 63, 64, 69, 70, 71, 72, 73, 106, 110, 191, 205, 212, 216, 218
Malazcirt 70
Malazgird 71
Malazgirt 20, 67, 72, 91, 99, 212, 216
Malazgirt-Hani 99
Malik 94, 123, 134
Mamak 219, 226
Mankut 192
Maraş 219
Marco Polo 19, 77, 201
Mardin 20, 51, 61, 65, 67, 70, 72; 73, 74, 78, 79, 80, 81, 87, 91, 99, 104, 106, 109, 115, 117, 119, 132, 143, 151, 157, 164, 166, 167, 169, 172, 173, 183, 186, 206, 212
Mardin Artukluları 106, 109
Mardin Meliki es-Salih 169
Mardin Meliki es-Salih Şemseddin 167
Mare Nostrum 33
Massignon 94
Maurice Lombart 49
Maveraünnehr 48, 97, 98, 99, 102, 207
Mazenderan 66, 195
Mecingerd 71, 72
Medine 128, 198
Megalo İdea 33
Mekke 198
Mekri 208
Melik Eşref 129, 131, 133, 134, 135, 142, 148, 168, 173
Melik Eşter 129, 135
Melik İhtiyar 96
Melik İzzeddin 233
Melik İzzettin Şir 233
Melik Seyfeddin Sadık Han 96
Melikşah 193
Memalik-i Rum 66, 72
Memlûk 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 35, 36, 37, 41, 42, 46, 47, 51, 56, 79, 87, 89, 94, 95, 96, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 127, 128, 129, 132, 135, 137, 138, 144, 147, 152, 154, 155, 156, 157, 170, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 195, 196, 198, 202, 203, 212, 213, 222, 223, 238, 239
Memlûk Sultanı Kutuz 111
Memlûkler 11, 16, 17, 36, 37, 41, 42, 51, 56, 79, 87, 89, 95, 96, 108, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 129, 137, 138, 144, 147, 152, 155, 157, 165, 170, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 195, 198, 202, 203, 212, 213, 222, 223, 238, 239
Memlûklüler 14
Menbiç 69, 110
Mengu Kaan 108
Mengü Han 177, 182, 194
Mengü Kaan 109, 111
Mengü Timur 138
Mengücek 64
Meraga 103, 104, 130
Merkezî Asya 32
Merkid Noyan 109
Mersin 51, 80
Merv 195
Mervan II. 67
Mesud 171, 191
Mesud ibn Yakub Alemeddin 171

Mevlana Celaleddin 222
Mevlana Şemseddin Tutu 164
Mevleviler 222
Meydeşt 67
Meyyâfârikîn 67, 68
Meyyâfârikîn 68, 70, 72, 87, 91, 92, 99, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 119, 158
Mezopotamya 31, 34, 37, 38, 44, 46, 48, 49, 60, 75, 77
Micingert 167
Mığının (Van) 213
Mığırgan (Elazığ-Maden) 213
Mığırı (Erzincan) 213
Ming 193
Minşar 63
Mirdasî 40, 45
Mirza Ebubekir 78, 169
Mısır 17, 21, 31, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 56, 57, 86, 90, 95, 96, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 129, 130, 132, 134, 135, 137, 138, 144, 147, 148, 155, 156, 157, 164, 165, 167, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 198, 202, 227
Mısır Hoca 227
Mısır Melik 129, 135, 227
Mısır Memlûkleri 41, 42, 56, 95, 114, 115, 117, 120, 122, 129, 137, 147, 155, 157, 165, 198, 202
Mısır Sultanı Melik Nasır 148
Moğar Noyan 101
Moğol (Tatar) 181
Moğol 18, 48, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 77, 85, 89, 90, 91, 92, 95, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 240
Moğol 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 44, 45, 51, 52, 54, 57, 65, 66, 77, 78, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 119, 120, 127, 130, 131, 135, 136, 137, 139, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 163, 168, 169, 170, 171, 172, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198
Moğol Çaykazan Oymağı 214
Moğol İmparatorluğu 108, 116, 188, 194, 200
Moğol İstilası Tarihi 18, 90, 91, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111
Moğol Tarihi 18, 20, 77, 88, 89, 92, 101, 103, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 136, 137, 153, 154, 181, 188, 189, 194, 215, 229
Moğolca 123, 154, 179, 188, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 224, 228, 233
Moğolistan 136, 194, 200
Moğollar 11, 13, 14, 17, 19, 20, 22, 24, 31, 46, 57, 64, 71, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 123, 131, 135, 136, 148, 151, 152, 172, 177, 182, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227
Moğollar 65, 66, 67, 68, 69, 72, 77, 89, 95, 100, 107, 109, 112, 113, 114, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 141, 147, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 212, 213, 214, 216, 218, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 239
Molla Fulad 213, 215
Molla Pulad 215
Molla Pusad 215
Mönge Timur 121
Muciredin Emirşah 155
Mufaddal b. Ebi'l-Fezail 14
Mugan 74, 91, 99, 101, 105, 106, 107, 108, 129, 140, 141, 195
Muğal 218
Muğal Tatarları 218
Muğallı (Yozgat-Sorgun) 213
Muğaylan (Hakkâri-Şemdinli) 213
Muhammed 14, 15, 16, 17, 18, 33, 40, 61, 64, 91, 95, 121, 122, 131, 141, 142, 145, 146, 150, 152, 169, 170, 173, 185, 187, 225, 226, 231, 239
Muhammed Alişah 131
Muhammed b. Mervan 61
Muhammed Beg 185
Muhammed bin Yul Kutluğ 121
Muhammed Han 141, 231
Muhammed Hudabende 225
Muhammed Olcaytu 225
Muineddin Pervane 151
Muinuddin Pervane 113
Mukalı (Muhalı) Noyan 188
Mukan 229
Mukulu/Mukalı 136
Mular 101, 102
Mulay (Bulay) 155
Mulay 118, 152, 154, 155, 184, 191
Mulay Noyan 152
Murad IV. 220
Murat III. 215

Musa Han 121, 122, 129, 140, 141, 153, 161, 162, 185
Musail 139, 146
Musevîlik 32
Musul 20, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 50, 61, 63, 65, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 87, 91, 92, 104, 110, 114, 118, 119, 129, 143, 151, 152, 153, 156, 158, 159, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 183, 184, 185, 186, 190, 191, 207, 212, 219, 237
Musul Atabegliği 45
Musul Ceziresi 77
Musul Emiri Bedreddin Lülü 104
Musul-Kerkük 13, 190, 207, 217, 219
Muş 40, 65, 67, 70, 81, 119, 132, 143, 164, 166, 213, 217
Muş-Bulanık 166
Muzaffereddin Gökböri 104
Muzafferîler 143
Müferric al Kurub 15, 94
Mürted 219, 226
Müsail 139, 228
Müsâmeretü'l-Ahbâr 16, 63, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 117, 118, 124, 125, 127, 138, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 196
Müslüman 14, 30, 32, 37, 39, 45, 52, 55, 56, 58, 68, 92, 105, 115, 116, 120, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 222, 226, 227, 229, 239, 240
Müverrih Vardan 18, 89, 101, 102, 190

N

Nahçıvan 126, 129
Nahçivan 141
Nasıreddin Güçlü Han 96
Nasıreddin Kaymerî 96
Nasır-ı Hüsrev 19, 68, 229
Nayman 198
Nayman Arulat 192
Necef 142
Necmeddin Melik Mansur 172
Neşrî 160, 161, 170, 191, 197, 206, 207
Nevruz 228
New York 31, 34
Niğde 63, 93, 155, 195, 216, 219, 235
Niğde Sancağı 216
Nihavend 70
Nikruz 131
Nil 181
Ninova 67
Nizameddin Şamî 15, 78
Nuh Tufanı 55
Nureddin Caca 123
Nureddin Mahmud Zengî 40, 41
Nusaybin 61, 67, 69, 70, 91, 104

O

Odunci 227
Oğuz 227
Oğuz Han 222
Oğuz Türkleri 22
Oğuzlar 20, 22, 49, 56, 71, 137, 153, 196, 200, 207, 218, 219, 238
Oi 179
Okçu Millet 86, 206
Okoda 102
Oktay (Ögaday) Noyan 101
Olcayto 15
Olcaytu 67, 69, 123, 130, 139, 156, 157, 162, 195, 225, 230
Olcaytu Han 118, 123, 124, 125, 126
Olcaytu Han 47, 118, 120, 125, 131, 142, 156, 172, 204, 224, 227, 231, 234
Onon Irmağı 136, 188
Ordos 136
Ordu Beg 173
Ordu Buğa 169
Orhan Türkdoğan 49
Ormiya 36
Orta Asya 195
Orta Avrupa 105
Orta Doğu 21, 32, 35, 36, 39
Ortodoks 32
Osman b. Halil 235
Osman Turan 13, 19, 54, 79, 90, 93, 126
Osmanlı 20, 30, 33, 35, 36, 37, 42, 46, 47, 49, 50, 52, 56, 58, 62, 65, 74, 76, 80, 81, 92, 116, 117, 128, 136, 144, 148, 149, 153, 170, 179, 190, 191, 196, 199, 200, 203, 204, 209, 210, 211, 212, 213, 216, 217, 219, 220, 224, 225, 226, 228, 232, 235
Osmanlı Devleti 217
Osmanlı İmparatorluğu 13, 35, 52, 56, 81, 116, 201, 216, 217
Osmanlıca 136, 210, 211, 224, 228
Osmanlılar 30, 35, 42, 80, 92, 117, 144, 148, 190, 191, 226
Ovacık 211
Oyrad 179, 217
Oyradlu Aşireti 217
Oyrat 178, 179, 186, 207, 212, 217, 218
Oyratlar 186
Oyratlı Bağları (Adıyaman-Besni) 212
Oyratlı Köyü (Besni) 212
Oyratlı Yörükleri 212, 217
Oyratlu 218

Ö

Ögeday Han 100, 104
Ön Asya 88, 89, 92, 111, 135, 193
Öngüt 131, 192
Örs 126, 127, 172, 228
Özbek Nahçıvan 85

P

Padişah 121, 131, 159, 209, 215, 227, 228, 231
Padişah Hatun 227

Papa IV. Honarius 115
Pasinler 167, 168, 173
Paşa 209, 216, 220, 229
Pers 35, 49, 60
Persler 31
Pers-Sasaniler 60
Pervan 97
Pervane 106, 112, 113, 119, 137, 151, 196
Pir 226
Pir Ali 215
Pir Hasan 226
Pir Haşin 165, 170, 226
Pir Hüseyin 134, 141, 215, 226
Pir Muhammed 169, 170, 173, 226, 239
Pir Ömer 73
Pusad 226

R
Ra's Ayn 61
Ra's el Ayn 70
Rahba 112
Rahbe 70, 118
Rakka 61, 67, 69, 70, 93, 219
Ratisbon'lu Petachia 19, 68, 69
Razıuddin Baba 171
Re'su'l-Ayn (Ra's al-Ayn) 67
Re'su'l-Ayn 67
Rebia 67, 68
Rene Grousset 49
Resulayn 115, 117
Resum (Zemum) 77
Reşideddin 14, 15, 20, 68, 126, 155, 159, 165, 204, 205, 216, 223, 234
Reşidiye (Malatya) 216
Reşidiye 205, 216
Rey 70, 98, 99
Risale-i Felekiyye 71, 72
Roma 33, 35, 36, 37, 56, 58, 60, 232
Roma İmparatorluğu 31
Ruha 61, 67, 70
Rum 36, 37, 64, 65, 66, 68, 70, 72, 74, 80, 91, 106, 123, 131, 156, 157
Rum İli 36, 37
Rum Kale 156, 157
Rum-ı a'la 68
Rumkale 37, 114, 156
Rumlar 37, 91
Rummahiye 76
Rusların 186
Rükneddin Kılıçarslan IV. 107, 109
Rükneddin Şeyh Reşidi 131

S
Sa'd b. Zengî 85
Sabhu 64
Sadreddin Zencanî 154
Sadru'd-Din Zencanî 171
Sadu'd-Devle el-Yahudi 171
Safevî 35, 37, 46, 58, 80
Safevî Devleti 52, 186
Safeviler 117, 217
Safeviler 35, 52
Safid-Rud 195
Sahra-yı Cağatu 121
Sakallu 219
Salam 67
Sallar 181, 185
Salmanassar III. 37
Saltuklu 64
Salur 71
Samagar 148, 170, 218, 219, 229
Samagar Noyan 112, 213, 219, 228
Samagarlar 219
Samağar Noyan 191
Sami 18, 31, 74, 75, 78
Samî 44, 45, 49
Samsat 61, 63, 69
Samsun 66, 236
Samuk 235
Samuk Alanı Nahiyesi 235
Sancar 85
Sargon 48
Sarıca 193, 227
Sarıca Hatun 227
Sarıkeçili 22
Saru Han 92
Sassanian 75
Satı Beg 168
Satı Beg Hatun 125, 130, 131, 133, 163, 214
Satı Bek Hatun 227
Satı Gölü 214
Satı Kendi 215
Satılmış 154
Selahaddin Eyyubî 41, 86
Selçuklu 42, 46, 55, 57, 58, 62, 63, 79, 80, 89, 93, 95, 98, 102, 105, 106, 107, 108, 113, 214, 229, 232, 233, 234
Selçuklu Mezarlığı 233
Selçuklu Veziri Mühezzibuddin Ali 106
Selçuklular 11, 13, 14, 16, 20, 24, 35, 46, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 67, 71, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 127, 128, 141, 151, 166, 168, 197, 203, 223, 230, 231, 232, 233, 237, 238
Seldos 217
Seldos Nahiyesi 190, 207
Selduz Vilayeti 208
Semerkand 19, 135, 218, 220, 244
Sevilla 31
Seyfeddin Gazi 40
Seyfeddin Hafız 153, 161, 164, 187
Siird 61, 67, 73, 81
Siirt 61, 68
Silvan 67
Sina Yarımadası 57
Sincan 33
Sincar 61, 67, 70, 72, 73, 91

Sind 97
Sinop 63, 70
Siramun Noyan 65
Sis 219
Sivas 63, 66, 71, 72, 104, 132, 148, 170, 218, 219, 221
Sivas-Kayseri 20, 147
Siverek Sancağı 214, 216
Sodun (Sodo) Noyan 123
Sodun Noyan 190
Sonita 102, 153
Sorhan/Sorkan-Şira 189
Sorhan-Şira 189
Sorkan-Şira 123, 134, 189
Sökmenabad 207, 211
Sökmenabâd 73
Sökmenâbâd 77
Spuler 19, 48, 65, 66, 68, 112, 113, 114, 117, 118, 121, 125, 126, 128, 171, 183, 194, 202, 207, 223, 225
St. Louis 95
Steven Runciman 90
Subhu'l-A'şa 17
Sugur (Avasım) 62
Suğanut 192
Suk-ı Samanin 67
Suldus 123, 125, 171, 186
Suldus Tudan Noyan 171
Sulduz 25, 123, 125, 137, 139, 142, 188, 189, 190, 192, 207, 215, 217, 218, 234, 239
Sulduz Aşireti 217
Sulduz Tudaun Noyan 137
Sulduz/Suldus 123
Sultan Ahmed 144, 145, 235
Sultan Baypars 112, 113
Sultan Ebu Said 120, 126, 128, 129, 140
Sultan Hanı 108
Sultan Hüseyin 144
Sultan Kalavun 114, 119
Sultan Ketboğa 180
Sultan Mesut Türbesi 235
Sultan Olcaytu Han 227
Sultan Sancar 71
Sultan Şeyh Üveys 143
Sultanabad (Camcamal) 71
Sultanabad 205, 216
Sultanabad-ı Cemcemal 67
Sultaniye 131, 141, 144
Sultanyaylak 211
Sungur Ağa 235
Sungur Bey Camii 236
Sunitay 153, 154
Sunitay Noyan 101
Suntay 153, 154, 190
Suntay/Suntai 190
Surgan 122, 125, 130, 131, 133, 134, 141, 142, 162, 168, 228
Suriye 15, 17, 18, 21, 24, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 65, 67, 68, 72, 86, 87, 94, 95, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 117, 118, 124, 125, 136, 156, 162, 170, 194, 198, 203, 204, 217, 218, 219, 223, 237, 238, 239
Suroğlu Timur 218
Suruc 70
Suruç 61, 93, 107, 110, 215
Sutay 83, 124, 125, 127, 130, 131, 132, 140, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 172, 185, 196, 213, 214, 226, 231, 234
Sutay Ahtacı 69
Sutay Gediği 213
Sutay Noyan 69, 121, 126, 128, 129, 151, 152, 153, 154, 156, 158, 159, 160, 162, 170, 171, 172, 191, 213, 231, 239
Sutay Sazlığı 213
Sutaylı 164, 167, 169, 185, 196, 214, 231
Sutaylı Hacı Tugay 130, 140, 162, 165, 234
Sutaylı İbrahim Şah 131, 168
Sutaylılar 11, 13, 15, 22, 24, 51, 121, 131, 132, 133, 139, 148, 151, 153, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 187, 191, 213, 214, 215, 216, 239
Sutaylılar 151
Süday/Süray 216
Sülemiş 154, 155, 187
Sülemiş İsyanı 124, 125, 138, 154, 155, 156
Süleyman Han 131, 132, 133, 148, 164, 166, 168, 231
Süleymanî 73
Süluk 117, 118, 119, 124, 128, 129, 135, 156, 165, 181, 184, 185
Sümeysat 64
Sünit 25, 153, 172, 190, 191, 239
Sünnî 35, 37, 39, 53, 55, 58, 86, 116, 125, 223
Sünnî İslam 86, 116
Sünüktaz 147, 150
Sürmeli 211
Süryanî 17, 45, 52
Sütay Noyan 122
Sütaylılar 122

Ş

Ş. Yaltkaya 17
Şadi Aka 231
Şafiî 53
Şah Veled 145, 146
Şahabad 205, 216
Şam 15, 16, 18, 41, 42, 45, 47, 64, 69, 70, 78, 110, 117, 144, 157, 159, 184, 186, 207, 222
Şamanizm 222
Şamsat 70
Şanlıurfa 32, 208, 214, 215, 231, 232
Şebber 228

Şeceretü'd-Dürr 111
Şehr-i Nev 130, 163
Şehr-i Zor 67, 70
Şehrizor 208
Şehzade Baydu 205
Şehzade Geyhatu 204
Şehzade Yeşmut 235
Şerafeddin Ali Yezdî 78
Şeref Han 16, 154, 208, 215
Şerefeddin Ali Yezidî 15
Şerefeddin Yezdî 185
Şerefnâme 16, 154, 208, 215
Şerefüddevle Müslim el-Ukaylî 41
Şeyh 226
Şeyh Ali 127, 139, 143, 144, 146, 184, 185, 226
Şeyh Ali Uyrat 226
Şeyh Cüneyt 40, 52
Şeyh Çoban (Urfa-Merkez) 216
Şeyh Çoban 215
Şeyh Hasan 122, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 147, 148, 150, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 173, 188, 214, 218, 228, 231, 233, 234, 239
Şeyh Hasan köyü 214
Şeyh Hasan Küçük 131, 134
Şeyh Hasanlu 218
Şeyh Hüseyin 227
Şeyh Hüseyin Rai Çeşmesi 236
Şeyh Kutbeddin Mezar Taşı 236
Şeyh Mahmud 127, 133, 134, 141
Şeyh Mahmud'un oğlu 133, 141
Şeyh Üveys 135, 142, 143, 146, 185, 226, 230
Şii 35, 37, 39, 52, 53, 58, 116, 125, 142, 214, 222, 223, 226
Şiilik 32, 116
Şikarî 197, 206, 219
Şintoizm 32
Şiraz 129, 141
Şirin Hatun 231
Şırnak 219
Şirvan 65, 133, 134, 140
Şurat 53
Şuster 227

T
Tablhane Emirliği 180
Taceddin Beğdili 158
Taha Akyol 35
Tahranî 40, 73
Talaş 127, 134, 227
Talay 215
Taliş 227
Tanzimat 81
Tarih-i Cihangüşâ 14
Tarih-i Şeyh Üveys 15
Tarihu muhtasari'd-düvel 17
Tarımtaz 147, 150
Tarman Dağı 211
Taştimur Aga 162
Tatar (Diyarbakır) 212
Tatar 25, 152, 155, 169, 171, 181, 191, 192, 197, 198, 199, 206, 207, 208, 212, 215, 218, 219, 220, 222, 225, 226, 229, 235
Tatar Ağa 220
Tatar Aşireti 219
Tatar Dağı (Elazığ-Maden) 212
Tatar Düzü 212
Tatar Gazi (Ahlat-köy 212
Tatar Gazi (Muş-Malazgirt) 212
Tatar Kalesi Köyü 235
Tatar Kayası (Adıyaman-Besni-Reşadiye) 212
Tatar Mahallesi 235
Tatar Mezrası (Diyarbakır) 212
Tatar Mezrası (Musul) 212
Tatar Mezrası 215
Tatar Pazarcığı 207
Tatar Yazısı (Malazgirt) 212
Tatar/Tatarlı Aşireti 219
Tataran (Diyarbakır) 212
Tataran 215
Tataran-ı Muğal Aşireti 219
Tatarca 207
Tatarcık Mezrası (Ahlat) 212
Tatarhöyük (Urfa-Bozova) 212
Tatari (Tunceli-Çemişgezek) 212
Tatarköy (Elazığ-Palu) 212
Tatarlar 22, 77, 179, 189, 191, 197, 206, 207, 218, 219, 235, 239
Tataruşağı (Malatya-Akçadağ) 212
Tayboğa (Urfa-Siverek) 216
Taycu 138
Taymas 100
Tazı 228
Tazılar 219
Tebriz 51, 52, 72, 98, 99, 100, 102, 110, 119, 121, 122, 126, 132, 141, 143, 144, 154, 165, 185, 227, 230, 233
Tekrit 70
Teküdar 138, 203
Teküdar Ahmed 138, 204
Tel 'Afer 61
Tell 'Afer 70
Teme Çerisi 100, 194
Temür Mezrası (Elazığ) 216
Temürhan 215
Temürharab 215
Temürtaht (Tunceli-Mazgirt) 216
Tenal Noyan 101
Tercan 64, 66, 73
Tevrat 55
Tiflis 92
Tıhranî 197, 207
Tikrit 70
Timur 15, 19, 30, 35, 74, 77, 78, 121, 122, 124, 126, 127, 129, 130, 131, 135, 138, 141, 142, 144, 147, 158, 162, 163, 168, 169, 170, 179, 182, 184, 185, 186, 187,

191, 199, 205, 207, 215, 218, 220, 227, 228, 231, 233, 235, 236
Timur Han 215
Timur İmparatorluğu 77
Timurlu Emirzade Ömer Bahadır 74
Timurlu Şahruh 145, 227
Timurtaş 122, 124, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 135, 141, 142, 147, 158, 159, 160, 163, 236
Timurtaş Noyan 16
Timurzadeler 220
Tizek Bey 228
Tizekçi 228
Togacar 138
Tokat 218
Toklucaklu 219
Tokmak 126, 127, 172, 228
Toktamış 144
Toktemur 215
Toragay 152
Toros 79
Toroslar 37, 42, 44, 45, 47, 76
Tos-Boğa 219
Toyra 219
Törelçi (Turalcı) 182
Trabzon 70, 71, 72, 88, 91, 92, 106, 107, 218
Trabzon Devleti 88, 92, 107
Tudan 65, 123, 133, 134, 151, 171, 190
Tudan/Tudavun Noyan 190
Tudela'lı Benjamin 19, 68, 69
Tudun Noyan 101
Tughu (Toku) Bitikçi 137
Tuguz Bitikçi 65
Tuncer Baykara 20, 50, 216
Turalcı 182, 187
Turcia 80
Turcmania/Türkmeniye=Türkmen ili 80
Turgay 79, 179, 180, 181, 184, 187, 212
Turgay Güregen 184
Tutgarul 227
Tuttu Noyan 101
Tülek 138
Türbesi 236
Türk 21, 22, 24, 25, 31, 35, 37, 39, 40, 41, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 58, 62, 67, 76, 77, 79, 85, 86, 88, 89, 92, 96, 97, 104, 107, 111, 112, 116, 120, 127, 130, 131, 133, 136, 141, 145, 149, 153, 155, 169, 177, 178, 179, 186, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 238, 239, 240
Türk 9, 13, 16, 17
Türk Fütuhat Tarihi 18, 89, 91, 100, 101, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 153, 190
Türkçe 17, 18, 24, 69, 89, 90, 110, 124, 145, 204, 207, 209, 210, 211, 216, 217, 223, 224, 227, 229, 230, 232
Türkistan 31, 71, 85, 95, 178, 186
Türkiye 9, 10, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 46, 47, 54, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 66, 68, 75, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 95, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 127, 128, 137, 177, 178, 182, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 207, 212, 216, 221, 222, 223, 224, 230, 234, 235, 237, 238, 239
Türkiye Cumhuriyeti 75, 92
Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan 42
Türkiye Selçukluları 14, 16, 46, 55, 56, 57, 62, 63, 64, 86, 87, 88, 90, 92, 93, 105, 106, 107, 110, 113, 114, 151, 197, 203, 223, 230, 238
Türkler 22, 31, 37, 40, 41, 45, 47, 52, 55, 58, 76, 79, 86, 88, 89, 92, 96, 97, 111, 127, 179, 191, 198, 200, 201, 202, 208, 215, 217, 218, 222, 223, 225, 227, 229, 231, 238
Türkmen 22, 30, 38, 39, 48, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 63, 71, 73, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 87, 88, 99, 109, 112, 113, 116, 119, 130, 131, 133, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 152, 156, 157, 158, 160, 165, 166, 167, 169, 170, 173, 183, 186, 197, 202, 203, 204, 207, 212, 215, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 229, 232, 233, 234, 240, 245
Türkmen Beylikleri 13, 20, 62, 166, 168, 223, 231, 232, 233
Türkmen Ülkesi 50, 73, 79
Türkmeniye 73, 80, 81, 88
Türkmeniyye 77
Türkmenler 39, 52, 53, 54, 56, 57, 71, 73, 99, 109, 112, 113, 119, 130, 131, 133, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 152, 156, 157, 160, 166, 167, 169, 183, 186, 197, 202, 207, 212, 217, 218, 223, 232
Türk-Moğol toplulukları 9, 15, 16, 24, 51, 230

U

Ucan 130, 142, 143, 162, 227
Udunci 139, 146
Ukaylî 40, 41, 45
Ulcatay 138, 139
Ulu Yörük Türkmen 218
Uluğ 105
Ulus 30, 32, 49, 56, 75, 140, 153, 181, 184, 200, 211, 219
Ulus-ı Tatar 219
Urdubuga 131
Urfa 32, 47, 61, 76, 93, 94, 106, 107, 110, 157, 208, 212, 214, 215, 216, 219, 231, 232, 238
Urmiya 36
Urmiye Gölü 36, 37, 215
Uruktu (veya Erkutu) 137
Urum 229

Urumi 36, 37
Urumiye 36
Urumkala 37
Urus 229
Uryangat 192
Uygur 145, 179, 191, 197, 200, 231, 235
Uygur Türkleri 179, 191, 231
Uygurca 179
Uygurlar 178, 179, 181, 200
Uyku Pınarı 211
Uyrat 25, 65, 66, 78, 79, 115, 119, 121, 129, 130, 131, 140, 142, 152, 159, 160, 162, 164, 172, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 192, 207, 209, 212, 213, 217, 226, 239
Uyrat Ali Paşa (Padişah) 121, 159
Uyrat Ali Paşa 140, 152, 159, 160, 162, 164, 172, 184, 185, 209
Uyrat Argun Aka 179
Uyrat Boga Timur 184
Uyrat Bölgesi 79, 186
Uyrat İli 78, 79, 172, 186, 207, 217
Uyrat ili 79, 129, 213
Uyrat kabilesi 66, 78, 79, 119, 121, 152, 181, 182
Uyrat Kara Hasan 130
Uyratlar 15, 19, 22, 65, 79, 119, 122, 129, 130, 131, 139, 142, 143, 152, 160, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 196, 212, 213, 217, 239
Uyratlı Şeyh Ali 184
Uyratlılar 13, 79
Uyur-at 179
Uyur-atlı 179
Uzak Doğu 32
Uzbek 136, 139
Uzbek Han 139
Uzun Hasan 40, 52, 215

Ü
Üç Kümbetler 234
Üç Ok Türkmenleri 156
Üsküdar 58
Üstad u Şagirt 233
Üveys (II) 145
Üveys II. 145

V
V. V. Barthold 95, 202
Van 15, 20, 61, 63, 64, 65, 67, 71, 73, 74, 78, 79, 80, 81, 153, 166, 168, 183, 207, 211, 213, 216, 217, 220, 229, 233, 234
Van Gölü 61, 67, 71, 73, 78, 80, 166, 168, 183, 211, 217, 234
Vasıt 78, 94, 227
Vastam 67
Vastan 63, 67, 71
Vatsan (Gevaş) 64
Vatsan 64, 70
Venedik 79
Vezir Reşideddin 159, 204
Vilayet-i Arab 80
Vilayet-i Diyarbekir 72
Vilayet-i Ermen 67, 71, 72

Y
Yabgulular 94
Yağan Tayşi 90
Yahudi 19, 32, 33, 49, 68, 69, 171, 204
Yahudiler 33
Yakın Doğu 9, 11, 14, 15, 21, 24, 32, 38, 39, 45, 46, 47, 49, 50, 57, 64, 69, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 96, 97, 98, 105, 107, 108, 110, 111, 117, 118, 120, 122, 123, 144, 153, 177, 178, 183, 185, 188, 190, 193, 194, 195, 196, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 221, 224
Yakubiye 211
Yakutiye Medresesi 234
Yasavur 139
Yassıçemen 91, 92, 98, 99, 100, 106
Yassıçemen Savaşı 87
Yaşmut 65
Yavuz 42, 58
Yeni Dünya Düzeni 32
Yesevî 52
Yesunçin 123, 190
Yeşmut 109, 171, 235
Yılan Boğa (Bilen Togu) 93
Yılan Boğa 92, 93
Yıldırım Beyazıt 30
Yine Koçhisar 206
Yisutay 152
Yıva 71
Yukarı Ağadeve 211
Yukarı Mahmudiye (Malatya) 216
Yukarı Mahmudiye 205, 216
Yunan 31, 33, 56
Yunanlılar 33
Yusutay b. Taşmengükuşçu 184

Z
Z.V. Togan 20
Zafernâme 15, 16, 78, 136, 141, 153, 179, 181, 182, 185, 186, 188, 189, 190, 207
Zagros 44, 49, 79
Zagros Sıradağları 22, 35, 36, 37, 39, 52, 75, 78
Zaza 52
Zekeriya Kazvinî 229
Zencan 70, 99, 154, 171
Zencan Ovası 99
Zengi 229
Zengî 36, 37, 40, 41, 42, 45, 85, 86, 114, 116
Zengî Atabeyliği 40
Zengîler 41, 42, 45, 86, 114
Zengiler 45
Zerrin-Rud 195
Zeyl-i Camiü't-Tevarih Reşidî 15
Zırki 73
Zivin 167